

MIRAS
میراث

Мирас
1023

ISSN 0869 — 3536

ХӘТЕР САНЫ

Моннан

441 ел элек

милли

дәүләтебез

бәйсезлеген

яклап

шәһид

киткән

батыр

бабаларыбыз-

ның

якты

истәлегенә

багышлана.

Шуктамыш хан

ЖАНГАЛИ

Бөтендөнья татарларының халыкара ижтимагый-сәяси, әдәби-нәфис һәм фәнни-популяр айлык журналы

Баш мөхәррир
Әхмәт Сәхапов

Халыкара редакция советы

Гали Акыш (Алмания)
Рифкәт Алтынбаев (Яр Чаллы)
Мари Бруксон (Бөекбритания)
Камил Вәлиев (Мәскәү)
Разил Вәлиев (Казан)
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Васил Гайфуллин (Казан)
Ринат Галиев (Әлмәт)
Виль Гатауллин (Казан)
Миркасыйм Госманов (Казан)
Камозава Ивао (Япония)
Надир Дәүләт (Төркия)
Мирфатыйх Зәкиев (Казан)
Әбрар Кәримуллин (Казан)
Василий Лихачев (Казан)
Хатыйп Миңнегулов (Казан)
Темимдар Мохит (Япония)
Флун Мусин (Казан)
Һәнүз Мәхмүтов (Казан)
Марат Мөлеков (Казан)
Хәләф Низамов (Казан)
Рөстәм Садри (Австралия)
Фәндәс Сафиуллин (Казан)
Гөлзада Сафиуллина (Казан)
Гаяз Сәхапов (Түбән Кама)
Марсель Таишев (Казан)
Рифат Таби (АКШ)
Индус Таһиров (Казан)
Окан Таһир (Финляндия)
Касыйм Фәсахов (Казан)
Мөсәгыйт Хәбибуллин (Казан)
Нурмөхәммәт Хисамов (Казан)
Әнвәр Хәйри (Казан)
Илшат Хәлиуллин (Казан)
Рәфик Хәмидулла (Казан)
Мансур Хәсәнов (Казан)
Рушан Шәмсетдинов (Казан)
Рифкәт Шәрәфетдинов (Казан)
Сыюзан Эйзенхауэр (АКШ)
Равил Әмирхан (Казан)
Дауд Әминев (Санкт-Петербург)
Ислам Әхмәтжанов (Казан)
Марсель Әхмәтжанов (Казан)

© «Мирас», 1993 ел

МИРАС 10(23) 93

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН
ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Халыкара «Мирас» журналы редакциясе хезмәт коллективы, Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы, Татар «Мирас» Фонды Советы, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты

БУ САНДА

Баш мөхәррир сүзе 3

Әдәби мирас

ӘБЕЛКАСЫЙМ ФИРДӘҮСИ. Шаһ-намә (Поэма) 4
КОЛ ШӘРИФ. Шигырьләр 14
МӨХӘММӘДҖАР. Нуры содур (Поэма) 15
ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВ. Казан ханлыгы чоры язма мәдәнияте 17

Шигърият

НАҖАР НӘЖМИ. Хәтер көне! (Шигырьләр) 25
РИФГАТ ӘХМӘТҖАН. Тезләнмә! (Шигырь) 28

Татар халкының Ватан сугышы

РАВИЛ ӘМИРХАН. Бәйсезлек өчен көрәш 29
ДАМИР ИСХАКОВ. Казан ханлыгы тарихының билгесез битләре 42
СӘЛАМ АЛИШЕВ. Казан ханлыгының тормышы һәм һәлакәте 49
ИСКӘНДӘР ИЗМАЙЛОВ. Казан ханлыгының сугыш сәнгате 59

Каһарман бабаларыбыз

СӘЛАМ ХАТЫЙП. Җангали батыр 68
Милли дәүләтчелегез тарихынан
РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН. Туктамыш хан 71

Тарихи мирас

МИРГАЗИЯН ЮНЫС. Бабаларымның кабер ташларына карап (Эссе) . 76

Алтын Урда оешуга 750 ел

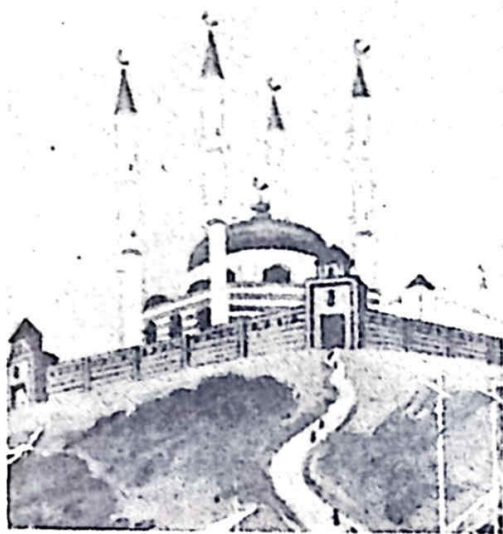
АЙРАТ ГОБӘЙДУЛЛИН. Алтын Урда чорында болгарларда саклану корылмалары... 85

Милли сәясәт

КАСЫЙМ ФӘСАХОВ. Татарстан Конституциясе һәм сәясәт көрәш . . . 87

Милли-азатлык хәрәкәте

ЗИННУР ӘҖЛИУЛЛИН. Бүреләр һәм этләр 96

Тышлыкның беренче битендә рәс-сам **РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ** рәс-се, икенче битендә рәссам **РЕ-НАД ГАЛИМУЛЛИН** рәсеме, өч-енче битендә рәссам **МАНСУР РӘ-ХИМОВ** рәсеме, дүртенче битендә **НӘҖИП НӘКЪКАШ** шәмаиле.

Матди мирас

РИНАТ ГАЛИЕВ. Милли байлыгы-быз кимемәс! 104

Халык ижаты

ӘСИРЛЕКТӘН КАЙТКАН ӘКИЯТ-ЛӘР. Әби белән бабай 114

Туган тел мәзәкләре

Михнәтле еллар 117

Халык медицинасы

МӨХӘММӘД ХӘСӘН БИНЕ ХӨ-СӘЕН. Тыйбб китабы 120

Сәнгать һәм шәхес

ХАЛИТ КУМЫСНИКОВ. Өзелгән өмет 122

«Мирас» кытапханәсе

МӨСӘГЫЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Сөем-бикә ханбикә һәм Иван Грозный (*Та-рихи роман*) 132

«Мирас» почтасы

Укучы хатлары 155

Милләт дөньясында

Хроника, вакыйгалар, фактлар . . . 157

Резюме

Журналның инглиз һәм урыс теллә-рендәге кыскача эчтәлегә 158

Редакция хезмәткәрләре:

Зөфәр Бәширов, Ренад Галимуллин, Фердинанд Галәмнев, Әлфия Галимжанова, Фле-ра Гыйниятуллина, Гөлнур Закирова, Илсәяр Кадыйрова, Павел Карнашин, Хәнүз Мәхмүтов, Лилия Сәхапова, Касыйм Фәсахов, Дания Фәтхуллина, Әнвәр Хәйри, Илшат Хәлиуллин, Юрий Шерстнев, Рушан Шәмсетдинов, Рәшидә Яфизова, Суфия Әхмәтжанова.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллегә, рәсми мәгълү-матларның, саннарның, цитаталарның дөреслегә, бөхәслә фикерләрнең корректлыгы өчен шәхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлегә урыс һәм инглиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензи-яләнми. Борынгы текстлар хәзергә әдәби телгә күчереп бирелә.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Ана Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кер-гән илләрнең барлык элемент бүлекләрендә һәм башка дәүләтләрдә урнашкан БДБ илчелекләренә матбугат атташатларында чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәясә — ярты елга 162 сум. Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман урамы, 19 (502, 503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефоннар: 32-78-10, 53-07-53, 53-07-69. Хатлар өчен: 420111, Казань, а/я № 426, редакция журналы «Мирас».

«Мирас» журналына ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын түбәндәге исәпкә күчерә алалар:

1. Текущий рублевый счет № 100609413, МФО 265016 в коммерческом Татсоц-банке по адресу: 420007, г. Казань, ул. Чернышевского, 18/23.

2. а) Валютный счет: USD BANK OF NEW YORK, NEW YORK 890-0055-014 для счета Татсоцбанка 35348 DB 0109 USD (американские доллары).

б) DEM BAYERISHE VEREINS BANK, MUNICH 68108667 для счета Татсоц-банка 35348 DB 0303 DEM (немецкие марки) для благотворительных целей Татарс-кого Фонда «Мирас».

Халыкара «Мирас» журналы Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетында (теркау номеры 1) теркәлдә.

Производствогә бирелде 7.07.1993 ел. Басарга кул куелды 14.09.93 ел. Көгазь форматы 70 x 108 1/16. 2 номерлы офсет көгазе. Офсет ысулы белән басыла. Басма табагы 10,0. Исәп-басма табагы 14,0. Заказ Я-406. Тиражы 10 625 данә. Бәясә 27 сум, ваклап сатуда 75 сум. Татарстан газетә һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

БАШ МӨХӘРРИР СҮЗЕ

Моннан 441 ел элек Европа һәм Азиядә иң алга киткән дәүләтләрнен берсе булган Казан ханлыгы Явыз Иван гаскәрләре тарафыннан канга батырып яулап алына. Кайчандыр гөлбакчага күмелеп утырган һәм югары цивилизациягә ия булган бай дәүләт күрше варвар иленең һәм аның иярчен-нәренең корал көче белән шулай юк ителә. Меңнәрчә ир-атлар, балачагалар, карт-корылар, хатын-кызлар үтерелә, мәктәпләр яндырыла, мәчетләр җимертелә, мәдрәсәләр юк ителә, китапханәләр туздырыла, мәһабәт сарайлар, зиннәтле корылмалар жир белән тигезләнә. Яулап алынган Шәһри Казан өч көн һәм өч төн бие урыс сугышчылары тарафыннан талана, аның яклаучысыз калган халкы өч көн һәм өч төн исерек урыслар тарафыннан мәсхәрәләнә, мыскыллана, жәберләнә.

Шушы вәхшәттән соң дөньяның алга киткән дәүләте инде бүтән беркайчан да үзенең элеккегә көч-күәтен кире кайтара алмый. Шул чор өчен тиндәше булмаган бу геноцид татар халкының матди культурасын, югары цивилизациясен тәмам юк итеп кенә калмый, бәлки аның рухи мәдәниятең үсешен дә берничә гасырга тоткарлый. Ул вакытта саны буенча урыслардан калышмаган татар халкы 1552 елгы вәхшәттән соң шактый азаеп кала. Рәсми урыс дәүләте идеологиясенә хезмәт иткән тарихчылар тарафыннан тәрәккый күренеш дип бәяләнгән бу геноцид — 1552 ел фажиғасы — милләтебезнең мәңге төзәлмәс йөрәк ярасы! Гәрчә безне озак еллар бие үз милләтебезгә төкерүче, ил азатлыгы өчен гомерләрен дә кызганмый шәһид киткән батыр бабаларыбызны мыскыллаучы маңкорт итеп тәрбияләргә тырышсалар да, татарлар беркайчан да колонизаторлар алдында түбәнлеккә төшмәделәр. Урыс колонизаторлары бөек татар халкының жирен, суын, ирген, малын тартып алса да, аның рухын, жанын, йөрәген буйсындыра алмады. Бабаларыбыз ут һәм кылыч белән юк ителгән милли дәүләтчелекне тергезү, аны кабат аякка бастыру өметсә белән яшәде. Шул өмет, шул хыял аңа иң авыр вакытта да яшәү өчен көч, күәт бирде, азатлыкка сусаган хөр рухын җилкендереп торды.

Ниһаять, 1990 елның 30 августы — дәүләт суверенитеты игълан ителгән бөек тарихи көн — халкыбызның милли дәүләтчелекне тергезүгә булган омтылышының буш хыял гына булмавын раслады. Бүгенге көндә халык арасында республикабызның беренче Президенты, дәүләтебез җитәкчеләре, милли азатлык хәрәкәте оешмалары иңгә-иң торып көрәшкәндә генә Татарстанның тулы бәйсезлегенә ирешергә мөмкин икәнлеген аңлау бара. Бүгенгертәгә таркалу алдында торган һәм күз буяу өчен генә Рәсәй Федерациясә дип исемләнгән империя белән авыр көрәш әле дә бара һәм аны моннан 441 ел элек шәһид киткән каһарман бабаларыбызның батыр оныклары — Фәүзияләр, Зәкиләр, Зиннурлар, Әмирләр, Гаяллар, Флералар һәм башка бик күпләр дәвам итә.

Журналыбызның инде традициягә әйләнеп баргай бу Хәтер саны, моннан 441 ел элек милли дәүләтебез бәйсезлеген яклап шәһид киткән каһарман бабаларыбызның якты истәлегенә һәм бүгенге көндә дөһшәтле империя белән авыр көрәш алып барган батыр милләттәшләребезгә багышлана.

Әхмәт СӘХАПОВ.

ӘДӘБИ МИРАС

Әбелкасийм Фирдәүси

ШАҢНАМА

Поэма

РӨСТӘМ ҺӘМ СӨХРӘБ

Бу сүзләргә шиңеп тыңлады Сөхрәб,
Өмет өзде, жаннары тора сыкрап.

Табалмастан әтҗсен, калды хәйран,
Нәрсә кылсын, күренми дәртекә дәрман.

Әрнү белән йөрәктән тартты бер аһ,
Кем аңласын, ни хикмәт итә Аллах?

Эзләүдә ул кызганмады бар көчен:
Ялынды бит һажиргә шуның өчен!

Бу ялварган саен ул итте инкяр,
Һич бирмәде моңа Рөстәмнән хәбәр.

Каза — пәрдә ике арада тотты,
Ата гүя улы барын онытты.

Тәкъдиреңә язган булса әзәлдән,
Кем котыла ала язмыш — әжәлдән.

Чыкса каза килергә дип бер затка,
Аны галәм элә алмас тозақка.

Калмады һич сугыштан башка чара:
«Ялганчы карт! Жаның коткарып кара!»

*Дәвами. Башы журналның 1993 елгы 6—9 санныңда.

Дисп, ярсып, Сөхрәб сөнгө чәнечте.
Калкан тотты Рөстәм. Тик мондый көчнө
Күргәнә юк иде аның моңарчы.
«Шөкер,— диде,— тимәде тәнгә очы.

Рөссам Рушан ШӘМСЕТИНОВ

Менә, егет, бездә дә бу бүлөк бар» —
Чират житеп, Рөстәм чәнечте моңар.
Сөхрәб, житез, аны калканга алды,
Карт батырның көчәннән таңга калды:
«Афәрин,— ди,— куәт филне егарлык,
Менә Алып, миңа каршы торырлык!»
Сөнгеләре теленгәнче чырага
Сугыштылар — эш житмәде ярага.
Кынысыннан алдылар кылычларын,
Сугыштылар салып аңа үчләрен.
Яшен булып төшә кылыч калканга,
Көлтә-көлтә очкын оча мәйданга.
Һинди кылач кулларда тәңкә-тәңкә
Сынып бетте кителеп, тими тәнгә.
Очты кылыч. Гөрзигә житте нәүбәт.
Бер-беренә болар күрсәтә куәт.
Тауны талкан итәрдәй төшә гөрзи.
Эһләп куя, сыгылмый болар берсе.

Корыч киём янчелеп яфрак булды.
Болар һаман тизләтә бара кулны.

Сөхрәб суга, Рөстәм соклана моңа.
«Афәрин»,— ди бу Рөстәм сукканына.

Телгәләнде сугышудан көбәләр.
Манма суга төште кызган гәүдәләр.

Йөрәктә—ут, авыз, күз—тулган тузан,
Сусызлыктан, тамаклар—мичтәй кызган.

Телгәләнгән, кызып телләр, иреннәр.
Түбәләштән болар туя белмиләр.

Бу—каст итә аның түгәм дип канын.
Ул тырыша моның алырга жанын.

Ташладылар атларны: арды атлар,
Телләр тошкән салынып, йөрәк—чатнар.

Ял итәләр таянып бер-беренә.
Уйлап: «Тагын сугыйм»,—дип,—кай жиренә?»

Астан карап—аны, бу—моны күзләр.
Танымаслык тузаннан йөзләр, күзләр.

Ауды талып ике якка икесе.
Кара инде, ни хәлгә житә кеше!

Ата бслән улы—бер жан, бер бөтен,
Пычаклаша үченнән бөркеп төтен.

Тере тотып ашардай берен-бере,
Гажәп, нигә сизми кан, йөрәк, тире?

Үз женесен ертмый ерткычның теше.
Ерткычтан күп ерткычрак син, кеше!

Ата—кача, исмен әйтми улына,
Суярга—ул хәнжәр ала кулына.

Шаярта соң бу явыз язмыш, кара,
Уенчык бит аңа адәм—бичара.

Алла хөкме—гажәп, хикмәт түгелме?
Ул—атаны, ата—белми угылны.

Каза күзне буганда күңел—жансыз,
Сурәткә дә, хискә дә игътибарсыз.

Рөстәм уйлый: «Бар гомер—мәйданда мин,
Кайда көрәш, сугыш, анда яуда—мин.

Ялгыз тетеп чыктым Мазандиранны,
Пыр туздырдым Бәрбәр, Хамавиранны.

Дию, пәри зар елады көчемнән.
Бөтен галәм тетри, куркып үчемнән.

Ни аты юк ил эчендә, ни саны,
Бу тар итте ласа миңа дөнъяны.

Шулдыр миңем язмыш—бәхетем карасы.
Ничек моннан жанымны коткарасы?

Тагын атка атланса әгәр танда,
Миңем көнем бетәчәк бу жиһанда.

Бөтен гаскәр, ил-көн карап торганда
Бар данымны таптаячак тузанга».

Ял иттеләр. Атка менде ул—ата.
Бер-беренә болар инде ук ата.

Тәһмәтәннең бер һөнәре бар аның:
Билдән алып жиргә бәрә дошманын.

Якынлаша болар берсе-беренә.
Кулын суза Рөстәм Сөхрәб биленә.

Тимер куллар эләктерә дә зәрдән,
Бар көченә йолка моны иярдән.

Кубар иде тау булса да жиреннән,
Әмма Сөхрәб аерылмый ияреннән.

«Бу кысуга таш тузан булып иде,
Корыч-тимер түзми уалыр иде.

Бу кем үзе? Мин моңа калдым хәйран,
Күземдә — яшь, күңел — гамьле, йөрәк — кан.

Кеше түгел, бу — берәр аждаһадыр,
Минем башка күктән иңгән бәладер.

Белмим, хәтта нәселен-аслын аның
Ата-анасын, бу төрек пәһлеванның».

Каза, кара, ничек бәйләгән телен,
Сорый белми шунда атасын, илен.

Тәкъдирне, шул, боза алган аны — кем?
Ул — әзәлдән безгә үзгәрмәс хөкем.

Ике як та көч түгүдән ялыкты.
Менә Сөхрәб ат өстенә калыкты.

Гөрзи тоткан кулны артка, баш аша
Чөйде, диде: «Соң мәртәбә тамаша.

Күрсәтим бер, таты гөрзинең төмен,
Күтәрәлсәң, сиңа бүләк итәмен».

Дип, бар көчкә кизәнде атасына.
Тора әзер яуда Рөстәм барсына.

Ул гөрзигә каршы гөрзиен куйды.
Кул яңгырап, гөрзи кулыннан шуды.

Тәнен борды, төшсен дип аркасына,
Чукмар төште. Күргән ди: «Арка сына»...

Шундый сукты — Рөстәм билдән бөгелде.
Ат тезләнеп, карыныгъ жиргә килде.

Шөкер итте сөяк уалмавына,
Бу сугудан, Рөстәм, сау калуына.

Күреп хәлен аның, шаркылдый Сөхрәб:
«Сугуымнан, нәрсә — калдыңмы сыкрап?

Горур гәүдәң ике кат булды, күрдем,
Батыр атың мин ул жиргә чүктердем!

Мин баштан ук сиңа әйтмәдемме, карт:
«Яшьләр белән узышудан башың тарт!

Озын булсын буй, жылкәләр — киң, яссы,
Бер сугуга түзмәсә, ни файдасы?!»

Диде Рөстәм: «Төрөк, һаман баласың,
Сөенерсең, әгәр тере каласың.

Туендырдым канга бөтен галәмне,
Издем жиргә ничә синдәй адәмне».

«Көчем — сиздең, тезләндердем атыңны,
Инкяр итмә, — диде Сөхрәб, — хакымны.

Сөңге белән тотып кыйнауларым бар,
Минем көчнә юкка санама, зинһар.

Йончыдың син. Бик арыды атың да,
Ярар, ял ит бүген бер рәхәтендә.

Кабул итсән, әйдә, киттек торакка,
Бар гамьнәрне олактырып бер якка.

Синең белән бу кичә бер, утырыйк,
Сөхбәт корыйк, кәсәләрне тутырыйк...

Синең белән тартмый күңлем сугышны,
Белмим нигә, теләм гел күңлең хушны.

Синең күңлең миңа — охшаулы ташка...»
Диде Рәстәм: «Юк сүз белән маташма.

Йомшарталмас мине синең юмалау!—
Эчтән уйлый,— харап итте бу малай!—

Гайрәт шиндә үземдә дә, атта да,
Күргән көләр миннән һәрбер чатта да:

Тәһмәтән дип Галәмгә шаулаган зат,
Бер баладан ничек сындырткан канат?»

Диде: «Туран шомлыгы бит бу бала,
Яу булмаса, кайдан ук килә ала.

Моның үчен алым туранлылардан,
Пыр туздырам алар тузанын алдан».

Ул, үртәнеп, атын гаскәргә сәрде,
Гүя бүре көтү эченә керде.

Бер очыннан яуның бер очка гизә,
Гөрзи белән уңга-сулга баш изә.

Моны күреп Сөхрәб каты көрсенә,
Атын сала иранлылар өстенә.

Бер кизәнә — унны ега аяктан.
Жир йөзенә елга булып ага кан.

Коты чыккан гаскәр чиный, илерә.
Тына гөрзи килеп төшкәч иңенә.

Гүя капкан корбанын кабып алган,
Гөрзи, аты, өсте канга буялган.

Иран халкы белми кая керергә,
Кыйнап Сөхрәб изә аларны жиргә.

Канлы балчык булып изелә сафлар.
Тәһмәтәнгә барып ирешә аһлар.

«Бу бит болай тиз үк житәр Кавыска,
Мәңгелек гарь була безнең намуска...»

Сөхрәбкә ул килә, ташлап сугышын,
Дәһшәт күреп, ала алмый сулышын.

Кыямәт көн килгән гаскәр башына,
Һәркем кача, кырга, тауга ашыга.

Кайберләре, бөжәктәй, сеңгән жиргә,
Куй көтүе — зат юк, охшаган иргә.

Аһ-зар, иңгерәү. Ата — улны оныткан.
Ярсу Сөхрәб аты канда тубыктан.

Бу көтүне таптый, таптатә, туры.
Ул — теш кыскан. Мәйдан — әрнүдән улы.

Сүз ката бу Сөхрәбкә әрнеп жаны:
«Сиңа тиде боларның ни зыяны?

Алардан кем чыкты сиңа көрәшкә?
Ничек кулың күтәрелде бу эшкә?

Гөнаһсыз кан түккән, галәм батырлык!
Хисапсыз жан кыно — шулмы батырлык?»

«Үзең башта һөжүм иттең Туранга,
Син башладың безнең яуны турарга.

Синең белән уртақ безнең гөнаһлар,
Синдә элек миндә булган гөнаһ бар».

Куды Сөхрәб атын үз торагына.
Килеп житте һуман аның яныңа.

Аягына орды баш, хәл сораша:
«Күрсәттең соң мәйданда көч — тамаша!

Күргәне юк сиңа тинче жиганы.
Гөрзи белән ике бөкләдең аны!

Көч-ирлектән бармы билге үзендә,
Кан әсәре беткән иде йөзендә!»

Диде Сөхрәб: «Моның кебек пәһлеван,
Мин уйлыймын, бу дөньяга тумаган.

Мондый көч һәм бу житезлек, баксана.
Дошман житмәс ул яклаган патшага!

Баһадирлык хәләл булсын үзенә,
Күзем карап туялмады йөзенә.

Уйлыймын мин, Рәстәм бу, башка түгел.
Ләкин моны үзе инкяр итә гел».

Диде һуман: «Дустым, бу — Рәстәм түгел,
Дәрәс, көчтә ул аңардан ким түгел.

Безнең яуны, явыз, таркатты шактый,
Буйдан-буйга, сафларны кыра, таптый.

Кайда кеше күрсә, барсын тукмады,
Яхшы, никтер, тиз арада туктады?»

«Әйе, — диде Сөхрәб, — ул — белгән чама,
Мин, дивана, охшамаган шул аңа.

Һөжүм иттем, хисапсыз ирне кырдым.
Жанын кыеп, кара жиргә яткырдым.

Иртән тагын менә мәйданга керәм,
Кем әйтәлер, ни хәтле канны түгәм?

Онытыйк, әй, шәраб эчик, әйдә, тор.
Таңда тәкъдир кемгә тозақ коргандыр?»

Ә бу якта, Рәстәм кайтты торака,
Әрнү белән ташлый үзен як-якка.

Күпме гаскәр — Иран халкы кырылды,
Шуңа моның кәефе бик кырылды.

Гив күренде. Аңа ул әйтә зарын:
«Күрдеңме, жан, бүген гаскәрнең хәлен?»

«Әй, пәһлеван, — диде Гив, — әйтмә инде,
Башыбызга күктән бу бәла инде.

Ни аждаһа чыдар моңа, ни адәм,
Юлдан кайтмас, каршы чыксын бар галәм.

Ялгыз үзен бөтен гаскәргә атты,
Шаһ ягына табан юллый бит атны.

Чыгып калган, ди Тус шунда юлына,
Курчак кебек аны иярдән кулына

Алган, селтәп туфрак эченә аткан,
Һушына килми Тус шунда озак яткан.

Килеп чыккан Гөргин дә аттан оча,
Моңы күргән халык пыр тузып кача.

Куып-куып, кырды ул шул халыкны,
Башлар чаба, алда — көтү сарыкмы?!

Тик син килеп туктата алдың аны,
Агар иде бөтен гаскәрнең каны.

Булса синнән булыр тик аңа чара,
Бу афәттән юкса кем жан коткара?

Рөстәм китте Кавыс шаһ торагына.
Хөрмәт итеп, шаһ утыртты янына.

Диде: «Теге егеттән ит хикәят,
Бүген безне, явыз, куркытты гаять.

Диде Рөстәм: «Яуда гиздем жиһанны,
Тик күрмәдем мин мондый пәһлеванны.

Әле — сабий, буын катмаган бала,
Шул яшь гәүдә — гүя тимер багана.

Дөнья мондый башка ирне күрәлмәс:
Авырлыкта үзен жир күтәрәлмәс.

Ике тирәк — қорыч кул айны тотар.
Бармак белән арысланыңны сытар.

Кулга алса, ага кан кылычыннан,
Үлем карый сөңгесенең очыннан.

Мин, Тәһмәтән, сугыштым көн буенча,
Беренче кат кайттым жиңәлмәенчә.

Кулдан килгән бөтен һөнәрәм кылдым,
Жиңәлмәдем, хәлдән таеп егылдым.

Таңнан тагын чыгам аңа көрәшкә.
Юл күрсәтмәсме, Ходаем, бер эшкә.

Күрик, Хактан кемгә ирешер форсат.
Көч кызганмам, исән-сау йоклап торсак.

Диде Кавыс: «Мин дә бүген Хомага
Төн йокламый кул күтәрәм догага.

Безне Тәңре итсен төректән өстен».
Сабуллашып өенә китте Рөстәм.

Торагында көтә энесе борчылып,
Күптән инде бер кереп тә, бер чыгып.

«Көрәш ничек булды?» — сорый Зәвәра:
«Ашарга бир, вакыт житәр хәбәргә».

Башта Рөстәм тукланды — кәефләнде,
Соң тәфсыйллап сөйләде булган хәлне.

Азактан ул озак бирде киңәшләр:
«Менә, туган, шулайга китте эшләр.

Иртән таңнан тагын керәм мәйданга,
Йә баш салам, яки күмеләм даңга.

Тапсам форсат, төрекнең кисәм башын,
Иртәгедән йотым су кабалмасын.

Ләкин, тәкъдир, аны кем соң беләлгән?
Минем баш та имин түгел бәладән.

Әжәл сакые эчерсә миңа җам —
Аны эчә һәркем, ничек мин качам?

Сабыр бул син, мин үлдә дип үкөрмә,
Кырылмасын халык, сугышка кермә.

Мин егылу белән Забилистанга
Юнәлегез, хәбәр илтәп Дастанга.

Әнигә дә әйтәсен: еламасын.
Хакның әмре шулай диеп аңласын.

Хәсрәт-дәрткә җим булмасын әти дә,
Һәр туган зат дөньядан, әлбәт, китә.

Калмый минем дөньяда үкенечәм:
Тиңсез юмарт булды ул минем өчен.

Иркәләде, гуаһ моңа заманнар,
Көттә мине һәр адымымда даннар.

Күнеләмә ни килсә, кылдым барын,
Күрәм җирдә фәкать әжәл зарарын.

Калкан юк ул җирдә каза угына,
Әжәл дәрте — һәркемгә тиң ул гына.

Әгәр мең ел яши кеше, әгәр йөз,
Бер көн сәгә егылып туфракка йөз.

Кем тиң иде Җәмшид, Сям, Нәриманга,
Калдымы соң алар безнең заманга?

Юк, үкенмим, юк, курыкмыйм әжәлдән,
Ул һәммәгә килә килгән әзәлдән.

Әйт бу сүзне әтигә, васыять миннән:
— Читләшмәсен һич шаһның хезмәтеннән,

Әгәр суга сала, гәр утка ата,
Шаһ сүзеннән йөз чөермә син, ата!»

Бетте сүзе. Дөнья гәме югалды,
Ялга диеп ятып, йокыга талды.

Җәйде Галәм тависы нур канатын,
Качты куркып кара карга — кара төн.

Кояш белән бергә калыкты Рәстәм,
Киде көбә, такты кораллар өстән.

Менде Рәхшен, жилеп чыкты мәйданга.
Ил соклана: «Менә лаек бу данга!»

Ат уйнатты бераз мәйдан эчендә,
Аркан кулда, гөрзисе — җилкәсендә.

Ерактан ук күрде Рәстәмне Сөхрәб.
Каны кайнап, йөрәге куйды сыкрап.

Диде: «Бу кем була, булмаса Рәстәм?
Ул булмаса, кан кайнармиде хистән?

Сорыйм-сорыйм; жавабы — каты таштан,
Ни хәл итим? Күңелгә ут тоташкан!

Диде һуман аңа: «Тукта, батырым,
Нигә төсәң китте күрәп яу кырын?

Беләм, юк ул берәүдән курку синдә,
Нинди кайгы яши посып эчендә?»

«Әй дускаем,— диде Сөхрәб,— эчемдә,
Тик бер тәшвиш, иртәсен дә, кичен дә,

Юк, шикләнү, курку түгел берәүдән:
Рөстәм ләсә мәйдандагы бу адәм.

Ул көрәштә күрсәткән бар сыйфаты:
Бу гәүдәсе, кораллары, бу аты,

Мин ишеткән, әнием әйткән билгеләр.
Бу — тик Рөстәм, ышан моңа син диләр.

Күпме сорасам да үзе баш тарта;
Менә шул шик-шөбһәләрдән баш ката.

Күзем, хисем, каным әйтә: Бу — атаң.
Мин — атама кылыч чабам, ук атам.

Менә нидән — күзем яшьле, эчем — гамь,
Мин, Рөстәм, дим, ул, мин түгел, ди, Рөстәм».

Бу сүзләрдән коты чыкты һуманның:
«Безгә үлем — белешүе боларның!»

Диде моңа: «Әй батырым, гамен ку,
Мин дә әйтәм: урынсыз ул шик, курку.

Мин дә әйтәм: юк, бу — Тәһмәтән түгел.
Батырлыкка гәрчә аннан ким түгел.

Күп күрдем мин аны яулар кырында,
Рөстәм булса, без торырлыкмы монда?!

Аты берәз Рәхешкә дә охшаулы.
Рәхеш — яшен, ә бу гүя тышаулы.

Күңел бирмә син моның дәртенә һич,
Якын килми бу синең картыңа һич».

Егет хисен берәз суытты һуман.
Очрашудан ул өмет өзде сыман.

Диде: «Әмма сугышам соң мин бүген!»
Ул корычтан киде өстенә киём.

Шәпләп барча коралларын такты да,
Яуга чыкты, очып менеп атына.

Атын сөрөп, ярсып мәйданга килде,
Күрдә — тагын теге хис жанга килде.

Хөрмәт белән сәламли ул атасын:
«Хәлең ничек? Әйбәт йокладыңмы соң?

Гажәп, синдә нинди үч мин факырга?
Явыз ният булмый ич чын батырда!

Синең белән, кил, бүген сүз беркетик,
Бер аңлашыйк, мәй эчик, сиңа китик.

Сине күрәм, хөрмәт сиңа кузгала,
Сугышырга — йөзем синнән ояла.

Син бит Рөстәм, Сям, Нәриман нәселе.
Максатың ни, әйтмисең үз исмеңне?»

«Күрәм, тәндә, сугышырга юк чаман,
Рөстәм белән тел чайкадың бит тәмам.

Ничә әйттем сиңа: Рөстәм түгелмен,
Ул — ага, бәк, мин исә гади колмын.

Аны дисәң, син Забил иленә бар,
Эзләү кирәк кешенне — түгел лә гарь.

Алданмам мин синең йомшак сүзеңә,
Синең тотмыйм колак мотлак сүзеңә.

Әгәр инде сугышка юк көч тәндә,
Атыңнан төш, миңа буласың бәндә».

Диде Сөхрәб: «Явыз! Йөрәге — таштан!
Мине курка саныйсыңмы сугыштан?

Минем каты кулны тагын татырсың,
Бүген инде мәңгелеккә ятырсың».

Китте болар гаскәр күрмәс бер жиргә,
Коралларын салып элөп ияргә.

Бер-берсенә, ерткычтай ташландылар,
Ярсып-ярып көрәшә башладылар.

Бер-берен йолка, тарткалый, сөйри,
Бере-берен жиргә салырга тели.

Билдән алып, бере-берен кысудан
Борыннардан шартлап-шартлап китә кан.

Йөрәкләргә ачу-гайрәт тоташты,
Көрәштеләр. Кояш төшлектән ашты.

Кин мәйданны итте бер-берсенә тар,
Ике арыслан гүя бер-берсен ертар.

Гайрәт килеп шунда кинәт Сөхрәбкә,
Ябышты ул ярып килеп кушакка.

Йөрәк белән мәгърур бер нәгърә орды,
Тәһмәтәнне жирдән куптарып алды.

Күтәрәп бер югары бәрде жиргә,
Вакыт бирми һушын-аңын жыярга.

Күкрәгенә аның менеп утырды,
Һушка килеп, Тәһмәтән шуны күрде:

Хәнжәр, Сөхрәб, чыгарды кынысыннан,
Башын моның кисмәкче гәүдәсеннән.

Коткарса, тик коткарыр хәйлә, мәкер.
Диде Рөстәм: «Һаман сабий син, батыр.

Белмисең шул — батырларда канун бар:
Дошман канын егылгач түкми алар.

Кагыйдәсен бел көрәшнең, тот аны:
Бер егуда агызылмый дошман каны.

Икенче кат әгәр туфракка салсаң,
Анда менә мөмкин инде түксәң кан.

Каным түгеп, батыр исең таплама,
Күңелендә миңа ачу саклама».

Кайда ачу? Олы хөрмәт бар канда.
Үзе сыкрып теге жирдә ятканда.

Колак салды. Хәнжәрен тыкты кыңга,
Төштә өстән оялып, калып тыңга.

Чәчрәп торды яткан жирдән Тәһмәтән,
Кара туфракка булашкан киём, тән.

Диде Сөхрәб: «Кичер, зинһар, әй ага,
Хата белән тап төшерсәм даныңа.

Бар кайт, ял ит, тупла көчене бераз,
Бу мәйданны синнән һич берәү алмас».

«Мәйдан бу,— ди Рөстәм,— жаным, чикмә гамь.
Әле — өстә, йә — аска кала адәм».

Атка менеп, Сөхрәб тә китте кайтып,
Вакыйганы һуманга бирде әйтеп.

Шартлый язды һуман бу хәлне тыңлап:
«Үкенерсең бу эшенә, әй, соңлап.

Кулын белән, жаныңа салдың бәла.
Тоткан ауны кем соң кулдан коткара?

Кулга төшкән бер аждаһаны жибәр!
Бар галәмгә көлкегә қалдың, жүләр.

Коры сүзгә, мәкеренә инандың,
Үз башыңны янар утларга салдың!

Шундый сүзләр тездә дә тездә һуман,
Булган эштән Сөхрәб үкенде сыман.

(Дәвам киләсе санда.)

Кол Шәриф

ШИГЫРЬЛАР

Кол Шәриф — XVI йөзгә күренекле шагыйрә, мәдәният һәм дин эшлеклесе, дипломат. Ул Казан ханлыгының баш рухани — сәед булган. Ханлыкның соңгы чорында йогынтылы һәм дәрәжәле кеше саналып, Казан белән Мәскәү арасында барган дипломатия эшләренә дә катнашкан. Мәсәлән, ул 1551 елның августында Казаннан Мәскәүгә барган илчелекнең житәкчесе була һәм рус патшасына үтенү ярлыгын тапшыра. Иван Грозный Зөя каласына килгәч, Казан-Мәскәү конфликтын тыныч хәл итү турындагы тәкъдим грамотасын да Казанга Кол Шәриф аша ирештерә. Кол Шәриф 1552 елның 2 октябрендә Казанда һәлак була.

* * *

И күңел, бил баглама, күбне кичүргән дөһиядыр,
Бу үлем ширбәтен халыкка ичүргән дөһиядыр.
Сән сыгынма дөһияда мән бакъи калгаймән тийү,
Күб йанар вакытта чырагларны үчүргән дөһиядыр.
Угълыны атадин айырыб, кызны анадин тәкъи,
Йыглатыб бер-бер ишекдә зари кыйлган дөһиядыр.
Әүвәлене кемсә белмәс, ахырыны һәм тәкъи,
Әүвәле һич, ахыры һич, бер көһенә дөһиядыр.
Кол Шәриф, атаң-анан, сәндин борынгылар кани,
Барчаны куйыңга ашнәи кыйлган дөһиядыр.

Чыраг — ут, шәм. *Тәкъи* — шулай ук. *Көһенә* — сәләмәт, иске, борынгы. *Кани* — кая. *Ашнәи* — таныш, өшнә, дус.

* * *

Башың күтәр гъәфлэтдин, гафил торма, «һу» тигел,
 Күзең ачкыл ойкудин, гафил торма, «һу» тигел.
 «Һу-һу» тийү һу кошы, акар күзендин йөше,
 Көйеб эче һәм тышы,—гафил торма, «һу» тигел.
 Гашикълары очарлар, гъәрш шахиға қунарлар,
 «Һу» дип дидар куларлак,—гафил торма, «һу» тигел.
 Йите игълим гизәрләр, андин күккә агарлар,
 Бер кьәдәмдә йитәрләр,—гафил торма, «һу» тигел.
 Һу бәхригә чумарлар, гаууас булыб батарлар,
 Һу дөррләрин тирәрләр,—гафил йөрмә, «һу» тигел.
 Дәргяһ капуг ачыкдыр, рәхмәтләри аныкдыр,
 Күзең ачыб бакыб тор, гафил йөрмә, «һу» тигел.
 И Кол Шәриф, тынмагыл, төнләр йатыб оймагыл,
 Хак зекрене куймагыл, гафил йөрмә, «һу» тигел.

Гъәфлэт — ваемсызлык. *Гафил торма* — сизми калма. *«Һу» тигел* — «Аллаһу» дип әйт. *Һу кошы* — ожмах кошы. *Гъәрш шахи* — дини миф бусенча, күкнең иң югары катлавында (тугызынчы катында) урнашкан Алла тәхетен тотып торучы агач ботагы. *Дидар* — очрашу, кавышу. *Куларлар* — көтәрләр. *Күккә агарлар* — күккә ашарлар. *Кьәдәм* — адым. *Бәхер* — дингез. *Гаууас* — суга бик оста чумучы. *Дөррләрин тирәрләр* — энжеләрсен эпләрләр. *Дәргяһ капуг* — биредә: ожмах ишеге.

Татар поэзиясе антологиясе.— Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1992, 167—168 битләр.

Мөхәммәдъяр

НУРЫ СОДУР

(Поэмадан өзек)

Мөхәммәдъяр Мәхмүд Хажигылы — XV—XVI йөз татар әдәбиятының иң күренекле вәкиле. Ул — олы фикер иясе һәм татар поэзиясе үсешенә бөтен бер чорына йомгак ясаган зур шагыйрь. Туган һәм вафат булган еллары турында мәгълүмат сакланмаса да, әсәрләре аша аның биографиясендәге кайбер сәхифәләр шактый төгәл билгеле. Шагыйрь Казан ханлыгы чорында, аның да Мөхәммәд Әмин һәм Сафагәрәй ханлык иткән вакытларында яшәп ижат иткән. Мәгълүм ки, Мөхәммәд Әмин үзе дә шигъри ижат белән мавыккан, әдәбият әһелләрсен якын күргән. Шуның нәтижәсендә булса кирәк, Мөхәммәдъяр әсәрләрендә үз чорындагы сәнгать төрләре һәм аның ижатчыларына багышланган урыннар байтак. Хәтта Мөхәммәдъяр үзе дә гомеренә байтак өлешен Мөхәммәд Әминнең төрбәсе (мавзоле) янында мәжавирлектә үткәрә. Нәкъ шул вакытларда ул татар әдәбияты тарихында күренекле урын тоткан «Төхфәи мөрдан» («Егетләр бүләге», 1539), «Нуры содур» («Күңелләр нуры», 1542) поэмаларын ижат итә.

Мөхәммәдъяр ижаты — татар поэзиясенә борынгысы белән дә, бүгенгесе белән дә тыгыз бәйләнгән киң колачлы бай мирас.

* * *

ТУРГАЙ ҺӘМ ШАГЫЙРЬ

Бер хикәйәт кыйлайым, галәм ханы,
 Йалган ирмәс,—күни, тыңлаңыз аны.

Рауилардин аны риуайәт кыйлыр уш,
 Сыйдык берлә ишетенез барча хуш.

Дауд угълы ул — Сөләйман, хак рәсүл,
Бикләрене йигъды бер көн барча ул.

Өндәде ул көн вәзирләрен мәгәр,
Туй булыр диб кыйлды барчага хәбәр.

Тигмә бикләр, вәзирләр кәлделәр,
Ул заманда бер олвуг туй кыйлдылар.

Ил-олусы кәлде камуг йигылыб,
Тигмә бере бер лотф тегеш алыб.

Төрки (рәсем берлә уш ултырдылар),
Тигмәсе үз кәдерен кыйлдырдылар.

Бик, вәзирләр ултырыда ул зәман
Ул угыллар арасында, нагяһан,

Килде бер тургай йырак йирдән талыб,
Бер сарычык буйнын агызга алыб.

Әйде кем: «Булсын мөбарәк ошбу туй,
Хасил итү белмәдем һич йолкы, куй.

И Сөләйман, ошбу ирер табканым
Жәһед берлә туйга хасил кыйлганым.

Дөһйә ирер [бәс] кәһнәгъәт тәк эшем,—
Халәмә күрер ирер уш тегешем.

Ул нәби Аллаһ Сөләйман, и йигет,
Чөнки тургай сүзен аңлады, ишет:

Гъөзрене лотф билә кыйлды кабул,
Булмады тургай сүзендин һич мәлүл.

Ул дәм ук тургайны ул суйургады,
Йари тургай әүгә барыб ыргады.

Мән тәкъи имди [уш и] шаһи жәһан,
Булдым ул тургай мәһизлек бу зәман.

Хәзрәтеңгә йарилыкым белдереб,
Ул моңа табкан тегением кәлтереб,

Хәзрәтеңгә Дауд Сөләйман тәк ирүр,
Дөһйә таңсуқлары сездә йөрүр.

Уш көчем йитәргә төрки китаб,
Нәзым кыйлдым падишаһ атын атаб.

Лотфыңыздин кыйлсаңыз аны кабул,
Хастә күңлем булмагай ирди мәлүл...

Әйә кәрим, пакъ вә такъ кәрдигяр,
Хәзрәтеңгә йалбарур фәкъир Мөхәммәдйәр.

Тәһре фәзлы берлә булды бу тәмам,
Белең имди моны сез, и хасс-у гам.

Тукыз йөз кырык сәкез тарих торар,
Китабым хәйер илә булып мөхәррәр.

Ушал көне сәүда иттем бу тәкърир,
Халем нәкъеш баглаб ошбу тәхрир.

Күңел гәнжендә нәчә бар иде гәнж —
Күб йыллар кыйлгай ирдем сарыф рәнж.

Булыб мәгърүр үз гәнженәсенә,
Нә мохтаж үзгәләрнең фетнәсенә.

Вәли чөн хөкем иде ул шаһ жиһандин,
Кем кылгай тәржемә ул [тәр] жемандин.

Күрке рәсем берлә [би] тәкәллеф
Зарурәт мончалык кыйлдым тәсарреф.

Тәүәккыг улдыр [әр] бабы һөнәрдин,
Ки чөн фәйз алсалар бу мохтәсардин,

Сагынгайлар [мөхиббе бинәуаны,—
Дога берлә сөйендергәйләр аны]...

Кем әлфазымны тәгъир итмәгәйләр,
Тәсарреф берлә сәрәрсәр китмәгәйләр.

Күни — дәрәс. *Рауи* — хикәяләүче. *Йигъды* — жыйды. *Тигмә* — һәрбер.

Лотф — мәрхәмәт. *Тегеш* — бүләк. *Рәсем* — гадәт, тәртип. *Сарычык* — чикерткә. *Буйын* — муен. *Хасил итү* — файда китерү. *Жәһед* — тырышлык. *Бәс* — бик. *Тәк* — бердәнбер. *Гәозер* — үтенеч. *Мәлүл* — төшенкә, кайгылы.

Суйургады — бүләкләде. *Ыргады* — жилпенде, тирбәнде. *Мәңизлек* — охшаш. *Таңсук* — икиткеч. *Кәрим* — юмарт. *Пакъ вә такъ* — саф һәм боск. *Кәрдиғяр* — барлыкка китерүче. *Хәзрәтеңгә* — олылыгың алдында. *Фазыл* — биредә: ярдәм. *Мохәррәр* — язылган булу. *Тәкърир* — сөйләү. *Тәхрир* — әсәр язучу. *Гәнәж* — хәзинә. *Фетнә* — ризасызлык, борчылу.

Битәкәллеф — тартынусыз. *Тәсарреф* — эшнә кулда тоту. *Тәүәккыг* — өмет итү, үтенү. *Фәйз* — файда. *Мохтәсар* — телне кыскача аңлату. *Мөхибб* — сөюче, дус. *Бинәуа* — бәхетсез. *Кем...* китмәгәйләр — сүзләремнә минем үзгәртмәсләр, аны бөтенләй юкка чыгармаслар.

Татар поэзиясе антологиясе. — Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1992, 152, 164 — 165 битләр.

Казан

ХАНЛЫКТА

ЧОРЫ ЯЗМА МӘДӘНИЯТЕ

Бу исемне күргәч үк, кайберәүләр сүз бары тик Казан ханлыгы әдәбияты хакында гына баракак дип уйларлар. Әмма алдан ук шунысын искәртик: татарлар бит Казан мәмләкәтендә генә яшәмәгәннәр; алар Алтын Урда таркалу нәтижәсендә XV гасыр урталарында барлыкка килгән Кырым, Әстерхан, Касыйм, Олы Урда, Себер кебек ханлыкларның да төп халкын төшкил иткәннәр. Бу мәмләкәтләрдә татар теленең рәсми дәүләт, төп аралашу теле булуы, әдәби һәм гыйльми ядкарларның XIV йөздә төмәл формалашып житкән икән татар телендә, ягъни «Алтын Урда төрки»сендә язылуы бәхәссез хакыйкәт. Моңы бары тик бүгенге татарны болгар белән генә чикләүче Жучи улусын безнең әби-бабаларыбыз очен чит дәүләт дип караучы аерым тарихчылар, XI — XII йөзләрдәге төрки тел күренешләрен механик рәвештә Алтын Урда чорына күчереп, андагы чагыштырмача бердәм телне «угыз», «кыпчак», «болгар», «уйгур» кебек элементларга таркатып утыручы кайбер тел галимнәребез генә күрә алмый, дәрәсрәге — күрергә теләми.

Бүгенге гавам күзаллавында янө бер төгөлсезлек яшөп килө: ул да булса — хәзерге Татарстан белән элеккеге Казан ханлыгы жир-мөйданнарын тәңгәл итеп карау. Дорес, алар төп өлешлөрөндө туры килөлөр. Әмма Казан мөмлөкөтенөң мөйданы, бүгенге Татарстанга караганда, шактый зур булган. Аның составына хәзерге Сембер, Пенза, Тамбов өлкөләре, Чувашстан, Мари, Удмурт, Мордва республикаларының жирлөре, Нижгар, Саратов, Самара, Вятка, Пермь өлкөлөрөнөң бер өлеше кергөн¹. М. Худяков фикеренчө, Иделнең Сура һәм Ветлуга елгалары койган урыннан алып, «Сары-Тин»га (Сарычинга — Волгоградка) кадәрге жирлөр Казан ханлыгы карамагында булган². Күрөсез, хәзерге татарлар яши торган күп кенә төбөклөр Алтын Урда дөверендө генө түгел, Казан ханлыгы чорында да бер үк дөүлөт составына кергәннөр икөн.

Гадөттө, татарлар Мөскөү мөмлөкөтенө кертелгәннөн соңгы татар әдәбиятын XVI гасырның урталарыннан, ягъни Казан ханлыгы бетерелгән дөвердөн башлыйлар. Гомумән дорес булган мондый караш янө берәз өстәмө ачыклык кертүне сорый. Мөгълүм булганча, Казан һәм Әстерхан ханлыклары 1552 — 1556 елларда төмам юк ителө. Көнбатыш Себердөгө татар мөмлөкәте мондый язмышка 1585 елда дучар була. Кырым татарлары исә үз дөүлөтчеләгеннөн 1783 елда гына мөхрүм ителөлөр. Курчак хөкүмөт рәвешендө булса да, Касыйм ханлыгы да 1682 елга кадөр яши өле. Шактый халкын безнең өби-бабаларыбыз төшкил иткөн Нугай Урдасының да, Казан дөүлөте бетерелгәннөн соң, бер гасырдан артык яшөве мөгълүм.

XV йөзнең урталарында дөньяга аваз биргөн татар ханлыклары үзлөрөнөң туулары белән барысы да Алтын Урдага бурычлы. Жучи улусы — аларның топ йорты, ата-анасы һәм өби-бабасы. Башка чыгу, балаларның мөстөкыйль тормыш коруы табигый хөл. Әмма, кызганыч ки, бу гадәти процесс Алтын Урдада кискен каршылыклар, кан коюлы корөш рәвешендө бара. Нөкь шушы елларда ижәт ителгән мөшһүр «Идегөй» дастаны бик гыйбрәтле юллар белән төгөллөнө:

Идел йортны дау алды,
Яу өстенө яу килде,
Идегөй өйткөн көн килде.
Чыңгызның куйган хан тагы (тавы.— Х.М.)
Кан тагы булып өверелде;
Хан сарае камалды.
Кырым, Казан, Аждаркан (Әстерхан.— Х.М.)
Башлы-башлы ил булды,—
Алтын Урда таралды³.

«Идегөй» — гадәти дастан гына түгел, ө Алтын Урданың жимерелү сәбәплөрөн, фажигалә ельязмасын гөүдөлөндөргөн боек мөрсия, моң-зар тулы сыктау да ул. Чит патшалар көче белән үз иленө каршы көрөшкөн кеше рөхөт күрми: ул үзенө дө, халқына да күп зыян китерө. Идегөй дө нөкь өнө шундый язмышка дучар була.

Дастанда Туктамышны хурлау, төп каһарманны мактау өстенлек итө. Әмма бу жанр таләбе белән генө шулай эшлөнгөн. Чынлыкта исә хөл катлаулырак. Алтын Урданың законлы ханы Туктамыш белән көрөшкө Идегөйне нинди эчке көч хәрөкөтлөндөрө соң? Ил язмышы, халык язмышымы? Юк, иң беренче чиратта, шөхси үч алу, шөхси мөнфөгаты! Күңелендөгө шушы иблиси коткы аны ижтимагый яктан өхлаксыз юлга этөрө: Аксак Тимер гаскәре белән ул Идел-йортка, Туктамышка каршы көрөш сылтавы белән, исәпсөз-хисәпсыз бөла-казалар китерө. Бу хакта өсөрдө Бодайби авызыннан Идегөйнең үзенө дө «Бу жиһанның фетнәсе Аксак Тимер дошманны Сарайга алып китердең», илне, «шөһөр Болгарны» «көлгө-ташка» болгаттың, дигөн шөлтөле сүзлөр өйттерелө (165 — 166 б.).

Туктамыш юк ителгөч, Идегөй Идел-йортның бөтенлеген, куөтен торгызырга омтыла. Әмма аның, гөрчө ул көчлө, батыр булса да, бу изге максатка ирешө алмаячагы көн кебек ачык. Ни өчен? Чөнки дастанның төп каһарманы — илдө таркалу процессына үзе үк нигөз салучы. Өөндө улы Норадын белән уртак тел таба алмаган хөкөмдарның Идел-йортта иминлек урнаштыруына да ышаныч аз. Шунысы гыйбрәтле: Алтын Урда ханына каршы көрөшкөн Идегөй ахырда үзе дө Туктамыш хөлендө кала; шулай итеп, өхлакый эш-гамөллөргө мөнөсәбөттө шөхси язмышлар да кабатлана.

Алтын Урданың таркалуында һәм татар мөмлөкөтлөрө корылуда, гомумән, аерым шөхөслөрнең, бигрөк тө Чыңгыз нөселеннөн булган хөкөмдарларның роле гаять зур була. Мөсөлөн, туганы Көчө Мөхөммөд тарафыннан 1436 елда Сарай төхөтеннөн куылган Олуг Мөхөммөд 40 нчы еллар башында Казан ханлыгына нигөз сала⁴, Касыйм дөүлөтенөң оешуы да (якынча 1452 елда) аның улы — Касыйм эшчөнлегө белән бөйле.

Тарих китапларында татар ханлыклары арасындагы үзара каршылыклар, сугышлар хакында күп языла. Чыннан да бу хөл булган. Бердөмлек житмөү, ызгыш-талаш, кыен вакытларда бер-бөрсенө тиешлө ярдөм итмөү аларның берөм-берөм юкка чыгуына да китерө. Мөсөлөн, XVI гасырның урталары — татар мөмлөкөтлөрөнөң иң киөрөнке, авыр еллары. Шушы вакытта, ягъни 1549 елда Кырым ханы килөп, Әстерхан патшасы Ямгырчыны үтерө⁵. Татар хөкөмдарлары арасында каршылыклар тудыруга, аларны бер-бөрсенө каршы

котыртуга сатып алу, бүлөклөр бирү, ялганлау, куркыту һәм башка шундый чаралар ярдәмендә Мәскәү хакимияте дә үзеннән зур өлеш кертә. Урыс патшалары ярдәме белән Касыймда һәм Казанда берничә мәртәбә хан булып торган Шаһгали мисалы үзе генә дә күп нәрсә хакында сөйли.

Әлбәттә, татар ханлыктары арасында гел каршылыктар гына булып тормаган. Алар үзара сөздә итешеп, рухи байлыктарын уртаклашып, бер-берсенә кызлар бирешеп, кода-кодагый булып, ханнар алмашып та яшәгәннәр. Бу чорда бер төбөктәге татарларның икенче жирләргә күпләп күчеп утырулары да тарихтан мәгълүм. XV йөздә, мәсәлән, Дон һәм Идел тамактарыннан, Азак шөһәрәннән Урта Иделгә шактый гына татарлар килеп урнаша. Шушы ук гасырда Литвада һәм Польшада татарлар саны 100 меңнән артып китә.

Ислам диненең, язма һәм сөйләм телнең, мәдәниятнең уртаклыгы, этник якынлык яисә төңгәллек, Алтын Урда тарихының нигез булып торышы — Казан, Әстерхан, Кырым, Касыйм, Себер, Нугай, Олы Урда ханлыктарындагы татарларны үзара якынайтучы, берләштерүче төп факторлар.

Татар мәмлөкәтләре, гәрчә Алтын Урда чорындагы кебек булмаса да, күп кенә илләр һәм халыктар белән төрле багланышларда торалар. Мәсәлән, Әстерхан, Казан, Кафа, Сарайчык Евразиянең зур сөздә үзәкләре булган. 1435 — 1439 елларда Кырымда яшәп алган бер испанияле Кафа, Солхат базарларының гаять зурлыгы, аларда Кытай, Һиндстан, Ирак һәм кайбер башка илләрнең товарлары сатылуы хакында сокланып яза, хәтта Солхатта Мисыр солтанының махсус вәкиллеге булуын да искөртә⁶.

Күп кенә урыс тарихчылары Мәскәү белән татар мәмлөкәтләре мөнәсәбәтләрен гел каралтып, тоташ сугышлар рәвешендә генә күрсәтергә яраталар. (Шунысы гаҗәп: сугыш чыгуда гел татарлар гаепле итеп күрсәтелә. Әйтерсез, урыс патшалары, кенәзләре — сөттән ак, судан пакъ затлар.) Әмма татарлар белән урыслар арасында тыгыз аралашу, дөвамлы сөздә мөнәсәбәтләре дә яшәп килгән. Бу хакта күп кенә тарихи факт-мәгълүматлар бар.

Татар ханлыктарында мәгариф вә мәдәният тө билгеле бер үсеш ала. Халыкның күпчелеге ислам динен тотта. Шуңа мөнәсәбәттә күп кенә шөһәр-авылларда мәчетләрнең булуы мәгълүм. Алар янында исә мәктәп-мәдрәсәләр эшләгән. Касыйм шөһәрәндә, мәсәлән, XV йөзнең урталарында ук инде зур мәчет төзелә. Галимнәр Казан Кремле (кальгасы) эчендә сизгә манаралы Жамигъ мәчет, аның янында зур китапханә булуын искөртәләр.

Сәхибгәрәй ханның Казан хөкемдары булганда ук белем-мәгърифәтне яратуы билгеле. Кырым төхетенә утыргач, ул мәдәни эшчәнлеген тагын да көчәйтә. Бу хакта Ш. Мәрҗани китабында мондый өзек китерелә. «Бу кеше (ягъни Сәхибгәрәй. Үлеме 1550 елда.—Х.М.),— диелә анда,— Бакчасарайда хан сарае янындагы Жамигъ шәрифне (олуг мәчетне.—Х.М.) бина кылудан тыш, 170 урында зур һәм кечкенә мәчетләр, мәдрәсәләр бина кылдырып, дөньяда исемән яхшылык белән калдырган»⁷. Әстерхан каласы да үзенәң уку йортлары белән дан тоткан. Аларда төрле төрки төбөклөрдән килгән шәкертләрнең укуы мәгълүм. Мөдәррисләр арасында, татар укытучылары белән беррәттән, Мисыр, Һиндстан, Урта Азия, Иран, Госманлы укымышлылары да була.

Алтын Урдадагы кебек, татар мәмлөкәтләрендә дә гарәп-фарсы телләрен, Шәрәкъ әдипләренең китапларын өйрөнү киң тарала. Мәктәп-мәдрәсәләрдә, дин сабакларыннан тыш, математика, медицина, логика, тарих кебек дөньяви фәннәр дә укытылган.

II

Без моңа кадәр Казан ханлыгы чоры мәдәниәтен күз алдына китерү һәм билгеле бер дәрәҗәдә аңлау өчен зарури булган тарихи алшартлар һәм аерым факторлар хакында сүз алып бардык. Татар ханлыктарындагы мәдәниәтне билгеләүче иң төп фактор, әлбәттә, Алтын Урда. Ул — Казан мәмлөкәте чоры татар тормышының рухи культурасының нигезе. Алтын Урда мәдәниәтенең төп эчтөлегә, асылы, ижтимагый тормыш һәм халык тарихы белән бәйләнеше, татар рухи дөньясында тоткан урыны хакындагы безнең уйланулар инде журнал укучыларына билгеле⁸. Шуңа күрә биредә без Алтын Урда факторына махсус тукталуны кирәк дип тапмадык.

Борынгы һәм Урта гасыр, гомумән, элеккеге чор рухи мирасы хакында сүз барганда, «кызганыч ки», яисә «кызганычка каршы» төгъбирләрен еш кулланырга туры килә. Бу аеруча татар мәмлөкәтләре чоры мәдәниәтенә хас. Чөнки бу дәвер рухи истәлекләренең күбесе юкка чыккан. Бу хәлгә, әлбәттә, татар үзе дә гаепледер. Әмма өлешчә генә. Чөнки биредә төп сәбәп — объектив шартларда. Илбасарлар татарны һәм физик, һәм рухи яктан юкка чыгаруны максат итеп куялар һәм гасырлар буена барган рөхиссез көрәштә шактый гына уңышларга да ирешәләр. Шуның нәтижәсендә заманында дөньяны шаулатып яшәгән татар халкының саны хәзер дистә миллионга да җитми, алары да бөтен дөньяга сибелгән, ыргылашы телен, гореф-гадәтен җуйган яисә югалту, этник бөтенлек буларак төмам юкка чыгу алдында тора. Хәзерге Татарстан ул элеккеге татар җирләренең бик кечкенә, бармак башы кадәргә өлеше генә. Әмма анда да өлө татар һаман үзе хуҗа түгел, аның төлө дә хәтта Казанда да юньлөп яңгырамай... Кыскасы, татар язма истәлекләренең зур өлеше ханлыктар бөтөрөлү чорында

һәм аннан соңгы авыр, караңгы елларда яндырыла, юкка чыга⁹. Кайберләре качып, күчеп киткән кешеләр аркылы чит мәмлөкәтләргә, аеруча Төркиягә, Мисырга, Урта Азиягә, Иранга, Һиндстанга һәм өлешчә Көнбатыш Европа илләренә барып элөгә. Андый ядкярләренә ачыклау, ойрәнү һәм халыкка кире кайтару хәзергә фән алдындагы моһим бурычларның берсе булып тора.

Шунысын да искөртик: моңа кадәр без XV—XVI йөзләрдәгә татар тарихын, мәдәниятен өйрөнгөндә, нигездә, Казан ханлыгы белән чиклөндөк. Татарлар яшөгән башка тобәкләргә, мәмлөкәтләргә юньләп игътибар да ителмәде. Әйткөнөбезчә, алар бер-берсе белән тыгыз аралашып яшөгәннәр. Мәсәлән, Кырым ханлыгына мөнәсәбәтле чыганаclarда Идел—Урал буе татарларына кагылышлы факт-мөгълүматлар да күп очрый. Шуңа күрә Алтын Урданың һәм аның жирлегендә барлыкка килгән татар мәмлөкәтләренә тарихын, мәдәниятен үзара тыгыз багланышта, бер система рәвешендә карау да көн төртибендәгә житди мөсәләләрдән хисаплана. Әмма, кызганыч ки, безнең кул астында хәзергә Әстерхан, Олы Урда, Нугай, Кырым, Себер ханлыкларының тарихына, мәдәниятләренә мөнәсәбәтле материаллар бик аз. Булганнарының да шактый өлеше урыс елъязмаларының һәм тарихчыларының тупламында һәм бөялөвендә килеп житкән. Башка халыкларны кыруны, дөүләтчелеген бетереп, коллыкка төшерүне урысның «бөөк рух ирке» («великий дух свободы»), бары «халык колонизациясе» («народная колонизация», «бескровное завоевание», «итоюм подвигов колонизации») дип атаган һәм юлбасар Ермакка каршы үз бөйсезлеген яклап көрөшкән Себер ханын «килмешөк һәм басып алуы» («пришелец и завоеватель») дип бөялөгән Р. Г. Скрынников¹⁰ һәм йөзөрлөгән башка бөөкмөмлөкөтчел китап авторларынан татар тарихы хагында чын һәм гадел мөгълүматлар көтү¹¹, өлбөттө, файдасыз эш. Шуңа күрә без, гәрчә бик теләмәсәк тө, XV—XVI йөзләр татар мәдәниятен хәзергә Урта Идел Казан ханлыгы белән генә чикләбрөк карарга мөжбүр булабыз. Анда да өле бушлыклар, томанлы урыннар шактый күп. Дорес, соңгы елларда Илгаз Ваһап Нөүрүзханның «Сөөмбикә» романында, Р. Батулланың «Сөөмбикә кыйссасы»нда, Ф. Латыйфиниң «Хыянөт» повестенда, М. Хәбибуллинның «Сөөмбикә ханбикә һәм Иван Грозный» өсөрөндө XVI гасырның беренче яртысындагы татар хөятын, аеруча Казан тормышын гөүдөлөндөрүдә уңышлы гына адымнар ясалды. Аларның авторлары күп көнө тарихи фактларны һәм мөгълүматларны теге яки бу дөрөжөдә файдаланганнар. Әмма бу төр китапларның фөнни хөзмөт түгел, ө әдөби өсөр булуын, аларда авторларның хыял-фантазиясе гаять зур роль уйнавын һич тө онытырга ярамый. Галим-тикшеренүчө өчен исә иң моһиме—чыганак, бар булган факт—мөгълүмат. Ул шуларга таянып кына фикерли һәм кирөк чакта гөман (фараз) кыла ала.

III

Халык телендө бик борынгы, кадимки күренешләргә карата «хан заманыннан калган» дип әйтү еш ишетелө. Ныклабрак уйлап караганда, безгә ул чордан килеп житкөн мирасның иң зурысы, иң кадерлесе—ул безнең газиз татар телебез. Аның топ лексик фонды, грамматикасы, фонетикасы шул «хан заманнарында» ук төмам оешып, камиллөшөп житкөн. Моны шул чордан сакланып калган язма истөлеклөрнең тел-стиле дө ачык күрсөтөп тора.

Тел—ул халыкның шифрга салынган хөтерө. Әгәр дө ачыкын табып, аны укый белсәң, тарихи тормышның, рухи дөньяның күп якларын ачыкларга була¹². Мөхөммөдъяр поэмасындагы Заһид хикөятендө бер хөкөмдар «йөзигә кара сөртеп үлтерөң» дигөн өмер бирө. Баксаң, М. Гафури повестенда сурөтлөнгөн биткө кара сөртү жөзасы халыкта күптөннөн кулланыла икөн. «Төхфөи мөрдан» өсөрөндө «Аның имен (дөвасын.—Х.М.) һич утачы белмөгәй» дигөн юл бар. «Утачы» атамасының тамырын «ут» (үлөн) сүзө төшкил итө (хөзергә телебездөгә «утлавык», «утлау», «утау» кебек сүзләр нөкъ шуның белән бөйле). «Утачы» исө «үлөн белән дөвалаучы», «табиб» мөгънөсен белдерө. Элеккеге язма истөлеклөрдө, аеруча эпитафик ядкярлөрдө «дарелбөка» (мөңгелек йорт, ягъни теге дөнья), «дарелфөна» (вакытлы йорт, ягъни бу дөнья), «рихләт кылды» (күчөп китте, үлдө), «жаны кош булып очты» гыйбарөлөрө күзгө еш ташлана. Бу төр төгъбирлөр исө шул дөвер кешелөрөнөң мифологик ышанулары, дөнья, яшөөш хагындагы күзаллаулары белән тыгыз бөйлөнөшлө. Төлдө генө түгел, татар халык авыз ижатының бүгенгө мирасында да Казан ханлыгы чоры белән багланышлы истөлеклөр шактый. Аларның бер өлөшө теге яки бу дөрөжөдө үзгөргөн, икөнчөлөрө чагыштырмача бөтөн, мөстөкыйль хөлендө сакланып калган¹³. Алар арасында Искө һәм Яңа Казанның салынуы, Кабан күлө, Елан тавы, Сөөмбикө, Жик Мөргөн хагында риваятьлөр, өкиятлөр бар. XV—XVI йөзлөргә мөнәсәбәтлө фольклор истөлеклөрөнөң иң күренөклөсө—өлбөттө, «Идегөй» дастаны. Ул,—бер яктан, Алтын Урда жирлегөнө, икөнчө яктан, фольклор һәм язма әдөби казанышларга нигөзлөнөп туган сирөк очрый торган (уникаль) күренөш. Анда халыкның күпгасырлык шигъри фикерлөвө, кешө, яшөөш хагындагы уйланулары, хикмөтлө сүз өйтү осталыгы фокустагы кебек бергә тупланып бирөлгөн. Бу дастан үзө генө дө элеккегө сүз сөнгөтебезнең нинди югары дөрөжөдө торуын күрсөтүчө бер дөлил.

Казан ханлыгы чорында язылган, укылган, шул дөвердөн безгө килеп житкөн язма истөлеклөр үзлөрөнөң табигатьлөрө белән гаять төрлө. Алар арасында без төркичө, гарөпчө,

фарсыча текстларны да, әдәби әсәрләренә дә, гыйльми, дини китапларны да, каберташ язмаларын һәм ярлыкларны да, төржемә һәм оригиналь ядкярләренә дә очратабыз. Хәзер шуларның кайберләренә кыскача гына тукталып үтик. Элеккеге төрки-татар язма истәлекләренә күпчелеге («Кыйссаи Йосыф», «Кыйссасел-әнбия», «Нәһжәл-фәрадис», «Жөмжөмә солтан», «Кисекбаш» һ.б.) Казан ханлыгы чорында укылуларын дәвам ителәр. Мәсәлән, 1521—1524 елларда Казан, 1532—1550 елларда Кырым төхетендә утырган Сәхибгәрәй ханның шәхси китапханәсендә Хисам Кятиб поэмасының да булуы мәгълүм. Төрөк галиме Ф. Күпрелезадә фикеренчә, «Жөмжөмә солтан» Сәхибгәрәй хан өмере белән 1549 елда госманлы теленә дә төржемә кылына.

Йосыф Баласагунлы (XI йөз), Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакырганный (XII гасыр), Йуныс Әмре (1250—1320), Гашыйк Паша (1271—1332), Лотфый (1366—1465) һәм кайбер башка төрки әдипләренә күрә татар мәмлөктөрәндә таралыш таба. Лотфый, мәсәлән, үзе дә Сарай, Казан калаларында була. Татар укучылары тарафыннан аның аеруча «Гөл вә Нөүрүз» дастаны (1411) яратып укыла. Төрки әдипләренә күрә олуг остазы Нәваи да (1441—1501) — үз чорында ук татар укымышлыларына якин исем. Шагыйрь әсәрләренә XVI йөздә төзелгән бер кулъязмасы Казанга мөнәсәбәтле. Госманлы әдипе Язычуглының (1451 елда үлгән) «Мохәммәдия»се — Октябрь инкыйлабына кадәр татар укучыларының иң яраткан китапларынан берсе. Бу поэма да XV—XVI йөзләрдә үк Идел-Урал буйларына кәчкән булырга мөмкин.

Алтын Урда кебек үк, татар мәмлөктөрә дә — зур мөселман дөньясының мөһим төбәкләре. Шуңа күрә гарәп һәм фарсы телләрендәгә мөдәни һәм гыйльми ядкярләренә оригиналда, төрле төржемәләрдә һәм шәрехләрдә татар укучыларына ирешүе табигый хәл. «Коръән»нең һәр мөселманга, шул исәптән татарларга да мәгълүм булуы бөхәссез хакыйкать. Аның 1507 елда Казанда төзелгән төфсире хәзер дә Татарстан дәүләт музеенда саклана. Шәрехның Ибне Сина, Фирдәүси, Газзали, Низами, Гаттар, Сөгъди, Жәләледдин Румый кебек мәшһүр классиклары да — татар мәмлөктөрәндә билгеле затлар. «Көлилә вә Димнә», «Тутыйнамә», «1001 кичә» җыентыклары оригиналда яисә төржемәләрдә безнең әби-бабаларыбыз тарафыннан яратып укыла һәм тыңлана, алардагы аерым сюжетлар һәм мотивлар татар авторларының әсәрләрендә дә файдаланыла.

Гарәп-фарсы галиме Закария Казвининиң (1203—1283) «Гаҗаибел мәхлүкат вә гараибел мәүжүдат» («Искитмәле жан ияләре һәм яшәешнең мөҗизалары») исемле атаклы китабы бар. Анда мавыктыргыч һәм үтемле формада табигать, галәм, дөнья турында күп төрле мәгълүматлар бирелә. Гарәп телендәгә бу хезмәт Казан мәмлөктөрәндә укылган икән. Академик И. Крачковский язучыча, 1549 елда Казан ханлыгынан Кырымга илчелек җибәрелә. Андагы кешеләр юлда мәскәүлеләр тарафыннан өсир ителә. Шушы вакытта Казан илчелегеннән алынган Казвини китабы Мәскәү патшасының казнасына тапшырыла¹⁴. Шунысы мөһим: «Гаҗаибел мәхлүкат...» татарларда XVI йөздән соң да укыла. Узган гасырда аның Казанда нәшер ителүе дә мәгълүм.

XV—XVI йөзләргә мөнәсәбәтле язма истәлекләренә күрә өлешен ярлыклар төшкән итә. М. Госманов тикшеренүләре күрсәтүенчә, аларның саны 60 ка якына¹⁵. Табылган ярлыкларның икесе Казан (Ибраһим, Сәхибгәрәй), 56 сы Кырым (Хажигәрәй, Миңлегәрәй, Мөхәммәдгәрәй, Сәгадәтгәрәй, Сәхибгәрәй, Дәүләтгәрәй һ. б.) ханнарына карый. Татар телендә язылган бу ядкярләренә күрә оригиналда, ө бер өлешә төрле күчермәләрдә һәм төржемәләрдә килеп җиткән.

Хан ярлыклары — татар тарихын, мәмлөктөрә өйрәнүдә, аларның үзара һәм башка илләр, халыклар белән элемтәләрен ачыклауда гаять мөһим чыганак. Мәсәлән, Сәхибгәрәй хан ярлыгында (1523)¹⁶ без Казан дәүләтендәгә социаль һәм юридик атамалар, кеше исемнәре белән очрашабыз, аның ярдәмендә хакимият һәм рәгыять (халык) мөнәсәбәтләре хакында билгеле бер күзаллау тудырабыз. Кызганыч ки, өле бу ядкярләр һәм тарихчылар, һәм аеруча телчеләр тарафыннан тиешенчә өйрәнеләп, гыйльми өйләнешкә кертелмәгәннәр. Бөлкем аларның мөһимнәрен «Мирас» укучыларына да төкәдим итәргә кирәктер?!

1928—1939 елларда нәшер итеп киләнгән «Яңа милли юл» журналының¹⁷ 1937 елгы 3 (108) нче санында «Олуг Мөхәммәднәң солтан Морадка язган мөктүбә» дигән кызыклы гына бер мәкалә бар (15—17 б.). Анда Истанбул университеты доценты, милләттөшәбез Акъдәс Нигъмәт Куратның¹⁸ Төркия архивынан «Олуг Мөхәммәд ханның госманлы падишаһларынан Икенче Морадка язган бер ярлыгын табып чыгаруы» һәм бу хакта галимнәр алдында доклад ясагы хакында хәбәр ителә. Бу мөктүб 931/1427 елда язылган. «Ярлыкның биш йиренә Олуг Мөхәммәднәң исемен эченә алган мөһер басылган». Бу язмада Алтын Урда ханы «атасы Туктамыш хан (кайберәүләр аны Олуг Мөхәммәднәң бабасы дип исәплиләр.— Х. М.) заманында да госманлы дәүләтә берлә илчә, сәлам вә бүләкләр алышу кеби мөнәсәбәттә булган булуын», шуны дәвам иттерергә теләгә барлыгын бәян итә... Күрәсез, бу документ XV йөз татар тарихы белән турыдан-туры бәйлә һәм аны безнең матбугатта бастырып чыгару мөһим эш булыр иде.

Шунысы өһәмиятле: һәм Алтын Урда, һәм Кырым, һәм Казан ханнарының ярлыклары

тел ягыннан бердәй яисә үзара бик якын. Бу үзе үк XV—XVI йөзләрдәге татар мәмлөкәтләренә этник һәм мәдәни яқынлығын, аларда бер үк язма тел—Алтын Урда чорындагы төрки-татар теленә дәвам ителешен күрсәтә.

Вафат булган кешеләрнең кабере өстенә язулы ташлар кую татар мәмлөкәтләре дәверендә дә дәвам итә. Бизәкләре, язу рәвешләре һәм эчтөлекләре белән алар һәм сәнгати, һәм тарихи яктан игътибарга лаек. Сакланып калган кайбер каберташ язмаларында шигъри юллар да бар. Шуларның берсендә (1552 елда куелган бу таш Вятка төбәгенә Нократ авылында сакланган) антитеза ярдәмендә яшәешнең куаныч икәнлегә, үлемнең «өметләргә өзеп китүче» аянычлы, рәхимсез хәл булуы рәсемләнә:

Үлем куанычысы йитте,
Безем куанычымыз китте;
Мөгәр шоңкар булып очты,—
Табылмас эстәгән (теләгән.— Х. М.) берлә...¹⁹

Биредә үлем жанның кош (бу очракта шоңкар—лачын, ау кошы) булып очып китүе рәвешендә күзаллана. Мифологик ышануларга бәйләнешле бу сурәт борынгы төрки язма истәлекләреннән алып, Кол Гали, Котб, Сөйф Сараи, Мөхәммәдъяр һәм кайбер башка авторлар аша Тукайга килеп җитә.

IV

XVI йөз шагыйре Мөхәммәдъяр, Казан каласын күздә тотып, болай яза:

Бер гажип бу кем шәһрәнең эче тулуг:
Шагыйрь улмышлар барча—кечек һәм олуг.

Әмма, кызганыч ки (яңа бу гыйбарәне кулланырга мәҗбүрбез), һәм Казан дәүләтенә, һәм башка татар мәмлөкәтләренә бик аз санлы әдипләре генә безгә мәгълүм. Аларның да иҗат мираслары, нигездә, өзек-көтек кенә сакланган.

Иң өвүл эчнә пошырган бер мәсәләгә тукталып китик. Ул да булса—безнең гадәттән тыш «бәйнәлмиләлчә» булуыбыз. Профессор И. Таһиров үзенең «Алтын Урда: миф һәм чынбарлык» исемле гаять кызыклы мәкаләсендә («Шәһри Казан», 1993, 15 май) болай дигән иде: «Татарның тарихы, аны ойрәнү чыганаклары, халыкның үзе кебек үк, бөтен донъяга чәчелгән, сибелгән. Шунлыктан, аның яхшы күренгән, үзләренә хуш килгән урыннарын башка халыклар үзләштереп, үз мираслары иткәннәр. Мәсәлән, Идел буенда туып-үскән, соңрак Мисырда солтан булган Бәйбарс бүген казах итеп күрсәтелә. Бу җәһәттән милләттәшебез Булат Мансуров та моңа өлеш кертте. Ул «Казахфильм»да Бәйбарска багышланган фильм эшләп, шушы тарихи шәхесне донъяга казах итеп танытты». Безнең күренекле бер әдибебез дә моннан дистә еллар элек, башкортлар алдында артык юмартланып, М. Гафуриның кайсы милләт язучысы булуы мәһим түгел, дип язып чыккан иде. Шушындый артык гадилегебез, киң күңеллелегебез, чын «интернационалист» булуыбыз аркасында инде без күпме талантларыбыздан, рухи байлыктан колак кактык?! Моңы Ходай Тәгалә бер үзе генә беләдер.

Үзебезне болгар белән чикләргә тырышу, татар тарихын хәзерге Татарстан җире белән генә тәңгәл кую, Алтын Урдага һәм башка татар мәмлөкәтләренә тискәре торуыбыз аркасында халкыбызның Урта гасырлардагы күпме рухи хөзинәсе укучылар игътибарынан читтә кала килде. Бу кимчелекне бетерүдә «Татар поэзиясе антологиясе»н төзүчеләр җитди генә адымнар ясаганнар. Мәсәлән, аңа XV—XVI йөзләргә мөнәсәбәтле Әсән Кайгы, Казтуган, Дусмәмбәт, Чалгиз кебек авторларны кертә бик дөрес эшләнгән. Моңа кадәр фәндә бу шагыйрьләр, нигездә, казах әдәбияты вәкилләре рәвешендә генә каралып килде²⁰. Ә бит алар чынлыкта татар җирлегә, татар кавеме, татар мәмлөкәтләре белән бәйләнешле. Казтуган—чыгышы белән Әстерхан татары. Аның XV йөздә Идел тамагындагы хәзерге Кызылъяр төбәгендә аксоjak гаиләсендә туып үсүе мәгълүм. Ул батырлыгы, чичәнлегә белән дан тотта. Казтуган Сөенеч угылын еш кына «Казтуган батыр», «Казтуган җырау» дип тө йөртәләр.

XV йөздә яшәгән Әсән Кайгының (Хәсән Сабит угылының) да тумышы Идел-йорт белән бәйләнешле. Ул Олуг Мөхәммәд даирәсендә өвүл Сарайда, аннан Казан ханлыгында яши. Хөрмәтле, дәрәҗәле кешеләрнең берсе була. Гомеренең ахырында Нугай ханлыгына күчеп китә. Дусмәмбәт XV гасырның соңгы чирегендә татарларның билгеле шәһәре—Азакта (хәзерге Азов) туып үсә. Хәрби. XVI йөзнең 20 нче елларында сугышта алган ярасыннан үлеп китә. Чалгиз җырау (XV йөзгә соңгы чиреге—1560 еллар)—Соембикәнең туганнан туганы. Яшәгән, иҗат иткән төбәге—Идел-Җаек арасы, Идел-йорт.

Бу шагыйрьләрнең өсәрләре элек-электән үк татарларда укылган, Октябрь инкыйлабына кадәр Оренбург, Казан нәшриятларында басылып та чыккан. Димәк, бу әдипләргә без хаклы рәвештә XV—XVI йөз татар әдәбияты вәкилләре дип карый алабыз. Әмма шуның белән бергә без аларның казахлар арасында да яратып тыңлануын, укылуын да истән чыгармаска тиешбез.

Урта гасыр Идел-Урал буе әдәби истәлекләренең, шул исәптән Әсән Кайгы, Казтуган, Дусмәмбәт, Чалгиз әсәрләренең дә, нигездә татар телендә иҗат ителүе бөхәссез хакыйкәт. Ә инде аларның кулланылуы, таралу вакытында тел ягыннан өлешчә казахлаштырылуы табигый һәм чагыштырмача соңрак күренеш. Үкенечкә каршы, «Татар поэзиясе антологиясе»нә текстлар бу үзенчәлекне тиешенчә исәпкә алмыйча гына урнаштырылганнар.

Өлешчә «казаклашып» киткән бу дүрт шагыйрь иҗатына нинди сыйфатлар хас соң? 1. Аксак Тимер тарафыннан Алтын Урда шәһәрләре җимерелгәч, Идел—Жаек төбәгендә утрак тормыш шактый дәрәҗәдә зәгыйфьләнеп китә һәм шуның нәтижәсе буларак язма һәм авыз иҗатын синтезлау рәвешендәгә сәнгати башлангыч көчәя. Чичәнлеккә тартым бу күренеш Әсән Кайгы, Казтуган, Дусмәмбәт, Чалгиз әсәрләрендә дә күзәтелә. Шунысы моһим: хикмәтле сүз өйтүгә, бәдиһә-импровизациягә корылган бу традиция Акмулла һәм Дәрдемәнд иҗатларында аеруча нык дәвам иттерелде. 2. һәр дүрт шагыйрьнең әсәрләре дә дастан жанры, аеруча «Идегәй» белән якын. Ул тел-стильдә дә, шигъри үлчәм, строфа, рифма тозелешендә дә, өлешчә эчтәлектә дә күзгә ташлана. Хәтта охшаш юллар да очрап куя. Мәсәлән, Казтуганның:

Атамыз безнең бу Сәенеч
Кияү булып барган йорт,
Анамыз безнең Бүзтуган
Киленчәк булып төшкән йорт,—

дигән юллары «Идегәй»нең хәзерге вакытта җыр итеп җырлана торган өзеген искә төшерә. 3. Дүрт едипнең дә шигърьләрендә туган җиргә, аеруча Идел-йортка, Идел-Жаекка мәхәббәт, дан җырлана. Дусмәмбәт очен туган шәһәре Азак Истанбулдан ким түгел («Азаулының Истанбулдан нисе ким?»). Туган җиренә сокланып, Казтуган: «Хәйран минем Иделем!»—ди. 4. Әсән Кайгы һәм аның чордашлары очен дөньявилык, хөрлек, горурлык, тулы канлы тормышны, яшәешне олылау хас. Авторлар шигъри чаралар ярдәмендә үз укучыларына һәм тыңлаучыларына гуманистик сабак, әхлакий үгет-нәсыйхәт бирәләр: «Карендәшен яманлап, үзең туган табылмас», «Киңәшсез сүз башлама», «Исәнәң дә, терең дә, бер булыгыз барыгыз» (Әсән Кайгы); «Хан улыннан артык иде минем нәсәбем», «Ару сөйдәм—үкенмәм, бүген соң дә үкенмәм» (Казтуган) һ.б. 5. һәр дүрт едипнең әсәрләрендә дә табигатькә якынлык, аңа янәшә яисә капма-каршы кую юлы белән кешенең рухи халәтен, әхлакий, иҗтимагый күренешләренә тасвирлау хас. Менә Әсән Кайгының бер шигъре:

Күлдә йоргән кыңгыр каз,
Кырда йоргән дуадак,
Авылдагы яманнар
Күчеп-кунып күрмәгән
(йөрмәгән.— Х. М.).
Күчсә куна белмәгән
Акылына күнмәгән,—

Кыр кадерен ни белсен!
Су кадерен ни белсен!
Ир кадерен ни белсен!
Җир кадерен ни белсен!

Кунса күчә белмәгән.
Йорт кадерен ни белсен!

Казан ханлыгы чорының исеме билгеле булган шагыйрьләреннән берсе—Мөхәммәд Әмин. Фәндә аны 1487—1496, 1502—1518 елларда Казан ханы булып торган Мөхәммәд Әмин белән бер үк зат дип хисапыйлар.

Бу хөкемдарның фәнгә, әдәбиятка, сәнгатькә хәерхәһ булуы мәгълүм. Атаклы шагыйрь, дәүләт эшлеклесе, галим Бабур (1483—1530) язуынча, Мөхәммәд Әмин үтенече белән Шәйбани хан үзенең берничә җырчы-музыкантын һәм рәссамын Казанга жиберә. Бүгенге көнгә кадәр килеп җиткән бер савытка татарча һәм фарсыча шигъри юллар теркәлгән. Татарстан дәүләт музеенда сакланучы бу матур, бизәклә комганны да Мөхәммәд Әминнең бакырчы остасы—Насыр ясаган. Бу хан вафат булгач, аның төрбәсендә Мөхәммәдъярның сакчы булып торучы очраклы хәл булмаса тиеш. Кыскасы, Казан хөкемдарының әдәби иҗат белән дә шөгыльләнүе һич тө гайре табигый күренеш түгел.

Мөхәммәдзариф Хөсәенов үзенең «Төварихе Болгария» исемле китабында (К., 1883, 60 б.) Мөхәммәд Әминнең 12 юллык «Гыйкаб» («Үч») исемле шигърен китерә. Бу парчада шагыйрь, үз элгөреләре Сәйф Сараи, Әхмәд Үргәнчи, Баззәзи традицияләрен дәвам итеп, Аксак Тимернең шөхәсен («Үзе аксак, гаклы—ахмак, фетнәдар»), эш-гамәлләрен кискен төнкийтәли, аның җиргә, «ислам йортына» «золым», «фетнә» китерүен күрсәтә һәм Алладан бу «залим»га каты җөза бирүен үтенә.

Идел-Жаек буйларындагы татар мәмләкәтләре бетерелгәннән соң туган аерым ядкарьләрдә («Жәмигъ өт-төварих», «Әхвалә Чыңгыз хан вә Аксак Тимер һ.б.). Чыңгыз хан һәм Аксак Тимерне идеаллаштыру, әкияти, дастан каһарман рәвешендә гөдәлөндерү дә күзгә ташлана. Бу, күрәсәң, Мәскәү хакимиятенең милли-колонияль сәясәтенә төрки-татарларның элекке тарихын, мәстәкийль дәүләтчәлеккә ия булган заманнарын каршы кую максатыннан эшлөнгөндер.

XV—XVI йөзләрдә башка едипләренң дә булуы билгеле. Мәсәлән, аерым хезмәтләрдә Гарифбәк исемле шагыйрьнең Сәембикә хезмәтендә булуы, Болгар, Казан тарихына кагы-

лышлы әсәр язуы искөртелә. Әмма бу әдипнең китаплары безгә мәғлүм түгел. Ш. Абилов фикеренчә, XVI йөзнең урталарында Казанда Мөхөммөдшәриф исемле язучы да яшәгән. Аның төрек солтаннарыннан берсенең үтенече буенча язган зур күләмле әдәби әсәрә хәзерге вакытта Истанбулда саклана йкән. Татар галиме бу мәғлүматларны Төркия профессоры Акъдәс Курат сүзләренә таянып әйтә²¹. (Бу мәһим мәсьәләне ачыкларга иде!) Кайберәүләр XVI йөздә иҗат иткән Максуди һәм Касыйми дигән төрки шагыйрьләренә дә Идел буена нисбәт ителәр. Максудиның шигъри хикәятләренә туплаган җыентыгы (ул 1515 елда тәмамланган) узган гасырда Казанда берничә мәртәбә нәшер дә ителә²².

ИСКӨРМӘЛӘР

- ¹ Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства.— М.: Инсан, 1991.— С. 4.
- ² Худяков М. Очерки, с. 19.
- ³ Идегәй. Татар халык дастаны.— К.: Татар. кит. нәшр., 1988.— 244 б.
- ⁴ Олуг Мөхөммөднәң Казанда беренче мәртәбә 1421—1422 елларда ук булуы һәм биредә үк акча суктыруы да мәғлүм. Шуңа мөнәсәбәттә Казан ханлыгын кайвакыт шушы чордан башлау да бар.
- ⁵ Шиһабетдин Мәрҗани. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар.— К.: Татар. кит. нәшр., 1989.— 175 б.
- ⁶ Сафарғалиев М. Г. Распад Золотой Орды. Ученые записки Мордовского госуниверситета. Вып. XIa.— Саранск, 1960.— С. 260.
- ⁷ Шиһабетдин Мәрҗани. Күрсәтелгән хезмәт, 170 б.
- ⁸ Алтын Урда әдәбияты.— Татарстан, 1992, 7—8 саннар, 63—70 бб.; Алтын Урда чоры язма мәдәнияте.— Мирас, 1993, 8 нче сан. 14—24 бб.
- ⁹ Шунысы тагын да аянычлы: бу процесс Октябрь инкыйлабыннан соң да дәвам итә. 70 елларда миңа Башкортстанның Яңавыл районында студентлар белән экспедициядә булырга туры килгән иде. Шунда бер ханымның сөйләгәнә күңелгә уелып калган:
— Бабам бик укымышлы кеше була,— диде ул.— Кулъязма һәм басма китапларының күплегә белән дә дан тотта. Шөхәс культы чорында аны кулга алып, Боре төрмәсенә озаталар. Өч олауга китапларын да төяп кителәр. Сорау алганда бабам тикшерүчеләренә канәгатьләндерерлек җаваплар бирми. Шунда алар аның күз алдында берәм-берәм китапларын яндыра башыйлар. Бабам шулчак бөргөләнәп: «Китапларыма тимәгез, алар урынына мине яндырыгыз»,— дип ялварган.
- ¹⁰ Скрынников Р. Г. Сибирская экспедиция Ермака.— М.: Наука, 1986.— С. 5, 7, 11.
- ¹¹ Арада, әлбәттә, объектив фикерләр дә очрап куя. Мәсәлән, Н. М. Карамзинда мондый юллар бар: «Присоединение Сибири... ничем не отличалось от завоевания Мексики и Перу испанскими конкистадорами». (Өземтә Р. Г. Скрынников китабыннан алына, 6 б.) «Конкистадоры...— а) участники испанских грабительских завоевательных походов в Центральную и Южную Америку в конце XV—XVI вв., с неслыханной жестокостью истребляющие и порабовавшие коренное население; б) завоеватели, грабители, захватчики» (Словарь иностранных слов.— М.: Русский язык, 1979.— С. 251).
- ¹² Н. Исәнбәт, Х. Мөхмүтов хезмәтләрендә, мәсәлән, бу юнәлештә кызыклы гына күзәтүләр, ачышлар ясалган.
- ¹³ Карагыз: Борынгы татар әдәбияты.— К.: Татар. кит. нәшр., 1963.— 344—354 бб.; Телләрдән тошмәс Казан: Риваятьләр, бәетләр һәм тарихи ядкярләр. Төзүчесе С. Гыйлаҗетдинов.— «Офок» журналы, 1992, 2 нче сан, 48 б.
- ¹⁴ Крачковский И. Ю. Избр. соч.— М.— Л., 1957.— Т. 4.— С. 362—363.
- ¹⁵ Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV—XVI вв.— Изд. Казан. ун-та, 1979.— С. 57.
- ¹⁶ Борынгы татар әдәбияты.— К., 1963.— 354—355 бб.
- ¹⁷ Карагыз: Миңнегулов Х. Азатлык көрәшенең мөнбәре.— Казан утлары, 1993, 3 нче сан, 122—135 бб.
- ¹⁸ Акъдәс Нигъмәт Курат (22.04.1903—8.09.1971)— чыгышы белән Чирмешән ягындагы Бөркетә авылыннан. Мулла улы. Ачлык елларында туган якларында эшли. 1924 елдан Истанбул университетының фәлсәфә-тарих бүлегә студенты. 1929—1933 елларда Гамбургта укый һәм эшли. 1933 елдан фән докторы. Төркиядә яшәсә дә, Париж, Лондон, Стокгольм һәм күп кенә башка шөһәрләрдә дә лекцияләр укый. Татар, төрек, поляк, алман, инглиз, француз, швед һәм кайбер башка телләренә камил белә. Дөньякүләм атаклы галим.
- ¹⁹ Борынгы татар әдәбияты, 340 б. «Татар поэзиясе антологиясе»ндә (К., 1992, 1-китап, 151 б.) бу шигърьнең дүртенче юлын «Табылмас эстәгәнәбез», дип бергәннәр.
- ²⁰ Магауин М. М. Казахские акыны и жырау XV—XVIII в.: Автореф. канд. дис....— Алма-Ата, 1966.— С. 27; История казахской литературы (Дореволюционная казахская литература).— Алма-Ата, Наука, 1979.— С. 339.
- ²¹ Татар әдәбияты тарихы.— К.: Татар. кит. нәшр., 1984.— 1 т.— 294 б.
- ²² Карагыз: Татар поэзиясе антологиясе. 1-китап, 147—150 бб.

Хатыйп МИҢНЕГУЛОВ,
филология фәннәре докторы.

(Дәвамны киләсе санды.)

ХӘТӘР КӨНӘ

«Мирас»... Журналның исеме үк җаваплылыкны сиздереп тора, чөнки аның битләрендә басылып чыккан әсәрләр мирас булып калырга тиеш.

Шул зур җаваплылыкны тойганга күрә, курка-курка гына «Мирас» журналына үземнең төрле елларда язылган шигырьләремне тәкъдим итәм.

ТУГАН ТӘЛСӨЗ МИН ЮК

Мин үземә һәйкәл куя алмадым —
Балкырдаен җырлар нурыннан.
Булдым заман колы, ә колларга
Кайда нинди һәйкәл куелган?

Куйган аны халык мәхәббәте
Шагыйренә борын-борыннан,
Әгәр үзе мәхрүм ителмәсә
Азат жирле халык булудан.

Кеше йөрәгендә мин дә, димен,
Урын алдым, бугай, аламын!
Әмма кеше жирдән китә бара,
Ә мин кайда, кемдә каламын?

Кем атар соң минем исемемне
Туган жирдә туган теләмдә?
Әгәр дә ул өйдәш булып калса
Үз өендә, туган өендә.

Мин үземә һәйкәл куя алмадым —
Балкырдаен җырлар нурыннан.
Туган телсөз мин юк! Ә юкларга
Кайда нинди һәйкәл куелган?

1972 ел.

ХӘТӘР КӨНӘ!

«Хәтер көне» игълан ителде.
Татар гәзитләреннән.

«Кто старое помянет, тому глаз вон».
Рус халык әйтеме.

Үткәннәрне хәтерләмә, имеш,
Хәтерләми кара үткәнне.
Оныт, имеш, синең өскә ничек
Күпме гасыр пычрак түккәнне.

Күпме гасыр халык йөрәгеннән,
Милли яралардан кан тама.
Татар өчен җәбер, мыскыл нәрсә
Руслар өчен бәйрәм, тантана.

Хәтерләми кара... Хәтерләтеп
Үткәннең Кызыл мәйданда,
Аждаһадай, тугыз башлы храм
Сине гел кисәтеп торганда.

Кайтты бүген хәтер көне генә.
Ә хәтердә коллык, күпме кан.
Киләчәк булмаячак, татар,
Үткәннең әгәр онытсаң.

НИГӘ?

Нигә күпне аңлый башладым мин —
Һәр нәрсәнең серен, чамасын!
Миңа кадәр дә бит аерганнар
Бу дөньяның актан карасын.

Уйлар... Уйлар... сезнең белән бергә
Ялгыз чыгып китәм сәфәргә.
Ә бит күпне төшенмәгән чакта
Җиңелрәк иде яшәргә.

Нигә кирәк кысыр борчылулар,
Сөйрәлүләр тарих артыннан:
Нигә бу жир буйсындырылган да
Ә тегесе басып алынган?

Кайда бакма — нигә алып бара
«Фәрештәләр» безне оҗмахка?
Нигә әле якты бириклеккә
Үз канатың белән очмаска?!

Нигә әле тарих тишәкләрен
Ак жеп белән кирәк ямарга?
Яратмаганнарны яратырга,
Ярамаганнарга ярарга?

Нигә? Нигә? Бала-чага кебек,
Сорау бирәм... Кемгә? Үземә?
Балаларга ата җавап бирсә,
Ә соң минем һәрбер сүземә,

Соравыма кем соң җавап бирер?
Үзем бирәм, үзем җаваплы.
Ә тик минем һәрбер әйткән сүзем
Булса икән, димен, саваплы.

Россам Рушан ШӘМСЕТДИНОВ

Жаваплымын... Әйтүләре ансат,
Үзем микән әллә куркакмы?
«Айт» дигәнгә «тайт» дип торулар да
Барыбызга әллә уртакмы?

Әйтерсең лә юллар бер хәвефсез —
Бар дөньябыз гүя килешле.
Гомер буге шагыйрь кыл өстендә
Булырга бит тиеш... тиешле!

Ә без исә бер тегермән белән
Бер үк онны йөзәр тартабыз,
Гел-гел генә шигъри туплар белән
Тургайларга төбәп атабыз.

Утсыз төтен булмый, диләр... Күптән
Утсыз чыга, ахры, күп төтен.
Шатланабыз түгелме соң без дә,
Тамак тук, дип, ура! Өс бөтен!

Тамагым тук хәзер, өстем бөтен,
Кичереgez, туеп сикерсәм,
Шигъри язып, әгәр инде сезнең
Кичермәгәннәрне кичерсәм.

1967 ел.

ДИНЕНӘ КАРАП...

Совет иле шаулап бәйрәм итте
Мең еллыгын урыс диненә.
Бу дөньяда диненә бит карап
Беләп була кемнең кемлеген.

Ата-бабам ислам динен тоткан —
Канга, аңга сәңгән барысы:
Теге дөнья белән куркытуын-
Куркыткан ул — ни хәл итәсе...

Ә бар диннәр Иерусалимнан бит,
Шуннан килгән — баһы бер булган,
Тик тәрәсез, чукынмавы белән
Аерылып торган мөселман.

Вәгазь иткән ислам әдәпләлек,
Инсафлыкка барган, өйрәткән.
Таләп иткән кешеләрдән хак сүз,
Таләп иткән таза жан һәм тән.

Күп нәрсәне алдан күрә белгән,
Каты булган сүзе, законы.
Күпме гасыр элек аракыны
Хәрам дигән — житкән акылы!

Житкән! Очрашканда, күрешкәндә,
Ислам телендә һәркем
Бер-берсенә тәбрик итешәләр —
Әссәламегаләйкем!

1988 ел.

ТУЙ ҮТКӘЧ — ДӨМБЕРГӘ

Үкенәм дә, үкенмәм дә мин,
Гомерем бит шундый дәвергә
Туры килде. Гомер туем үтте,
Әйтәләр: туй үткәч — дөмбергә.

Булдымы соң ул туй? Булды! Өскә
Яуды күпме карар һәм указ.
Уй һәм хисләр богауланган көе:
«Рәхмәт, дидем, даһи һәм остаз!»

Ялган даһи, ялган ышанулар,
Ялган яшәү, ялган тәгълимат.
Китап-фәнгә карап корылганмы
Кеше табигате? Табигать!
(Табигый бит һәрбер жәмгыять!)

Бар ялганга ышанганбыз. Хурлык!
Күккә чөелделәр кәпәчләр.
Сөрән салды,
Иң югары кунакчага кунып,
Алтынланган түшле әтәчләр.

Һәр милләттән хәзер табып була
Кукрайган шундый әтәчне;
Ул чөяргә, йә салырга әзер
Заманчалап шул ук кәпәчне.

Андыйларда дуслык белән уйнау,
Ялган сөю, ялган тутрылык.
Эзләп кара аннан, табып кара
Бер чәметем милли горурлык.

Канга сәңгән ялган тормыш каны
Жир тишегенә хет кер бүген:
Кирәк икән гомер кичүләре
Белер өчен кемнең кемлеген.

Үкенәмен — гомер бер һәм кыска,
Шул кысканың жанын алганбыз.
Үкенмәм — шундый хәлләрдә дә
Әлдә кеше булып калганбыз.

1989 ел.

НИГӘ ШУЛАЙ?

«Я хотел бы жить и умереть в Париже,
Если б не было такой земли — Москва».
В. Маяковский.

Минем туган илем булган кебек,
Урысның да туган иле бар.
Күп жирләргә яулап, буйсындырып,
Корган дәүләте бар, теле бар.

Барсы да бар... Ә соң нәрсә житми,
Нәрсә житми икән урыска?
Үз Россиясе бит — киң дә, зур да —
Аласы юк берни бурычка.

Барсы да бар, ник ул ташлап китә
Ата-баба жирен, йорт-илен:
Владимирын һәм Вологдасын,
Новгородын яки Тверен?

Ташлап китә иген иккән кырын:
Авыллар буш, өйләр шәп-шәрә.
Кем икмәген ашар өчен китә,
Үзен үзе итеп мәсхәрә?

Илен ташлап ул Парижга китә,
Барып чыга океан артына.
Тик телен һәм холкын тага алмый
Шул илләр һәм жирләр халкына.

Илен ташлап Латвиягә керә,
Тормыш итә Литва жирендә.
Исе китми яши бирә казакъ,
Үзбәк, татар, башкорт илендә.

Нигә шулай? Кайда үз жиренә,
Тарихыңа булган мәхәббәт?
Нигә кирәк бутау кеше йортын,
Үзеңнеке итеп исәпләп?

Туган жирең — атаң-бабаң жире,
Тәңгә, канга сәңгән жир-суың.
Үзе зур бәхет бит инде ул — син,
Синең — тик ул, тик ул булуың.

Шул бәхеттән мәхрүм булудан да
Бәхетсезлек юктыр. Юк ул, юк!
Чит жирләрдә хәтта хайван жирси,
Тик кешегә хасмы алийотлык?

Вологдалар, Новгородлар миңа
Ят жир, ят моң, ят тел, ят холык.
Хәтта Мәскәү якын тоелса да,
Эшләсә дә миңа яхшылык,

Ул барыбер Уфа, Казан түгел,
Үз бармагы үзенә кәкре;
Нишләтсәң дә бер тамырдан түгел
Минем бәгырь, аның бәгыре.

Әй китәләр... Азат тормыш эзләп,
Байлык эзләп әллә кайларга.
Азатлыкны да бит, байлыкны да
Үз илендә кирәк яуларга.

Үз илем бар, бар үз һавам, теләм —
Йөрәк каным миңа бу аһәң.
Россиядә яшәп үләр идем,
Башкортстаным, син булмасаң.

ТАТАР ХАТЫН-КЫЗЛАРЫ (Көйсез шигырь)

Дан, дип микән, кан, дип микән,
Кылыргамы сезгә, дога?

* Мәшһүр Чыңгыз Айтматовның әнисе
татар кызы.

Татарларны кем соң? Сөз бит
Китердегез бу дөньяга —
Татар хатын-кызлары.

Сөз бит уңган, дәртле, сылу,
Эшчән булып яралганнар.
Жир йөзсәң, халкыгыздай
Сибелгәннәр, тәралганнар —
Татар хатын-кызлары.

Язмышмы ул, фажигаме
Сөз күргәннәр, кичергәннәр?
Сөз түгелме
Урысларга — урыс,
Үзбәкләргә — үзбәк,
Казакъларга — казакъ,
Кыргызларга — кыргыз;
Тик бер мисал — Чыңгыз*
Тудырганнар, үстергәннәр —
Татар хатын-кызлары.
Язмышмы бу, фажигаме?

ТЕЗЛӘНМӘ!

Эзләндең, халкым, эзләндең,
Эзләндең — табалмадың.
Ахырда килеп тезләндең
Дәргяһына Алланың.

Тезләндең Чыңгыз тугына,
Тезләндең ак патшага.
Ул, барып урыслыгына,
Сине читкә какса да.

Кызыл сүзгә алдандың да:
«Ул тигез күрә», — диеп,
Тезләндең Ленин алдында,
Мактадың күккә чөеп.

Хәзер тор инде, торып бас
Сөялләнгән тезләрдән.
Акыллы хәзер курыкмас,
Дөнья хәзер үзгәргән.

Курыкма, халкым, өрекмә,
Өркетүчеләр булса.
Тезләндерергә теләүче
Тагын да чыгар, юкса.

Рифгать ӘХМӘТҖАН.

БӘЙСЕЗЛЕК ӨЧЕН КӨРӘШ

Дистә елларга гына түгел, гасырларга сузылган фальсификациядән арынып, татар халкы, Татарстан турында чын тарихи хакыйкәтләрнең иң мөһимнәрен булса да әйтергә вакыт шаять бик житкәндер. Шундыйларның берсе — «Ватан сугышы» төшенчәсе. 1812 елгы һәм аннан соңгы дәверләрдәге берничә мәгълүм олы канкоешлар, орышлар татар халкы өчен бернинди дә Ватан сугышы булмады һәм, безнеңчә, була да алмый. Аңарчы да, аннан соң да гасырлар буена кол хәлендә гомер сергән халык (милләт) әлегә мөхәрәбәләрдә колониаль хакимият, «халыклар төрмәсе», чиген белмәгән империя өчен затлы «туп ите» булудан узмады. «Затлы» дигәнебез — татар гаскәриенең һәр бәрелештә арысланга тиң гайрәт белән сугышуына ишарә. Моңы урысның мәшһүр маршаллары да танымый булдыра алмады. Татар урыс дигән «өлкән агайга» Рәсәйне коткарып калу өчен генә кирәк булды. Жиңеп чыккач, бу ярдәм шундук онытыла килде. Ул гына житмәсә, шул халыкка каршы 1944 ел 9 август Карары кебек яманаты чыккан васикалар (документлар) кабул кылынды, ә татар егетенең беренче булып рейхстагга байрак элүенә халык хәтереннән жуелсын өчен сәясәи «эмбарго» игълан ителде.

Казан ханлыгы яугиренең корыч баш киеме.

Тарих көзгесе ачык күрсәтә: татарның чын, тулы мәгънәсендәге Ватан сугышы 1549 ел чикләре белән билгеләнә. Нәкъ шул чордан башлап Мәскәү илбасарлыгына каршы ул үзенң дәүләтчелеге, мөстәкыйльлеге, азатчыгы өчен аяусыз көрәшкә күтәрелде һәм иминлеге, бәйсезлеге, хөр яшәве өчен тарихта тиңе булмаган зур корбаннар бирде. Мөдһиш Ивәң яуларына каршы 1549 елда башланган (алдагыларның масштаблары кечерәк һәм нәтижеләре икенчерәк), 1550—1551 елларда төрле шәкелләрдә дәвам иткән бу гадел һәм изге сугыш үзенң чагыштырмача югары ноктасына 1552 елның август-октябрендә житте. Ләкин Ватан иминлеге өчен баһадирәнә көрәшнең ялкыны аннан соңгы дәверләрдә дә сүнмәде.

1552 елның 2 октябрдә Казан ханлыгының башкаласы Мөдһиш Иван яулары тарафыннан басып алынганнан соң татар халкының Ватан сугышы тукталмады гына түгел, бәлки, дөрләп кабынып, яңа фазага керде. Казанның алынуы коточкыч фажиғәнең беренче акты, төп вакыйгаларның «прелюдиясе» генә. Дәүләтчелеге жиңерелгән, ләкин ирек сөюче халык үзенең азатлыгы өчен жан аямый әле XVI йөзгә ахырларына гына түгел, XVII—XVIII гасырларда да көрәште. Бу Ватан сугышының иң дәһшәтле чоры 1552—1557 елларга туры килә.

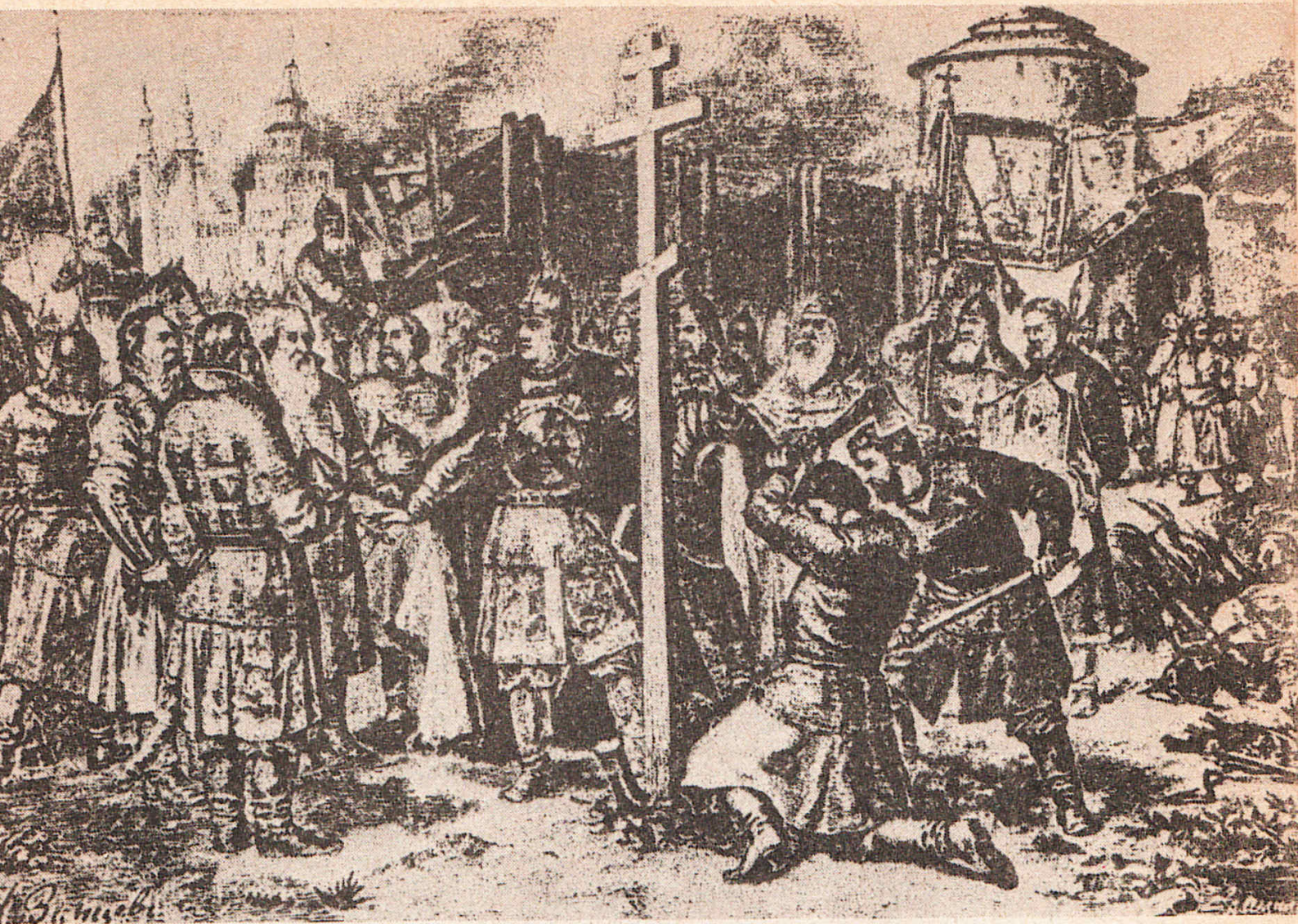
Башта ук шуны кистереп әйтергә кирәк: татар халкының бәйсезлек өчен көрәше турында сүз алып барганда Казан дәүләтенә состав өлеше буларак кергән мари, чуваш, өлешчә удмурт, мордва халыкларының бу көрәшкә биңһиһә зур өлеш кертүләрен искәртү зарур. Бу жәһәттән бирәк тә мари һәм чувашларның каһарманлыклары игътибарга лаек. Казан ханлыгы күп милләтле дәүләт, ул бер татарларның гына түгел, атап кителгән халыкларның да уртаҡ ватаны булган. Удмуртларның, мариларның Казан ханлыгын хәзер дә әле үз ватаннары итеп санаулары бик гыйбрәтле күренеш. Еш кына очракларда бу милләт вәкилләре «Казанга барабыз» дип түгел, «Казанга кайтабыз» дип сөйләшәләр. Шуңа күрә, татар халкының Ватан сугышын тасвирлаганда башлыча «казанлылар» атамасын куллану максатка ярашлырак булыр. Ә кайбер халыкларның исемнәрен ул чордагы васикалардагыча чирмеш (мари), ар (удмурт) дип алу шулай ук тарихи чынбарлыкка күбрәк туры килер.

Империячел рух белән сугарылган совет тарихи әдәбиятында казанлыларның бәйсезлек өчен 1552 елдан соңгы көрәшенә гәмәлдә күз йомып килделәр. Безнең кулыбызда 1972 елда Ленинградта «Наука» нәшриятында чыккан бик «солидний» тарих китабы — «Краткая история СССР. Ч. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции». Икенче, кабат эшләнгән басмасы. Хәйран «патриотик», партиячел-сыйһифый рух белән язылган бу «фәнһи» әсәрдә 1553—1557 еллар сугышы турында ләм-һим. Икенче бер «фундаменталь» хезмәткә мөрәжғәтә итәбез. Моһысы академик Б. А. Рыбаков редакциясендә Мәскәүдә «Высшая школа» нәшриятында дөһня күргән. Чыккан елы — 1974. «История СССР с древнейших времен до конца XVIII века» дип атала. Бәйсезлек өчен канкойгыч көрәш хаһында, һикадәр тырышып эзләсәк тә, бер кәһимә сүз дә таба алмадык. Ә менә мондый нәтижәгә урын табылган: «Вся Волга стала теперь русской. Это был огромный успех Российского государства» (с. 220). Хәер, бу фраза да оригиналь түгел: сүзе-сүзгә дип әйтерлек С. М. Соловьёвтан (XIX йөз) «сугылган».

Һиһаят, бер «олуг» хезмәттә безне кызыксындырган мәсьәлә буенча мәғлүматка тап булдык. Бу китап 1974 елда Мәскәүдә «Просвещение» нәшриятында чыккан һәм «История СССР. Ч. I. С древнейших времен до 1861 года» дип атала. СССР Мәғариф министрлығы тарафыннан педагогик институтларның тарих факультетлары өчен дәреслек сыйһатында чыгарылган. Менә шул дәреслектә 1553—1557 елгы көрәш тарихына һиһары өч юл сарыф ителгән, алары да, йомшаграк итеп әйткәндә, күзгә төтөн жиһәрү. Өзәмтә болай: «Неудачей окончилиһ попытки казанских феодалов использовать против России антифеодалыһе движение этих народов. Сопротивление местных феодалов было подавлено в 1557 г.» (с. 210). Шулай шул, «удача» белән беткән булса, мондый хәсрәт «тарих» язылмаган да булыр иде. Шул ук хезмәт башкорт халкы тарихына да «ачыклык» кертеп китә: «Народ был бесправен, не имел условий для своего развития. Выходом для Башкирии могло быһ только присоединение к России» (с. 211).

Урысларның татар «иго»сыннан чыгу, поляк интервенциясеннән, Наполеон явыннан котылу өчен һичек итеп фидаһләрчә көрәшүе турында асырым параграфлар түгел, бөтен бер бүлекләр биргән «СССР тарихлары»нда Казан жиғендәгә азатлык сугышы хаһында берһи дә язылмавы, хәтта телгә дә алынмавы бик гыйбрәтле фал. Моһың сәбәбе үтә гади: бүгенге изелгән, телләрен жуйган, иманнарыннан язган халыклар берүк бабаларының Ватан өчен жан фида кылып сугышуларын белә күрмәсеннәр. Ә үз тарихынан хәбәрә булмаган халыкның киләчәгә түгел, бүгенгесе дә юк аһың. Аһнары мәшһүр һиғлиз әйһеме бар бит әле: «Тарихһи жиңүчеләр яза». Ә жиңүчеләрһе һиһе һичек язарга өйрәтәсе юк!

Ярар, әйдә, Мәскәү-Питер безнең турыда шулай дип язарга «тиеш» тә булгандыр. Корғаксыган империя һиһкәсен шулай кыршауламасаң, таралып китәргә генә тора бит ул. Ә үзебез соң? Мәскәү әле 1553—1557 еллар турында авыз тутырып әйтмәгән, һиһяр гына иткән, тарыһы килегә салса да, килесәп белән орып маташмаган. Ә менә безнең жиғиле «асыл» хезмәтләребезне тәфтиш кыла башласаң, чәчләрең үрә торыр. 50—60 һчы еллардагы тарих китаплары турында әйһеп тә тормыйбыз. Ватаны яулап алынган, йорт-жиғе таланган, яһдырылган, тартып алынган, жиғеннән сөрелгән, дистәләрчә мең асыл ирләре кылычтан кичерелгән, диндәшләре көчләп чуһындырылган, хатын-кызы мәсхәрәләһгән, бала-чағасы кол ителгән халыкның үз дәүләтчелеге, бәйсезлеге, мәстәкыйльһеге өчен тигезсез героик көрәшен реакцион, сепаратистик, үзәк урыс хөкүмәтенә каршы жиһаятьчел гәмәл дип, аһа хаһимиятен юғалткан жиғиле алпавытларның хан төрһипләрен торғызу буенча көчәнүләре генә дип тамга сугу — тарихи чынбарлыкка туры килмәү генә түгел, каһарман бабайлар руһын кычкыртып рәнжетү, аларга бәддога уку белән бер. 1552—1557 елгы вакыйгаларһи шушы калыпка салып тасвирлау 80 һче еллар азагына кадәр дәвам итте. Иһде аһың эстафетасы 90 һчы елларга да

Иван IV нең Казанда христиан динен кертүе. «Родная старина» (СПб., 1879.— М., 1992) дигән китаптан.

«уңышлы» тапшырылды булса кирәк, чөнки, кайбер гәзит мәкаләләрен исәпкә алмаганда, бу шаукым әле һаман да үзен сиздереп тора. Татар энциклопедиясенен тарихка караган өлешен тикшерү бу тенденциянең әле дә булса үз позициясен бirmәвен бик ачык күрсәтте.

Аерым авторларның хезмәтләренә тукталып тормастан (монысына әле тикшеренүчеләрнең шәхси фикере дип ташлама ясарга да мөмкин), Татарстан тарихының 1980 елгы басмасына мөрәжәгать итик. Моннан сонгысының әле дөнья күргәне юк. Профессиональ коллективның ижат жимеше булган бу хезмәт теге кыйшаеп беткән концепцияне тагын бер муртайган терәү белән терәтеп куйган. Бәйсезлек өчен башланган бөтенхалык көрәшен, битараф буяуларга манчып, жирле крестьяннар күтәрелеше генә дип тамгалауга күзне йомыйк та, ди. Ләкин колонизаторлар күзлегеннән чыгып, Мәскәү күңеленә ятышлы гына була күрсен дип язылган түбәндәге фразаны кая куябыз? «Восстание местного крестьянства пытались использовать в своих целях некоторые татарские и марийские феодалы, стремящиеся к возврату бывшего господства. Ими был вызван из Ногайской Орды кандидат в ханы, который прибыл в Заказанье с отрядом в 300 человек. Но он вместо защиты местного населения начал его грабить. Восставшие убили нового претендента на казанский престол, а его ставленника Мамич-Бердея выдали Москве. Таким образом, восставшие показали, что они отнюдь не выступают за реставрацию ханства, а прежде всего защищают себя от феодального и колониального гнета. В 1557 г. восстание было подавлено» (с. 41). Ярый инде, ахырдан өндәү билгесе куярга башларына килмәгән. Монда мантийк «кире каккысыз»: Бату хан яуларына каршы күкрәк куеп сугышкан һәм һәлак булган рязанлы Евпатий Коловрат милли каһарман, ә урыс баскыннарына каршы кылыч күтәрергә жөрйәт иткән, бәйсезлек өчен башын салган Мамыш Бирде «ставленник», ягъни бер алама бәндә.

Чуваш рәсми тарихы да бу өлкәдә «ижади» казанышлар яулады. Иң соңгы басмаларның берсендә мондый юлларны очратырға мөмкин. «Но со взятием Казани борьба не прекратилась. Татарские феодалы в союзе с феодальной верхушкой луговых марийцев и удмуртов, привлекая на свою сторону часть ясачных людей, в течение шести лет воевали на Луговой стороне против русских войск» (История Чувашской АССР. Т. 1. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. 2-е изд.— Чебоксары, 1983.— С. 70). Чувашлар исә башларын үз ирекләре белән урыс элмәгенә китереп тыкканнар икән (шунда ук, 68 б.).

70—80 нче елларда донья күргән башка рәсми тарихи хезмәтләрдә дә халыкның чын мәгънәсендәге Ватан сугышын төрлечә бозып тасвирлаулар өстенлек итте. Дәүләтчелек, бәйсезлек өчен илбасарларга каршы боек көрәшкә беринчә дәрәжәгә төшереп, уйдырмалар белән «баетып», сыйыңфый, феодалларга каршы күтәрелешкә кайтарып калдырдылар. Янәсе, дәүләтчелегә жимерелгән, ватаны харап ителгән халык мөстәкыйльлеген кайтару өчен бер булып күтәрелмәгән, ә үзен изүче түрәләргә каршы гадәти баш күтәрү белән канәгатьләнгән. Нигә Казанны урыс басып алганчы халык үз феодалларына каршы көрәшмәгән дә, хәзер генә жиң сызганып «якалашырга» тотынган икән соң? Ә бит моннан нәкъ 70 ел элек намуслы урыс галиме, объектив тарихчы М. Г. Худяков бу көрәшкә «Война за независимость» дип атаган иде. Безгә калса, XVI йөзгә икенче яртысы турында сүз алып барганда сыйыңфый көрәш («классовая борьба») һәм алпавытларга каршы баш күтәрү («антифеодалные восстания») дигән билгеләмәләр гомумән тарих чүплегенә ташланырга, фәнни һәм гамәли жәһәттән татар халкының Ватан сугышы дигән гыйбарә тантана итәргә тиешле.

Алай гына да түгел, тарихи гаделлекне торгызу юлында тагын бер бик мөһим гамәл кылу зарур. Бу гамәл Казанның үзәк бер мәйданында туган илне яклап газиз башларын салган каһарман бабаларыбыз истәлегенә һәйкәл салу белән генә чикләнми. Хәзер жөмһүриятебездә көн тәртибенә Татар милли азатлыгы музее булдыру мәсьәләсе килеп басты. Шушы Азатлык музееда Ватан иминлегенә өчен XV гасырдан, ягъни Иван III явы заманынан башлап шәһид киткән каһарманнарның сурәтләре, аларның героик көрәшен тасвирлаган язмалар, әсбаплар урын алырга тиеш.

Мәкаләбезнең максаты—1552—1557 еллар вакыйгалары буенча укучыларның зинһенен беркадәр сафландыру, моңарчы аңны албастыдай басып торган идеологик штамплардан мөмкин кадәр арындыру иде. Әлбәттә, бу мәсьәлә буенча байтак кына әдәбият, чыганаclar бар, шактый моментлары галим-тикшеренүчеләрнең хезмәтләрендә чагылыш тапкан. Алар, беренче нәүбәттә, урыс елъязмалары. «Патша Китабы» («Царственная Книга»), Н. М. Карамзин, С. М. Соловьев һ. б. хезмәтләре. Гаять берьяклы язылсалар да, болар фактик материалга бик бай. М. Г. Худяковның мәшһүр китабы исә Ватан сугышы, гомумән, Казан ханлыгы тарихы буенча иң күркәм әсәрләреннән берсе. Татар тарихчысы проф. Г. Газиз дә бу өлкәдә шактый эш башкарган. Казан ханлыгы, татар халкының XV—XVIII йөзләрдәге халәте буенча яңача караш белән аерылып торган соңгы чор хезмәтләрдән тарих фәннәре докторы С. Алишевның күләмле мәкаләләре циклын күрсәтергә мөмкин. (Карагыз: «Шәһри Казан», 1991, 11, 12, 16, 18, 24, 25 январь, 11, 13, 16—18, 20, 23, 24, 27, 30 июль.) Азатлык көрәшенең гыйбрәтле моментлары аеруча тәфсиллә итеп аның «Казан жиңелгәч татар халкының хәле» дигән мәкаләсендә (16—18, 20 июль) яктыртылган иде. Бу мәкаләбезне язганда без нигездә күрсәтелгән чыганаclarга һәм атап кителгән авторларның хезмәтләренә таянып эш иттек.

Хронологик эзлекчелек саклау йөзеннән әүвәл кыскача гына 1552 елның 2 октябрь штурмы нәтижеләрен бәян итик. Казан алынгач, шәһәрдә исән калган халыкны тоташтан сую башлана. Урыс командованиесе ир женесеннән булган барлык кешене баштанаяк кылычтан кичерергә боерык бирә: «В полон имати жен и дети малые, а ратных избивати всех» (Царственная Книга.—Пг., 1769.—С. 308). Ир-ат бөтенләй суела, ләкин шактый гына хатын-кызның да гомере өзелә: «Сечаху нащадно нечестивых мужей и жен» (шунда ук, 306 б.). Шәһәрнең күренеше кот очарлык була. Бөтен жирдә янгын котырына, өйләр таланып бетә, урамнар үле гәүдәләр белән тула, кан гөрләвекләре булып ага («по удолием крови течаху»). Бөтен шәһәр эчендә мәетләр саны шулкадәр күп була ки, аяк басар урын калмый. Соңгы фиданлар сугышкан Хан сарае артындагы урамнарда үле гәүдәләр тау-тау өелеп, диварлар белән тигезләшә. Шәһәрнең көнбатыш ягындагы чокырлар мәетләр белән тула, Казансуның аръягындагы болынының буеннан-буена шәһидләреннән үле гәүдәләре ята. Елганың үзәндә өелешеп үлекләр ага. Мөдһиш Иван шәһәргә керсен өчен озынлыгы 200 метрдан артмаган бер кечкенә урамны (Нурғали капкасынан Хан сараена кадәр) үлекләрдән көч-хәл белән тазарталар.

Әсир бирелгән Ядкәр хан, аның якыны Зәйнаш (Зәният) мирзадан башка шәһәрдә ир затыннан бер генә кеше дә калмый. Урыс «бобра»сын өзеп, Казансуның аръягына чыккан сугышчыларның да һәммәсе диярлек 2 октябрда үк яңа бәрелешләрдә һәлак була. Ә хатын-кызлар мәсхәрәгә дучар ителәләр. Мөдһиш Иван аларны сугышчыларының тулы карамагына тапшыра. Әсир ителеп мәсхәрәләнгән мөслималәрнең исәбе-хисабы булмый («толь множество взяша полону татарского, яко же всем полком русским наполнитись; у всякого человека полон татарский бысть». Царственная Книга, с. 308). Гажәеп бай шәһәрнең барлык малы таланып, «жиңүчеләр» арасында бүленә. Гади сугышчыларга да байтак өлеш чыга.

Казан алынуның нәтижеләре турында М. Г. Худяков болай дигән иде: «Чудовищное избиение жителей взятой Казани составляет одну из самых тяжелых страниц русской истории. Такою колоссальною гекатомбою человеческих жертв закончился «крестовый поход» христолюбивого воинства против казанцев, первое выступление русского государства на путь территориальных завоеваний. Кроме огромного количества человеческих жизней, насильственно унесенных в могилу, кроме бесчисленных слез, страданий и горя, пережитых казанским

народом, печальный день 2 октября знаменовал собою гибель материального благосостояния, накопленного целыми поколениями, и утрату культурно-бытовых ценностей, которые теперь были безжалостно извлечены из укромных уголков, где они бережно сохранялись, без сожаления были изломаны, изуродованы, потеряны, уничтожены. Тысячи драгоценностей, ювелирных украшений, тканей, произведений высокого мастерства и искусства безвозвратно погибли. Богатству народа был нанесен страшный удар, от которого он едва ли мог оправиться. Громадный город сделался жертвою солдатского грабежа» (Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. Репринтное воспроизведение издания 1923 г.— Казань, 1990.— С. 153—154). Бу жөмлөләр бернинди дә аңлатмага мохтаж түгел.

Казан дәүләте егылгач, шәһәрдә 4 воевода һәм оккупацион гаскәргә баш булып кенәз А. Горбатый-Шуйский, Зөядә (Свияжск) шундый ук чиру белән баш воевода булып П. Шуйский калдырылалар. Әле житмәсә, Иван Дүртенче хөкүмәте халыкны ныграк буйсындыру һәм изү максатында элекке ханлыкны ике воеводствого (Казан һәм Свияжск) бүлә, аннары гавам арасында элемент булмасын өчен Казан жирен махсус рәвештә өязләргә аера. Жиңүчеләр үз «каһарманлыкларын» күкләргә чөеп, жирле халыкны теләсә ничек жәберли, кьерсыта башлылар. Үзәк хакимият, яулап алынган жирләрдәге чуалышлардан шүрләп, халыкны кирәгеннән артык кыскаса, таламаса, ясакны Мөхәммәд Әмин хан заманында жыйган күләмдә генә жыйрга дип кисәткән булса да, Казанның яңа хужалары бөтен гамәлләрен шәхси баюга кайтарып калдыралар, башкисәрлек юлына басып, татарның, чирмешнең, арның, чувашның, мордваның жиде кат тиресен туныйлар. Казан алынганнан соң ук ясак жыю һәм туенмалык («кормление») максатында элекке ханлыкның төрле тарафларына хәрби отрядлар жиберелә. 1553 елның башында, мәсәлән, Арча һәм Алат юллары буенча ясак жыю өчен Казаннан бояр балалары Н. Глебов, А. Давыдов, Г. Злобин, Я. Остафьев, Ш. Кобяковлар гаскәр белән чыгып китә. Тегеләре талап кайтырга өлгерми, шул ук юлдан М. Лихарев һәм И. Скуратов отрядлары «кәсепкә» чыга. Талау һәм көчләү имәнеч формаларда алып барыла. Ул гына житмәсә, жирле администрация Мәскәүнең илһамландыруы буенча «бусурманнарны» көчләп чукундыру буенча тиндәше булмаган кампания жәелдерелә. Кылыч-сөңгә астында куркып чукуынганнар ясактан азат ителәләр, әмма алар урыс гаскәрләренә алынып, үз кардәшләренә каршы сугышырга мәжбүр булалар. Татар халкының тарихи зиһене чукуынмаган өчен суга ташлау, бәкеләргә батыру, төрмәләрдә интектерү, чылбырлап кую, суктыру, сусыз эссе мунчаларга ябу, салларда агызу кебек «кешелекле» ысулларны хәтерендә саклый.

Әмма халыкны изгә көрәшкә күтәргән сәбәпләр болар белән генә чикләнми. Әле кайчан гына ирекле, мөстәкыйль булган, чәчәк аткан Ватан дошманнар кулында интегә, ата-бабаларның мөкатдәс жире баскыннар табаны астында иңри, изгә урыннар сыкрый, зиратлар, имән теләсә ничек кимсетелә, хурлана, физик жәберләүләргә, мәсхәрәләргә күтәрә-түзә алмаслык рухи газәпләр килеп кушыла. Бу афәт бер татар халкы өстенә генә төшми, билгеле. Мәшһәр уртақ Ватанда гомер-бакый яшәгән чирмеш, чуваш, мордва, ар халыклары өстенә дә ишелә. Шуңа күрә гомуми азатлык көрәшенең куәтле дулкыны үзен озак көттерми.

Дәүләт башкаласының дошман кулына керүе Ватан сугышының сыйфат ягыннан яңа баскычын билгели. Әлбәттә, Казан егылгач, гомуми вәзгыят Мәскәү хөкүмәте файдасына була инде. Казанлыларның хөкүмәте жимерелә, гаскәре кырып бетерелә, дәүләт системасы юк ителә. Ләкин бу фажиғә ватандашларның гайрәтен сүндерә алмый. Бәйсезлек идеясен байрак иткән көрәш исән калган мирза-аксәякләрнең житәкчелеге астында стихияле төстә бара, кораллы чирунең юк ителүе шартларында сугышның төп каһарманы үзәк идарәдән мәхрүм калган халык (татарлар, чирмешләр, чувашлар, арлар һ. б.) үзе була.

Башкала алынганнан соң ике ай үтәр-үтмәс, казанлылар актив хәрәкәт итә башлылар. Беренчеләрдән булып моңарчы чагыштырмача азрак һәлакәткә юлыккан чувашлар һәм чирмешләр күтәрелгән булса кирәк. 1552 елның декабрендә чуваш һәм чирмешләрнең бер фиркасе Зөя (Свияжск) белән Васильсурски юлындагы урыс чапкыннарына (гонцы), сәүдәгәрләренә вә казна йоген озатып баручы гаскәриләргә һөжүм итеп, күбесен кырып ташлый. Бу турыда хәбәр алгач, урыс хөкүмәте ашыгыч рәвештә Б. Салтыков житәкчелегендә жәза отряды жиберә. Баш күтәрүчеләргә каршы террор игълан ителә, алар тотылырга һәм асып үтереләргә тиеш булалар. Жәзачылар Зөя каласына 74 Цивил чувашын тотып алып кайталар. Аларның барысы да дарга асыла, ә мөлкәтләре боларны күрсәткән әләкчеләргә бирелә. Казан ягында азатлык сугышын Тугай дигән кешенең тарафдарлары (балалары) алып бара. Аларга каршы «урыс балтасының сабы», Казанны урыс алып алдынан качып Иван IV нең аягына егылган Камай мирза һәм Казаринов чируләре жиберелә. Бу юлы баш күтәрүчеләрнең 38 кешесе (башка мәгълүматлар буенча — 30) әсир ителә һәм урыс наместнигы фарманы белән асып үтерелә.

Казанда урнаштырылган урыс хакимияте үзенең төп вазифасын басып алынган төбәкләрдә тиешле административ тәртип урнаштыруда түгел, бәлки, барыннан да элек, теләсә нинди юллар белән салым жыюда, чукундыруда күрә. Урыс патшасының урынбасары, үзәк Мәскәү хөкүмәте кебек үк, әүвәлге ханлыкны Рәсәйгә төмам буйсынган һәм кушылган дип фикер йөртә, башына килгән теләсә нинди чараны үткәрәргә хақы бар дип саный. Жирле халыкның кычкыртып талауга, чукундыруга торган саен ныграк каршылык күрсәтүенә карамастан, яңа

«хужаларның» аппетитлары һич тә кимеми. Болай да таланып беткән Казан тирәсәндәге авыллардан ясақны хәвәф-хәтәрсез генә «тиешле» күләмдә жыеп алсалар да, әүвәлгә ханлыкның Болын ягы кешеләре артык салым бирергә ашкынып тормыйлар, мал жыочыларның жаннарын кыялар.

Стихиялә төстә кабынган азатлык хәрәкәте тиздән оешкан төс ала башлый. Г. Газиз билгеләп үткәнчә, ихтилялчылар, ягъни баш күтәрүчеләр күбрәк Казан артында хәрәкәт итәләр. «Ихтилялның учагы Арча тирәсе һәм хәзерге Лаеш өязендәге Мишә суы буенда булып, хәтта Мишә буенда — Казаннан 70 чакрым жирдә — ихтилялчылар бер ныгытылган шәһәр дә салганнар. Кама буенда да берничә шундый истихкямнар (хәрби ныгытмалар. — Р. Ә.) ясаганнар. Бу ихтилялга татарлардан башка чирмешләр дә бик катышканнар» (Газиз Г. Татар тарихы. — М., 1925. — 162 б.). «Гомумән, — дип белдерә бу тарихчы, — ихтилялда 50 меңгә якин кораллы халык катнашты (шунда ук). 1553 елда татарлар Казаннан 15 чакрым ераклыктагы Биек тау янына килеп, истихкямнар ясап ныгыйлар һәм шуннан Казанга һөжүм итеп торалар. Биредә төзелгән гаскәрнең нигезен Ябынчы (урыс чыганаclarында: Японча)мирза атлы отрядының калдыклары тәшкил иткән булса кирәк. Төп өлеше татар, чирмеш, чувашлардан торган ихтилялчылар гаскәренен хәрби гамәлләре шактый уңышлы була. Аларга каршы «урыс» Казаныннан укчылар (стрелец) һәм казак отрядлары белән Ершов һәм Елизаров дигән гаскәр башлыклары жибәрелә. Жәзачылар, үз көчләренә ышанып, аерым-аерым киләләр, һәрберсе жиңүчә данын үзе генә яулыйсы килә. Әмма ихтилялчылар аларны берәм-берәм кырып салалар. 350 укчы, 450 казак үтерелә. «Пришли на них арские люди и луговые, да их побиили на голову и убили 350 стрельцов и 450 казаков», — дип яза «Царственная Книга» китабы (335 б.).

Мишә елгасы башындагы крепость ихтилялчылары да дошманга каршы уңышлы хәрәкәтләр кылалар. Язма чыганаclarда бу кальганың исеме сакланмаган, ләкин бу бәйсезлек очен көрәшнен данлыклы сәхифәсен тәшкил итә.

Г. Газиз сүзләренә караганда, татарлар вак фиркаләргә бүленеп, Нижний, Муром шәһәрләренә дә һөжүм иткәннәр икән. (Күрсәтелгән хезмәт, 162 б.)

Егылган Казан дәүләтенен Тау ягы да басып алучыларга каршы көрәш мәйданына әверелә. Биредә Болын ягынан килгән Зин сәет (Зәйәзәт Хөсәен сәет) һәм Сары баһадирлар житәкләгән отрядлар хәрәкәт итә. Алар үзләренә каршы Зоя кальгасыннан жибәрелгән воевода Б. Салтыков отрядын тар-мар итәләр. Салтыков үзе әсир төшә, 200 дән артык сугышчысы үтерелә, шул кадәресе үк воеводаларының язмышын уртаклаша. Мәшһүр ихтилялчылардан тагын Кебенәк бәк, Кулай мирза, Курман Али бәк, Чебек мирзаларының исеменә билгеле. Урыс хөкүмәте аларның кайберләрен баш күтәрүчеләргә каршы жибәреп маташкан. Мәсәлән, 1554 елның козендә Казан воеводалары Кебенәк бәк һәм Кулай мирзаны буйсынган, ясақ түләргә ант иткән кешеләргә житәкчеләр итеп, Болын ягы баш күтәрүчеләренә каршы жибәргәннәр. Ләкин Кебенәк тә, Кулай мирза да, халык белән сугышмыйча, ихтилялчылар ягына чыкканнар (Алишев С. Казан жиңелгәч татар халкының хәле. — Шәһри Казан, 1991, 17 июль).

Азатлык көрәшенен башында элеккеге ханлыкның Болын ягы хокемдарларынан берсе, йөз бәге (сотенный князь) баһадир Мамыш Бирде тора. Берничә мең кешелек чиру туплап, бу каһарман Иделнең Казаннан югары ягында хәрәкәт итә һәм урыс хакимиятенә Зоя белән Васильсурск арасындагы элементләрен өзә. Үзенен таяныч (үзәк) урыны итеп Мамыш Бирде Иделнен уң як ярындагы биек Сундырь тавы башына салынган Чалым шәһәр-крепостен сайлый (Козьмедемьянск шәһәренән 15 чакрым түбәнрәк). Табигый ныгытмалар кальганы бөтенләй диярлек алынмаслык итәләр. Чөнки Сундырь тавы шактый биек һәм текә була, аның көньяк-көнбатыш тарафыннан бик зур киртләч кыялар чыгып тора. Тауның итәгенә бәрәп Идел ага, ә анда моһим сәүдә ролен үтәгән пристань урнашкан була. Шәһәр заманында Мәскәү кенәзлегә белән Казан ханлыгы арасында тоз сәүдәсен үз кулында тота. Идел ягына караган укын сакланучылар очен уңайлыклары белән аерылып тора. Риваятьләргә караганда, урыс гаскәрләренен Идел суы өстеннән һөжүмнәре вакытында шәһәр кешеләре алар өстенә таудан юан-юан имән тумраннар төгәрәткәннәр. Бу түмәрләр һөжүм итүчеләргә Идел дулкыннарына себереп төшергәннәр.

Ватанның азатлыгын һәм мөстәкыйльлеген кире кайтарып алырга омтылган Мамыш Бирде һәм аның даирәсе жимерелгән дәүләт структурасын тергезергә һәм ханлыкны торгызырга карар бирәләр. Ханлык тәхетенә Нугай мирзасы Исмагыйльнен улы мирза Мөхәммәд чакырыла. Мөхәммәд хозурына илчеләр күндерелә. Һәм алар урыс баскыннарына каршы уңышлы көрәшнен дәлиле итеп булачак ханга бүләк рәвешендә казанлыларга әсир төшкән һәм үтерелгән воевода Б. Салтыковның сугыш киemenәрен тапшыралар. Ләкин Мөхәммәд, атасы Исмагыйль мирзаның Рәсәй белән союз ягын каеруы сәбәпле, ханлыктан баш тарта (Худяков М. Күрсәтелгән хезмәт, 156 б.). Шуннан соң казанлылар тәхеткә икенче затны — Соембикәннен әнәсе Гали Әкрамны чакыралар. Гали Әкрам Сарайчык шәһәрен калдырып, 300 кешелек нугай отряды белән Чалым кальгасына килә һәм тәхеткә утыра. Шулай итеп, Казан ханлыгында югары хакимият торгызыла, башкала вакытлыча Казаннан 160 чакрымдагы Чалым шәһәренә

Иван Грозный.

күчерелә (шунда ук). Ихтилял, азатлык өчен көрәш тагын да кызып һәм көчәеп, урыс хакимияте күңеленә шом сала.

Ватан сугышы шундый колач ала ки, Г. Газиз раслаганча, Мәскәүдә Казанны кире татарларга кайтарып бирү турында фикерләр көчәеп китә. «Берничә мәртәбә урысларның ихтилялны басарга жибәргән гаскәре жиңелгәч, Боярский Думада бояр һәм руханилар Мөдһиш Иванга Казанны кире татарларга биреп, гаскәрне алып, кайтырга мәслихәт иткәннәр. Моннан Мәскәү хөкүмәтенен бик каушаганы күренә» (Газиз Г. Татар тарихы, 163 б.). Ләкин Казанны бирү — Әстерханны да бирү, аннан да бигрәк Иделгә тулысынча хужа булудан баш тарту дигән сүз булганлыктан, Мөдһиш Иван хөкүмәте актык гайрәтен жыеп, ихтилялны басарга карар кыла.

М. Г. Худяков раславы буенча, Соембикәнең атасы Йосыф мирза үзенең улы Гали Әкрамга булышырга карар бирә һәм Казан ханлыгын яклап Рәсәйгә яу чабу өчен зур гаскәр әзерли. Казан белән Нугай союзына Әстерхан да кушыла. Аның хөкүмәте нугайларга Идел аркылы чыгу өчен көймәләр бирергә һәм 500 кешелек отряд куярга вәгъдә итә (Худяков М. Күрсәтелгән хезмәт, 156—157 б.). Ләкин эшнә Мәскәүнең тун, кадак, мылтык, ау лачыны ише «затлы» малларына сатылган, халкы һәм мәмләкәтенең килчәгә өчен уфтанмаган Исмәгыйль мирза бозып ташлый. Ул үзенең абыйсы Йосыфны үтереп, үзе кенәз була, йогынтысы бик көчәя. Күп санлы нугай мирзаларыннан иң олугы гына кенәз дип аталган һәм югары хакимиятне гамәлдә үз кулында тоткан. Йосыф мирзаны үтергәннән соң Исмәгыйль Мөдһиш Иваннан сөнеч ала, аңа үзенең үлгәнче тугрылыгы турында белдерә (Соловьев С. М. Сочинения. Кн. III. История России с древнейших времен.—М., 1989, Т. 5—6.—С. 469—470). Ул гына житмәсә, Исмәгыйль Йосыфның кече уллары Илморза һәм Ибраһимны рәһен (заложниклар) сыйфатында Мәскәүгә озата. Аларның үзләренә һәм нәселенә биләмәләре һәм кешеләре белән Романов округы бирелә. Шуннан Романов татарлары һәм мәшһүр кенәз Юсуповлар таралып китә. XVII йөзгә алар барысы да диярлек чукуындырылып, урысларга әйләнеп бетәләр (Алишев С. Х. Социальная эволюция служилых татар во второй половине XVI—XVIII веков. Исследования по истории крестьянства Татарии дооктябрьского периода.—Казань, 1984.—С. 58).

Мөдһиш Иван хөкүмәте төрки-татар ханлыкларының якын арада берләшү ихтималы юклыгын күрәп канатлана һәм болар кайчан да булса иттифакка кермәгәе дип куркып, тиңерне кызуында сугарга була. Мәнә шунда инде Казан ханлыгын чынлап торып яулап алу өчен татар һәм башка Идел бус халыклары өстенә 1552 елдагыдан да яманрак афәт ябырыла. Казанны алу вакыйгалары бу мәхшәр һәм гарасат белән чагыштырганда балалар уенына гына охшап кала. 1553 елның жәендә Идел, Чулман (Кама), Нократ (Вятка) ярлары буенча Д. Адашев житәкчелегендәге баскынчы отрядлары ут һәм кылыч белән «тәртип» урнаштырып йөриләр. Аларга ярдәмгә Иделнең югары агымыннан башкисәр казаклар килеп житә. Бөтен кичүләрдә казанлылар, нугайлар һәм башкалар кылычтан кичерелә, Казанга 240 әсир озатыла, бөтен илгә жәһәннәм шомы салына. Шуңа ук елның сентябрендә урыс хөкүмәте Мәскәүдән азатлык өчен көрәш алып барган казанлылар өстенә элекке воеводалар С. Микулинский, П. Морозов, А. Курбский, И. Шереметов командалыгында бөтен бер армия жиһәрә. Хәрби хәрәкәтләр татарлар яшәгән бөтен мәйданны, Чулманның югары агымы буенча 250 чакрымны каплап ала. Жәзачылар, ихтилялчылардан бигрәк, тыныч авыл халкын кырлар, аның йорт-жир, мал-мөлкәтен харап итәләр. М. Г. Худяков Мәскәү явының «каһарманлыгын» болай тасвирлый: «Русские отряды беспощадно опустошали страну. Они шли от селения к селению, уничтожая все на пути, сжигая деревни, отбирая скот, уводя всех жителей в плен. Война приняла характер какой-то чудовищной бойни, в которой обе стороны были крайне ожесточены: *казанцы упорно отстаивали свою независимость* (курсив безнеке.—Р. Ә.), и их поддерживали инородцы, соединившиеся против чужеземных завоевателей; русские шаг за шагом продвигались вперед, предавая все огню и мечу» (Худяков М. Күрсәтелгән хезмәт, 157 б.).

1553—1554 елның кышында бу яу Казан халкының бәйсезлек терәкләренә берсе — Мишә елгасы буендагы крепостны коточкыч һөжүм нәтижәсендә ала һәм яндыра. Биредә дә бик күп милләт каһарманнары Ватан иминлеген саклап башларын сала. Урысның мәшһүр тарихчысы С. М. Соловьев Мәскәү гаскәренә жәза операциясен болай шәрехләп китә: «Они... воевали четыре недели, страшно опустошили всю страну, вверх по Каме ходили на 250 верст, взяли в плен 6000 мужичь, 15000 женщин и детей» (Соловьев С. М. Күрсәтелгән хезмәт, 464 б.). Бу әсирләргә нинди язмыш көткәнә абайлау кыен түгел, әлбәттә: «традицион» чукуындыру, асу-кисү, мәхшәрә кылу, кол итү һ. б.

Имәнч жәзалар һәм үтерүләрдән коты алынган халыкның бәйтак өлеше «ак патшага» итагать итү (буйсыну) турында бигать бирергә (ант итәргә) һәм илбасарларга салым түләргә мәжбүр ителә.

1554 елның жәендә сугыш хәрәкәтләре яңа көч белән дөрләп китә. Халык юлбашчысы Мамыш Бирдәгә Болин ягы чирмешләре кушыла. Колониаль хакимият аларга каршы ханлыкның чукуынган, итагать кылган кешеләреннән төзелгән яңадан-яңа фиркалар жиһәрәп карый, ләкин болар күп очракта үз кардәшләренә кылыч күтәрүдән баш тартып, урысларга каршы көрәшүчеләр ягына чыгалар. Ватан сугышының географиясе тагын да киңәя. Ихтилялчылар баскыннарын гына түгел, аларга сатылган, теләктәшлек иткән адәмнәргә дә кырлар, урыс сакчы полкына һөжүм итәләр һәм Казан төбенә үк килеп чыгалар. Аларга каршы Мәскәү хөкүмәте И. Мстиславский житәкчелегендәге фирка жиһәрә. Кыска гына вакыт эчендә бу чирү 22 волостны тәшкил иткән бик зур мәйданны янар кисәү булып айкак чыга һәм берничә дистә авылны көл итә. Меңнәрчә кеше әсир ителә, кан елгалар булып ага, басу туфракларына кадәр сеңә. Әсирләр барысы да жәзалап үтерелә. Арча өтрафында баш күтәргән халыкны кыру максатында манаралар, кальгалар, төрле ныгымалар төзелә, аларда кораллы урыс фиркаләре урнаша.

Ләкин Казан ханлыгы халкы тигез булмаган героик көрәшен һаман дәвам иттерә. Мамыш Бирде һәм Гали Әкрам житәкләгән баш күтәрүчеләр кенәз И. Мстиславскийга

әледән-әле отпор биреп торалар.

Ватан сугышы үзенә драматик фасылына керә. 1552—1554 еллар дәвамында барган озлексез сугышлар, жирле халыкның меңәрләп кырылуы, әсир ителүе, йорт-жирләре талануы, яндырылуы мәмләкәтне тәмам бөлгенлеккә төшәрә, бәйсезлек өчен көрәшүче фидailerнән саны көннән-көн кими. Ә баскыннарға ярдәм өстәлеп кенә тора. Сугыш хәрәкәтләре үзара бәрелешләр белән дә үреләп бара. Ихтилялчылар шактый гына үз аксөяк-мирзаларын, түрә һәм гаскәриләрне дә кырганнар булса кирәк. Мәсәлән, татар баш күтәрүчеләрнең 1560 мирза, сотник, «яхшы» казакларны харап итүләре мәгълүм. С. Алишев фикеренчә, биредә сүз урыска хезмәт иткән затлар турында барырга тиеш («Шәһри Казан», 1991, 17 июль).

1555 елда сугыш хәрәкәтләре беркадәр сүлпәнәя, ләкин Мәскәү экспансиясе тукталмый. Шулай ук елны Мәскәүдән яңа полклар белән Мстиславский һәм Юрьев дигән гаскәр башлыктары килеп, чирмешләр өстенә ябырыла. Күп халык йорт-жирен ташлап, еракларга кача. Зоя воеводалары жирле халыкны бер-берсенә каршы куя максатында Тау ягы кешеләреннән, чувашлардан тупланган 700 кешелек отрядны Иделнең сул ягындагы (Болын ягы) кешеләргә, чирмешләргә каршы сугышка жиберәләр. Болар ихтилялчыларны жинеп, Кебенәк бәкне, Курман Али бәкне, Кулай һәм Чебек мирзаларны әсир итеп алып кайталар. Казанда аларның барысы да үтерелә (Алишев С. Казан жинелгәч, татар халкының хәле.—Шәһри Казан, 1991, 17 июль). Исән калган халык моның үчен алырга омтыла. Бу жәза операциясенә жавап итеп, шулай ук илбасарларның вәхишяте, Казан жирендә монастырьлар салып, жәза отрядлары ярдәмендә чукундырып йөрүләре, халыкны төрле газапларга дучар итеп, кол хәленә төшерүләренә түзә алмыйча, 1556 елда казанлылар, актык көчләрен жыеп, басып алучыларга каршы янадан күтәреләләр. Мамыш Бирде үзенә 2 мең кешелек отряды белән көчле дошманга һөжүмнәр ясый.

Ләкин баш күтәрүчеләрнең көче язгы кар кебек эри бара. Апрель аенда П. Морозов гаскәре казанлыларның төп таяныч ноктасы булган Чалым калкына каршы хәрәкәт кыла. Командование 4 ел чамасы элек Казанны алгандагы хәрби ысулны кулланып: астан казып кереп, дары мичкәләре шартлатканнан соң, кыямәттәй каты сугыш нәтижәсендә Чалым крепосте, иңһаять, алына. Шуннан соң азатлык сугышы нык сүрәнәя һәм тагын да фажигалерәк стадиягә керә. Чалым егылганнан соң өстенлек тулысы белән илбасарлар кулына күчә, бәйсезлек өчен көрәш өметсез бер хәлгә килә. Казан ханлыгының төрле халыклары, бигрәк тә чувашлар, урыслар ягына чыга башлыйлар. Гали Әкрам үтерелә. Аның ихтилялчылар, хәтта Мамыш Бирде үзе үтергән дигән риваятьләр бар. Елъязмачы сүзләренә ышансак, баш күтәрүчеләр бу ханны үзләрен якламаган өчен, төрлечә кыерсытканы, талаганы өчен һәлак иткәннәр икән. Әйтүе кыен, бәлки Гали Әкрам урыска сатылган казанлыларга карата шундый шәфкатсезлек кылгандыр. Урыс ягына чыккан чувашлар хәйлә белән Мамыш Бирдене дә кулга төшерәләр һәм баскыннарға тотып бирәләр. Мөдһиш Иван бу «изге» гамәлләре өчен тотып бирүчеләргә хәзинәдән зур бүләкләр һәдия кыла, ясакаларын бермә-бер киметә. Бәйсезлек өчен көрәшнән гайрәтле юлбашчысы Мәскәүгә озатыла һәм шунда жаны кыела.

1556 елның маенда воевода П. Морозов, Тау ягы халкын буйсындырып, Иделнең сул ягына чыга, аннары Арчага һөжүм итә. Шуннан соң Мишә буена килеп, анда Дәүләкәй мирзаны, Кулай мирзаның туганын тар-мар итә. Аннан соң Ашыт буена барып чыгып, тагын да ары китә, Малмыж тирәләренә, Нократ буйларына яу чаба. Морозов явы бөтен төбәкнең астын-өскә китерә, биһисап кешене кыра, чамасыз күп әсирләр ала. Әсирлеккә сугыш хәрәкәтләренә бернинди катнашы булмаган хатын-кызлар һәм бала-чагалар алына, ә ир-ат, берсе дә калдырылмыйча, һәлак ителә. Моның белән генә чикләнмиң, урыс командованиесе июнь аенда икенче жәза экспедициясе оештыра. Нәтижәдә, Арча һәм Чулман тарафлары бөтенләй харап ителә, халкы кырылып, йорт-жире туздырылып, мал-туары таланып, бушап кала.

Әмма мөстәкыйльлек өчен көрәш моннан соң да тукталмый. Мамыш Бирде һәлак булганнан соң баш күтәрүчеләргә Әхмәд баһадир юлбашчылык итә. 1557 елда Әхмәд баһадир житәкчелегендәге ихтилялчылар отряды Тау ягына һөжүм итеп, урыс гаскәрләре белән сугыша. Тигезсез сугышта Әхмәд жинелә, әсир төшә һәм жәзалап үтерелә. Казанлыларның көче бөтенләй какшый, сугышны давам иттерергә бернинди дә мөмкинлекләре калмый. Кырылган, изелгән, таланган, канга батырылган халык үзенә кара язмышына буйсынырга мәжбүр була. 1557 елның маенда мөстәкыйльлек өчен актив сугыш хәрәкәтләре нигездә тына. Казан ханлыгы тулаем Мәскәү хөкүмәте тарафыннан басып алына. «Шулай итеп,—дип яза С. Алишев,—сугышчы-ихтилялчылар кырылып бетеп, калган халык коллыкта кала» («Шәһри Казан», 1991, 17 июль). М. Г. Худяков исә мондый нәтижә ясый: «Завоевательные походы 1553—1554 и 1556 годов нанесли страшное опустошение краю. Десятки, быть может, сотни селений были превращены в развалины, запасы хлеба испепелены, скот разогнан, имущество разграблено, жители истреблены... Население отхлынуло в леса, расположенные к северу от Казани. Тогда-то именно заселились казанцами берега р. Шошмы и ее притоков, а вокруг Казани образовалась широкая 50-верстная полоса опустевших земель, которые стали быстро захватываться русскими переселенцами (Худяков М. Күрсәтелгән хезмәт, 161 б.). Хәер, Шошма елгасы буйларына татарларның Болгар чорында ук күченеп утыра башлаулары мәгълүм.

Казанны буйсындыру. К. Б. ВЕШИГ картинасыннан (XIX гасырның икенче яртысы).

Шуны да әйтергә кирәк, үзенә бөтен яшәү дәверендә Казан ханлыгы, М. Худяков билгеләп үткәнчә, 300 мең квадрат чакрым зурлыгындагы даими пространствоны били, ягъни күләме буенча Франциядән яки Польшадан зур булып, Испаниягә тигләшә. Халкы якынча 2,5 млн. булып, татарлар 1 млн. чамасы төшкел итә. Русиядә барлыгы 7—8 миллионлап кеше яши, урыслар 5 миллион чамасы була (Худяков М. Шунда ук, 240—241 бб.). Шушы 1 миллион чамасы татар халкы (сүз Казан ханлыгы эчендөгеләр турында гына бара) Ватан сугышында

гаять зур корбаннар бирә. Бу афәткә Рәсәйгә алып китеп чукундыру, үз жирендә иманнан яздырылу, аяусыз урыслаштыру кебек факторлар өстәлә. Һәлакәтнең нәтижәсе үзен берничә гасырлар буена сиздереп тора. Мәсәлән, Казан алынганнан соң 170 еллап вакыт үткәч тә, 1719 елда татар халкынын саны 261 меңнән артмаган (География и культура этнографических групп татар в СССР.— М., 1938, с. 44).

Шулай татар халкы һәм башка жирле халыклар басып алучыларга каршы сонга таба,

бу күтәрелешне басарга көчләрә житми, алар Мәскәүдән ярдәм сорыйлар. Мәскәү һәм Казан чирүе бергәләп азатлык хәрәкәтен көч-хәл белән бастыруга ирешә: 1582 елда татар, чирмеш, чуваш, ар һ. б. халыклар яңадан гомуми ихтилял ясыйлар. Жирле воеводалар бу хәрәкәтне дә бик озак бастыра алмый азапланалар. 1592 елда татарлар белән чирмешләр яңадан күтәрелеп чыгалар. Казан администрациясе, коты алынып, яңадан үзәктән ярдәм сорый. Шулай итеп, яулап алынган халыкларның азатлык сугышы ким дигәндә 40 ел дәвам итә, XVI йөзнен ахырларына таба гына сүнә. Өзлексез азатлык сугышы шартларында беренче нәүбәттә крепость вазифасын үтәгән Казанда тормыш хәрби лагерыны хәтерләтә.

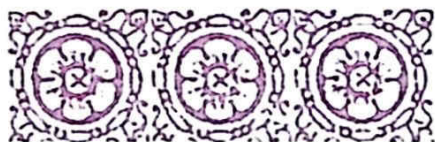
Бу көрәшнен кайтавазы әле үзен XVII гасыр башларында да сиздереп ала. Һәр жәһәттән дәһшәтле кысымнар 1615 елда ясаклы крестьяннарын зур кузгалышына китерә. Житәкчесенә нисбәт ителеп, бу ихтилял Жан Гали күтәрелеш («Еналеевское восстание») дип атала. Жан Галигә каршы метрополия хөкүмәте зур гаскәр жиберә. Баш күтәрүчеләр тар-мар ителә, халык юлбашчысы тотылып, Казанга китерелә һәм асып үтерелә. Ләкин Жан Гали һәлак булса да, патша хөкүмәте ихтилялны тулысынча бастыра алмый. Аның аерымы чыгышлары әле 1619 елга кадәр дәвам итә.

Күргәнебезчә, татар халкының мөстәкыйльлеген, дәүләтчелеген торгызу өчен көрәше, аның идеясе, кайбер акыллы башларның раслап маташуынча, милли номенклатура әһелләре инициативасы белән СССР дигән империянен таркалуы шартларында, ягъни 1991 елда гына тумаган. Татар халкы элеккеге урта Ватан, Казан ханлыгына кәргән мари, чуваш, удмурт, мордва, өлешчә башкорт халыклары белән кулга-кул тотынышып, бәйсезлек өчен XVI йөзнен буеннан буена гына түгел, соң гасырларда да үзен-үзе аямыйча көрәшкән, кан койган. Ул XVII—XVIII гасырларда И. Болотников, К. Булавин, С. Разин, Е. Пугачев восстаниеләрендә дә алгы сафларның берсендә барган. XVII—XVIII йөзләрдә азатлык хәрәкәтенә үзгә көнчыгышка таба, хәзерге Көнчыгыш Татарстан, Башкортстан территориясенә — урыс колонизациясе азрак үтеп кәргән жирләргә күчкән. Татар халкы Карасакал, Батырша һ. б. житәкчелегендә күтәрелешләрдә зур каһарманлыклар кылып, ирек өчен үзен аямый көрәшкән. Күп санлы «башкорт» восстаниеләре шул көрәшнен состав өлеше булган, татарларның актив катнашында барган. 1878—1879 еллардагы татар крестьяннары хәрәкәте исә милли һәм иман азатлыгы өчен көрәшнен сыйфат ягыннан яңа баскычын билгели. 1885 елдагы Сөләй ихтилялы («Сулеевское восстание»), 1896—1897 еллардагы азатлык хәрәкәтләре татар халкының үзбилгеләнү, мөстәкыйльлек, хөрлек өчен көрәшен беркайчан да туктатмавы турында сөйли.

Әлбәттә, XVI гасырдагы кебек үк, XVII—XX йөз башларындагы милли-азатлык хәрәкәтенә фажиғәле мизгелләрен дә онытырга ярамый. Халыкның мөстәкыйльлек заманынан чылбыр булып килгән көрәшчеләр элитасы (мирзалар, тарханнар, бәкләр, сәедләр) гәмәлдә юкка чыгарыла, яңа калыпчан буржуазия сыйныфы исә үзенең көрәш өчен гайрәтсезлеген сиздереп тора. Әмма татар халкы үз арасынан яңа каһарманнар чыгара, алар көрәшнен яңа ысулларына мөрәҗғәгать итәләр.

Ватан иминлеген, милли азатлык, бәйсезлек өчен ничәмә-ничә гасырларга сузылган көрәштә йөзәр меңләгән корбан биргән татар халкы үзенең өметле киләчәк өчен тыныч, цивилизацияле юл белән бүген дә дау алып бара, тарихи гаделлекнең, халыкның иртәме-соңмы тантана итәчәгенә ышана.

РАВИЛ ӘМИРХАН,
тарих фәннәре кандидаты.

Церковь Покрова (или Василия Блаженного)

Покров чиркәве (Василий Блаженный соборы). «Родная старина» (СПб., 1879. — М., 1992) дигән китаптан.

ягъни 1557 елдан соң да әледән-әле көрәшкә күтәрелеп тора. Әйтик, 1572—1573 елларда элеккеге Казан ханлыгының Тау һәм Болын ягы ханлыклары иләмсез изүгә һәм рәнжетүләргә түзә алмыйча, кулларына корал алырга мәжбүр булалар. Казан гаскәр башлыкларының гына

Казан ХАНЛЫГЫ

ТАРИХЫНЫҢ БИЛГЕСЕЗ БИТЛӘРЕ

Казан ханлыгы оешуның башлангыч чоры шактый начар өйрәнгән. Төп сәбәп — чыгакларның аз булуы. Бу чорга караган һәр яңа мәғлүмат зур әһәмияткә ия. Без моңарчы тиешле иҗтибар бирелмәгән кайбер тарихи фактларга тукталып китәргә уйлыйбыз.

Урыс елъязмаларында 1444 елга нисбәтле рәвештә Мостафа исемле углан — хан улы («царевич») искә алына. Бу шәхес белән бәйлә вакыйгалар Патриарх (Никон) елъязмасында түбәндәгечә тасвирлана: «...того же лета царевича Мустафу убили на Рязани...» Ләкин соңыннан (1443 ел астында) ул хәбәр киңәйтә бирелә: «Мустафа царевич прииде на Рязань со множеством татар ратию... и много зла учини; и отыиде с полоном многим и ста на Поле, и посылаша в Рязань, продавая им полон... Мустафа же прииде в Рязань на миру, хотя зимовати в Рязани; бе бо супротивно на Поле, а Поле все в осень пожаром погоре, а зима люта и велми зла, и снези велици и ветры и вихри сильны». Шуннан соң Мостафаның Переславль шәһәрендә (Рязань кенәзлегә) кышлау өчен урнашуы әйтелә.

Бу хәбәр Мәскәүгә барып житкәч, Василий Васильевич Мостафага каршы гаскәр жиборә. Елъязмада әйтелә: «Рязанцы же выслаша его (Мостафаны. — Д. И.) из града, он же вышел из града и ста тутю же под градом Переславлем». Мостафаның гаскәре көчсезләнгән була: «татарове конми обмерле, от мраза и студени великиа померзли». Сугыш кырында Мостафа жинелә һәм үтерелә, күп татарлар әсирлеккә төшә.

Күренә ки, Мостафа углан 1443 елның көзенә кадәр Рязань янында уңышлы хәрәкәт иткән, ләкин авыр кыш нәтижәсендә (1444 елның кышында) тар-мар ителгән.

Ни өчен соң бу шәхес турында сүз башладык? Эш шунда ки, Мостафа Казан ханлыгы тарихына турыдан-туры бәйлә. Бу турыда урыс елъязмаларындагы 1472 елгы хәбәр сөйли. Ул мәғлүматка караганда, 1472 елда Мәскәүгә хезмәткә Мостафа исемле «Казан ханының улы Мортаза» килә («Муртаза царевич Мустафин сын царя Казанского»). Ләкин монда иң кызыгы шул. Казанда Мостафа исемле хан (яисә углан) билгеле түгел. Шул ук вакытта, Арча районы Олы Бөрәзә авылында язып алынган кулъязмадан күренгәнчә (авторы Заһидулла бабай 1946 елда үлгән; кулъязма турында мәғлүматларны М. Әхмәтжанов бирде), Биектау районы Татар Алаты авылында яшәгән «алат нугайлары» башында элекке заманда Мостафа исемле хан улы торган¹. Кулъязмада Татар Алаты авылы сугышчылар һәм затлы нугайларның үзәге, дип күрсәтелә, ә аның халкы Казан ханлыгына хезмәт иткән (урыслар Казанны алгач халык Ашыт бассейнындагы күп авылларга тарала: О. Бөрәзәгә, Бөрәскәгә, Мәңгәргә, Кошарга, Масрага). Шулай итеп, Мостафа исеме яңадан калкып чыга.

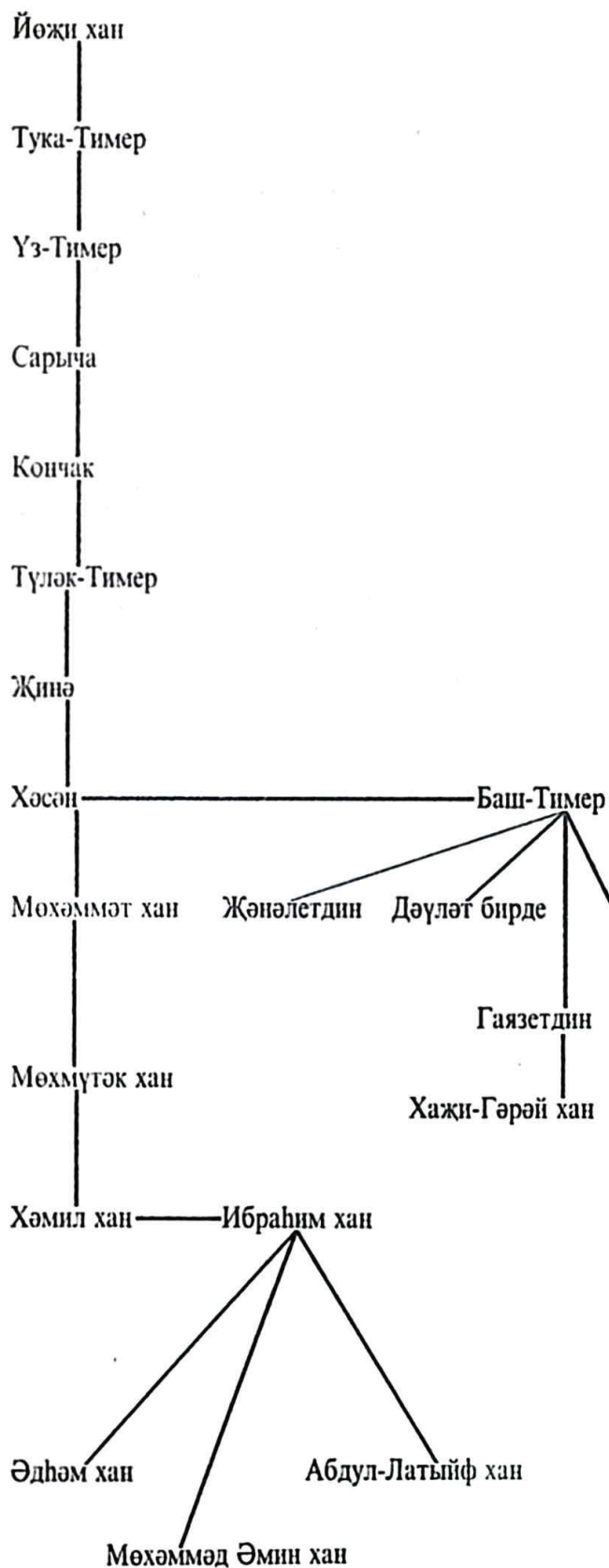
Инде хәзер Мостафа «ханның» (хан улының) шәхесе мәсьәләсенә килик. Безнең фикеребезчә, бу мәсьәлә буенча ике төрле фараз булырга мөмкин.

Беренчесе буенча, Мостафа Олуг Мөхәммәд ханның улы булган. Бу хакта «Таварихи гузидаи нусрат-намә» дигән чыганакта баян ителә. Анда Олуг Мөхәммәдниң (ул «Мөхәммәт» дип кенә исемләнә) өч кызы (Дилшат, Дәүләт, Дәүләтшаһ) һәм 7 улы (Мөхмүтәк хан, Йакуб, Түләк, Мостафа, Йосыф-задә, Касыйм, Нәүрүз) телгә алына². Димәк, Мостафа Олуг Мөхәммәдниң дүртенче улы булып чыга. Бу шәхеснең 1443—44 еллар тирәсендә Рязань кенәзлегә чикләрендә булуы бик мөмкин, чөнки әле 1445 елның кышында да Олуг Мөхәммәд үзенң урдасы белән Белев, аннан соң Иске Нижегород калаларында «утырған».

Икенче фаразның авторы — профессор Әзһәр Мөхәммәдиев. Ул Мостафаны Гаязетдиннең улы булган һәм Хажи тархан шәһәрән биләп, аннан куылгач, 1444 елны Переславль янында үтерелгән, дип саный³. Бу авторның фикере буенча, Гаязетдин 1422—1445 елларда Казан шәһәрән биләп, аның беренче суверен хөкөмдары булган. Тикшерелә торган мәсьәләгә берәз ачыклык кертү өчен Гаязетдиннең шәжәрәсенә күз салыйк. Ул шәжәрәләр күп төрле, ләкин

ШӘЖӘРӘЛӘР

Таварихи гузидайн
посрат-намә варианты

ШИҖАБ МӘРҖАНИ
ВАРИАНТЫ

АБУЛ ГАЗИ ХАН
ВАРИАНТЫ

ИСКӘРМӘ: Ш. Мәржани һәм Абдул Гази вариантларында Таш (Баш)-
Тимернең урыны буталган.

алар нигездә бер-берсенә туры киләләр. Шулай да «Таварихи гузидаи нусрат намә» варианты Хәсәннең бер буынын Олуг Мөхәммәд белән бәйли, ә аның икенче буыны Баш (Таш) — Тимер һәм Гаязетдин аркылы Кырым ханнарына (Хажигәрәй аша) тоташа.

Галимнәр бу каршылыклы шәжәрәләргә карата нинди фикердә торалар соң? Шул исәптән, бигрәк тә Олуг Мөхәммәд шәжәрәсе ничегрәк бәйләнә? Әлеге мәсьәләләр буенча галимнәр арасында бердәмлек юк. Ш. Мәржани һәм К. Биккулов Олуг Мөхәммәдне Орыс ханга тоташтыралар (Орыс хан — Котлык-Тимер хан — Тимер хан — Олуг Мөхәммәд хан). Р. Арат (1967 ел) һәм А. Беннигсен (1973 ел) «Ислам энциклопедиясе»ндәге мәкаләләрендә Олуг Мөхәммәдне Туктамыш ханның оныгы, дип язалар. Кайбер галимнәр (В. В. Вельяминов-Зернов, Әхмәд-Зәки Вәлиди, М. Сәфәрғалиев⁵, «Таварихи гузидаи нусрат-наме» традициясенә кушылып, Олуг Мөхәммәдне Хәсәннең (Ичкеле Хәсәннең) улы дип саныйлар. (Аның өлкәнрәк улы Баш-Тимер булып чыга.) Шул ук караш «Төрөк энциклопедиясе»ндә дә (1969 ел) урын алган. Соңгы фикер чыганаclar белән төрле яктан ныгытылган һәм без үзез без дә аңа кушылабыз.

Шәжәрәләрдәге аерым шәхесләр турында тулырак мәгълүматлар китерми торып, мәсьәләне ачу мөмкин түгел.

Хәсән (Ичкеле Хәсән)

Билгеле булганча, урыс елъязмалары буенча XIV йөзнең 70 нче елларында «Асан» исемле бер шәхес күренә. 1370 елда ул «Болгар» һәм «Казан кенәзе» дип атала («Болгарский князь Асан», «князь Казанский Асан»). 1376 елны «Казан кенәзләре Асан һәм Маамет Салтан» иске алыналар («князи же Казанстии Асан и Маамет Салтан»)⁶. М. Сәфәрғалиев бу Хәсәнне 1368 елда Сарайда бер ел хан булып торган, аннан соң болгарлар жиренә качып китеп үзен «болгар кенәзе» дип игълан иткән Хәсән солтан дип саный⁷. Ә аның шәжәрәсен ул Шәйбан ханга тоташтыра. (Аны шул хан нәселеннән булган Хәсән оглан белән тигъләштерә⁸.) Ә. Мөхәммәдиев Хәсәнне шулай ук «Болгар кенәзе (әмир)» дип атый һәм аны Болгардагы «наместник» буларак билгели⁹. Р. Фәхретдинов та бу шәхеснең Болгар «кенәзе» (әмире) булуын таный¹⁰.

Чынлыкта Хәсән кем булган соң? Ул солтанмы, әмирме? Кайда хөкемдарлык иткән? Куелган сорауларга тулы җавап бирү бүгенгә мөмкин түгел, ләкин кайбер фаразлар аша.

Ш. Мәржани хезмәтендәге бер мәгълүматка тукталып үтик. Автор Болгар патшаларын санаганда әмир Булат Тимердән соң әмир Габдулланы, аннан соң әмир Хәсәнне иске ала һәм Болгарда моның исеме белән сугылган 1368, 1374, 1376 елгы тәңкәләр булганлыгын искәртә¹¹. Аннан соң мондый фикер әйтә: «Казанда Кабан күле башындагы Әскаф йортының (Архирей дачасы.— Д. И.) капкасы алдындагы зур таш бу кешенең каберенә куелган таш түгел микән?»¹². Сүз «Хәсән бик бине Мәхмүд» турында бара¹³. Үз фикерен дәлилләү өчен, Ш. Мәржани бу шәхеснең «әмир» һәм «солтан» дип аталуын, кайбер башка билгеләрен китерә¹⁴. Ахырдан ул мондый берәз көтелмәгәнрәк нәтиҗә ясап куя: «хан» исеме телгә алынмау аның татар ханнары жөмләннән булмаганлыгын күрсәтә¹⁵. Соңгы фикер белән килешмичә, атаклы тарихчының башка күзәтүләрен игътибарга лаек дип саныйбыз. Шунысы әһәмиятле — Ш. Мәржани әмир Хәсәннән соң «аның кардәше әмир Мәхмүд» хөкем иткәнлеген әйтеп уза¹⁶. Соңгы исем исә, 1376 елны урыс елъязмаларындагы «Казан кенәзләренен» икенчесенен — «Маамет Салтанның» исеменә туры килә булса кирәк. Бу ике шәхеснең дә гади бәкләр генә булмавын «солтан» сүзе раслый (бу исем белән шаһзадәләргә атап йөрткәннәр).

Хәсәннең күпме хөкемдарлык иткәне билгесез. Әмма Кадыйр Гали бәкнең елъязмалар җыентыгындагы «Дастан-и Туктамыш хан» исемле дастанда Ичкеле улы Хәсән исемле шәхеснең Идегәйгә хыянәт итүе һәм аны дошманнары кулына тапшыруы турында сөйләнә. Бу вакыйга 1419—1420 елларга туры килә¹⁷. Әгәр дә бу легендар хәбәр булмаса (шулай да булырга мөмкин, мәсәлән, Хәсәнне Ичкеле улы дип бирү)¹⁸, Хәсәнгә 1420 елда 70 яшьләр чамасы була алыр иде (1370 елга 20 яшьләр тирәсе булса). Бу реаль сан (әйitik, Идегәйгә үлгән вакытында, төрле мәгълүматлар буенча, 63 яшьтән 79 яшькә кадәр булган).

Әгәр дә Хәсән турындагы фараз кабул ителсә, Алтын Урданың аерылгысыз бер өлеше булган Болгар икътимендә XIV йөз ахырларында Жучи нәселеннән булган солтаннар «Болгар кенәзләре» (әмирләре) титулы белән хакимлек иткән булып чыга. Ләкин бу солтаннарның кайсы шәһәрдә утыруы — Болгардамы яисә Казандамы (әле бит Иске Казан да бар), билгеле түгел. Шулай да, Хәсәннең Казанда (хәзерге Казанда) күмелүе уйланырга мәжбүр итә: һәрхәлдә, XIV йөз ахыры — XV йөз башларында Жучи нәселе вәкилләре инде Казанда хакимлек иткәннәр булса кирәк. Катлаулы этно-сәяси хәлне урыс елъязмалары да чагылдыра: 1370 елда алар «Болгар» кенәзләрен «Казан» кенәзләре белән бутыйлар; 1376 елны сүз «Казан» кенәзләре турында гына бара; 1396 елны татарларның «үз жирләре, Казан» турында сөйләнә («возвратившаяся в свою землю, в Казань»), ләкин ул «жирдә» түбәндәге шәһәрләр санап кителә: «град Болгары», «Жукотин», «Казань», «Кеременчюх», 1411 елны «Болгар» һәм

Татар яугире. С. Герберштейн буенча.

«Жукотин» (ягъни, Жүкөтау) кенәзләре бер үк вакытта «Казан» кенәзләре дип исемләнә (бу мисаллар Никон елъязмасыннан алындылар). Югарыда китерелгән фактларга тарихи жирлекне арттыру өчен икенче бер шөхес — Гаязетдингә тукталыйк.

Гаязетдин турында төрлө фикерләр бар. Әйттик, М. Сәфәрғалиев аны Хажигәрәйнен атасы буларак таный, ләкин үлү урынын Литвада дип күрсәтә¹⁹. Икенче бер чыганақ буенча, Гаязетдин 1427 елда Кырым ханы була²⁰, ә аның улы Хажигәрәй Литвада, Торна дигән урында туа. Димәк, Литва жирләрендә Гаязетдин чынлап та яшәгән булырга мөмкин, ләкин күпме һәм кайчак яшәгәнлегә билгеле түгел. Хажигәрәй исә Кырымда беренче тапкыр 1433 елны күренә²¹ һәм бу вакытта ул инде гаскәр житәкли алырлык яштә була. Шулай булгач, Хажигәрәйнең туу вакыты, һәрхәлдә, 1420 еллардан алдарак булса кирәк.

Ә. Мөхәммәдиев фикеренә дә игътибар итик. Ул Гаязетдинне 1422—1445 елларда Казанда утыган хөкөмдар дип саный. Бу шәхес исемненән сугылган акчаларның сугу урыны «Болгар» дип бирелә²², ләкин, бәхетсезлеккә каршы, ул тәңкәләрдә даталар юк, шуңа күрә Ә. Мөхәммәдиевның Гаязетдиннең Казанда утыру еллары турындагы фикере тулысынча дәлилләнгән, дип әйтеп булмый. Ул үзенә карашын дәлилләү өчен, Олуг Мөхәммәднең улы Мөхмүднең Казанда тәхеткә утырган вакытында аның элекке «кенәзе» Азизны (Газизне) үтерүен күрсәтеп (башка урыс елъязмаларында исемсә Либей дип бирелә), ул шәхесне Гаязетдин белән тәңгәлләштерә²³.

Гаязетдиннең Казанда «Казан» (Болгар) кенәзе булып торучы раслаучы башка фактлар табып буламы соң? Моңа кадәр читтөрәк калып килгән аерым тарихи мәгълүматларга күз салыйк.

1. Кадыйр Гали бәкнең елъязмалар жыентыгындагы «Дастан-и Хажигәрәй хан» дигән дастанда бәхәсләр тудырган бер урын бар²⁴. Эш шунда ки, Хажигәрәйне ханлыкка алып кайтканда (ул вакыйга ялгыш 1547—1549 елларда дип күрсәтелә), аны тәхеткә утыртуда катнашучылар арасында Казан тирәләрендәге авыллардан булган кешеләр күрсәтелә²⁵. Дастандагы бу урын бүгенгә кадәр тиешенчә аңлату тапмады, ләкин анда китерелгән кайбер вакыйгалар башка чыганақларда да тасвирлана²⁶ һәм бу хәбәргә анахронизм дип карау гына дөрес булмас.

2. XIX йөз ахырында бер мулла тарафыннан язып алынган Чаллы шәһәренең тарихы турындагы кулъязмада түбәндәге мәгълүматлар китерелә (текст урысча бирелә): «...город Чаллы построен казанским ханом в самом центре Ногайской дороги, т.е. из Казани к ногайскому хану, жившему около Мензелинска... Казанский хан поставил здесь одного человека беим — Чаллы усилился и начал богатеть. Один из его беим — Хаджи или Газы-Гирей — решил отделиться от Казани и объявил себя независимым ханом. Город был взят казанским ханом и разорен. Газы Гирей бежал в Бухару. Многие из города ушли с Газы Гиреем... другие расселились»²⁷. Бу чыганақта «Хаджи (Газы) — Гирей бий» исемсә игътибарны җәлеп итә.

3. К. Мильковичның 1804 елга караган Казан губерниясен тасвирлаган язмасында²⁸ Чистай өязе, Яңа Әхмәт авылы янындагы бер шәһәрчек телгә алына. Татар кулъязмалары буенча анда «Болгар патшалыгы юкка чыкканчы Гәрәй ханның һәм аның варисларының резиденциясә булган». Кем булган икән бу «Гәрәй хан»? «Чаллыда хөкөм иткән Хажигәрәй»гә бәйлә түгелме икән?

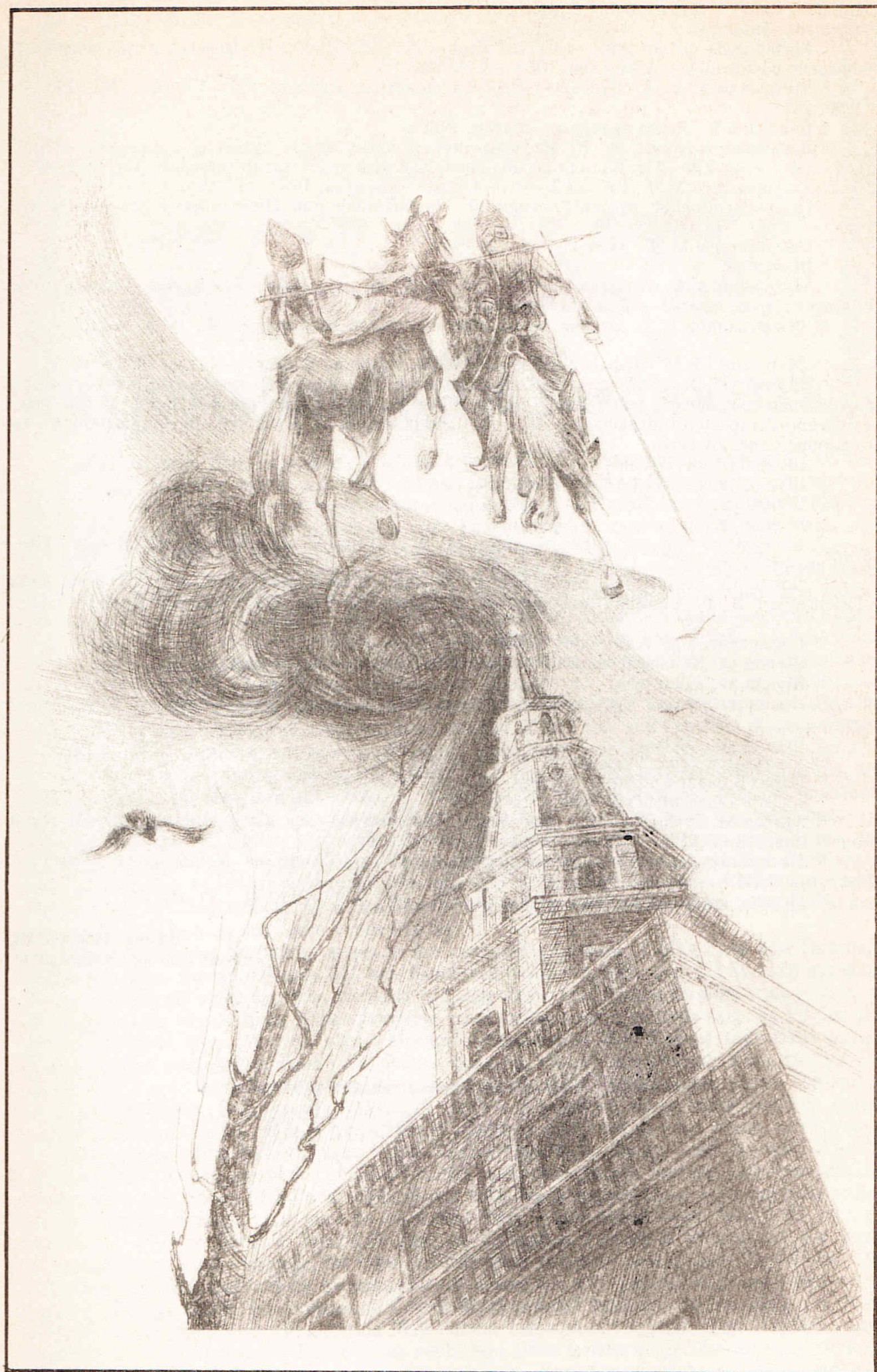
Ә. Мөхәммәдиев фаразы аерым тикшерүгә һәм искә алуға лаек.

Югарыда китерелгәннәргә таянып шуны әйтергә була: Казан ханлыгы оешу мәсьәләсә монарчы фикерләгәнгә караганда күпкә катлаулырак булса кирәк. Шулай да Олуг Мөхәммәд улы Мөхмүтәкнең Казанга килеп утыруы да юктан гына булмаган дип уйларга кирәк, чөнки Баш-Тимернең улы Гаязетдин белән Олуг Мөхәммәднең улы Мөхмүтәкнең Казанга «хокуклары» бер дәрәжәдә булырга охшый: бабалары Хәсән Болгар (Казан) «жиренең» тулы хокуклары әмире булган бит.

Һәм, ниһаять, Мостафа турында, чынлап та, кайбер урыс елъязмаларында (мәсәлән, Устюг елъязмасында) аны «Кырымлы Мостафа» дип атыйлар²⁹. Ләкин Гаязетдин балалары арасында мондый исемдәге ир заты күренми. Бу очракта Мостафаның кем улы икәнлегә берәз бутала булса кирәк. Бутау өчен урын бар шул — Кырым һәм Казан ханнары династияләре бик нык бер-берсенә бәйләнгән. Шулай да, Мостафаны Олуг Мөхәммәднең улы буларак танырга нигез күбрәк.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Алат топонимы гаять кызыклы. Беренчедән, ул Казан тирәләрендә генә түгел, башка жирләрдә дә очрый. Мәсәлән, Алатыр шәһәренең исемсә, Алат + ор (ыр) сүзләреннән тора. Соңгысының мәгънәсә — чокыр, ныгытма. Ягъни, Алат ныгытмасы — крепосте килеп чыга. Икенчедән, казакларның легендалары буенча аларның уртак бабалары «Алача» исемле булып, алар «Алатлар белән бер халык тәшкил иткәннәр» (Кара: Илюшенко С. И. О распространении этнонима алат на территории Средней Азии // Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности: Тез. докл. XXIX сессии Постоянной международной алтаистической конференции (РИАС). Ч. 1. Ташкент. Сентябрь 1986. — М., 1986. — С. 31—32). Мон-

Рәссам Габделәһмәт МӨҒАЗАЛОВ

да алат — алату — алаш — алач формалары мөмкин булса кирәк. Бәлки «т» форманты монгол телендәге варианттыр.

² Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII вв. Извлечения из персидских и тюркских сочинений.— Алма-Ата, 1969.— С. 46.

³ Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система XII—XV вв.— М., 1983.— С. 126, 134.

⁴ Биккулов К. Татар ханнары.— Казан. 1911.

⁵ Вельяминов-Зернов В. В. Исследование о касимовских царях и царевичах.— СПб., 1863.— Ч. 1.— С. 234—235. Вәлиди Әхмәд-Зәки. Кыскача төрек-татар тарихы.— Казан, 1992.— 105 б.; Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды.— Саранск, 1960.— С. 196.

⁶ Полное собрание русских летописей. Патриаршая или Никоновская летопись.— М., 1965.— Т. XI—XII.— С. 12—13.

⁷ Сафаргалиев М. Г. Указ. соч., с. 125—126.

⁸ Шунда ук.

⁹ Мухамадиев А. Г. Указ. соч., с. 95—96 б.; Мөхәммәдиев Ә. Борынгы Хазар һәм болгар-татар ақчалары.— Казан, 1986.— 164 б.

¹⁰ Фахрутдинов Р. Г. Очерки по истории Волжской Булгарии.— М., 1984.— С. 25, 120—121.

¹¹ Мәржани Ш. Мөстафәдел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар.— Казан. 1989.— 151 б.

¹² Шунда ук. Әйтергә кирәк. Г. В. Йосыповның бу ташны XIII гасыр ахыры һәйкәле дип карауы шартлы рәвештә генә булган, чөнки ташның датасы ачык түгел. Юсупов Г. В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику.— М.— Л., 1960 (таблица 2). Шуна күрә Ш. Мәржани әйткәнгә каршы килеп булмый.

¹³ Шунда ук, 78—79 бб.

¹⁴ Шунда ук, 151, 79 бб.

¹⁵ Шунда ук.

¹⁶ Шунда ук.

¹⁷ Бу турыда тулырак кара: Усманов М. А. Татарские исторические источники XVII—XVIII вв.— Казань, 1972.— С. 78—79, 82—85.

¹⁸ Ләкин бу дастандагы хәбәр кайбер тарихи чыганаclarга шактый тулы туры килә (Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.— СПб., 1884.— Т. I.— С. 533).

¹⁹ Сафаргалиев М. Указ. соч., с. 238.

²⁰ Шунда ук. М. Сафаргалиев бу вакыйганы булмаган дип саный.

²¹ Шунда ук, 239 б.

²² Ләкин чынлыкта сугу урыны Казанда булган (кара: Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская... с. 120).

²³ Шунда ук, 135 б.

²⁴ Ул турыда кара: Усманов М. А. Татарские... с. 81—82.

²⁵ Кара: Борынгы татар әдәбияты.— Казан, 1963.— 477 б.

²⁶ Сафаргалиев М. Указ. соч., с. 240—241.

²⁷ Заитов М. О Чаллыском городище в Ланшевском уезде, близ д. Чаллы, Шумбутской вол. // Известия ОАИЭ.— Казань, 1884.— Т. 3.— С. 278.

²⁸ Историографическое описание о Казанской губ. Капитана Мильковича. 1804 г. // Известия ОАИЭ.— Казань, 1897—1898.— Т. 14.— В. 1—6.— С. 512—513.

²⁹ Полное собрание русских летописей.— Л., 1982.— Т. XXXVII.— С. 44.

Дамир ИСХАКОВ,
тарих фәннәре кандидаты.

Казан ХАНЛЫКЫ

НЫҢ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ҺӘЛАКӘТЕ

Мәскәү куйган Шаһ Гали хан булып озак тормый. 1551 елның августыннан 1552 елның мартына кадәр вакыт эчендә аңардан берничә мәртәбә Казанга урыс гаскәрләрен кертүне, шәһәргә Касыйм кебек урыс шәһәре итүне таләп иткәннәр. Шундый таләпләр белән Мәскәүдән кенәз Палецкий, бигрәк тә Алексей Адашев һәм башкалар киләләр. Ләкин Шаһ Гали урыс гаскәрен калага кертсәм, минем үземне үтерәчәкләр, дип риза булмый. Ул Мәскәүгә хөкүмәт житәкчесе Булат улы Нурғали Ширин карачины илчелек башлыгы итеп жиберә. Воеводаларның тәкъдире буенча дары запасына су сибеп боздырган, кальга диварларындагы кайбер тупларны Зоя каласына жибергән, дигән мәгълүматлар бар. Шәһәргә хәрби көчләрне киметү исәбе белән, ул Казанның күренекле кешеләрен мәжлескә жыйа һәм шунда аларны кенәз Палецкийның солдатлары кырып, үтереп бетерәләр (солдат дигәндә без укчы-стрелцларны күздә тотарбыз). Шаһ Гали Казан кешеләренә ярдәмнән дә, теләктәшлеген дә татымаган, әлбәттә. Ул үзен Касыйм шәһәреннән алып килгән 300 яугире һәм 200 урыс сугышчысы саклавы астында Кремльдә халыктан куркып яшәгән. Шаһ Гали, хан тәхетенә утырып алдынан, ботен Казан халкы шәһәрдә булган барлык урыс әсирләрен азат итәчәгенә, әсирләр азат ителмәгән очракта урыс гаскәре сугыш ачачак, әгәр кем дә булса әсирне качырып тотса, аңа үлем жәзасы биреләчәк, дип ант иткән. Ул хан тәхетенә утыруның икенче көнендә үк шәһәрдәге әсирләрне туплыйлар. Жәмгысә 2700 кеше жыела. «Аларны азат итү Мәскәүдә зур шатлык тудырды, Казаннан Мәскәүгә сөөнчә жиберделәр, барлык әмирләр азат булды, дип яздылар»,— дилә урыс елъязмасында. Бер-ике айдан соң яңадан Казандагы Шаһ Гали янын­дагы воеводалар Мәскәүгә «казанлылар әсирләрен коткармыйлар, яшереп тоталар», дигән хәбәрләр жиберә башлыйлар. Бу коткы Мәскәүгә Казанны тыныч калдырмау, аны гаепле итеп санау, сугышка сылтау ясау очен кирәк булган.

Рәсәй тарафына озатылган Нурғали бәк илчеге артыннан ук Шаһ Гали һәм Палецкий Мәскәүгә донос язалар: «Растов бәк һәм башкалар безне үтерергә уйладылар, алар нугайлар белән сөйләшүләр алып баралар. Нурғали бәк алар яклы; аны яңадан Казанга жибермәгез, ул безгә кирәкми». Шулай итеп, Казан хөкүмәте үзен карачиеннан мәхрүм кала. Булат бәк улы Нурғали карачи шуңа үч итеп, янәсе, Мәскәү хөкүмәтеннән Шаһ Галине ханлыктан алуны, Казанга урыс воеводасын баш итеп куюны сораган. «Безне яклаучылар Казанда күп, без аларга хат язарбыз. Казаннан урыс гаскәрен чыгарсаң, Шаһ Галине Казан халкы бер көн дә тотмас», дигәннәр. Шуңа ук вакытта Нурғали бәк карачиның исеме елъязмаларда башка күренми, югала. Казан ханына таләп куела: Казанга урыс воеводасы, ягъни Мәскәү патшасының наместнигы баш булырга тиеш. Шуны тормышка ашыру өчен Казанга Алексей Адашев килә. Ул яңадан Шаһ Галидән Казанга урыс гаскәрләрен кертүне, аны урыс шәһәре итүне таләп итә. Ләкин Шаһ Гали: «Яхшырагы, мин Зоя шәһәренә Иван патша кулына китәм, казанлылардан куркам, мин үзем дә мөселман бит»,— дип җавап бирә. Һәм 1552 елның 6 мартында, «балык тотарга барабыз» дип, ул Казанның күренекле 84 кешесен үзе белән Казаннан алып чыга. Аларны тиз генә 500 ләп урыс солдаты чолгап ала. Шаһ Гали: «Зоя каласына барабыз, анда сезнең язмышыгыз хәл ителер»,— дип, үзен ханлыкны ташлаганын аңлата. Шуңа ук көнне Зоя воеводасы Семен Микулинский шәһәргә ике татарны язуга белән жиберә. Анда: «Бөек кенәз һәм патша Шаһ Галине ханлыктан төшерде, мине Казанга үзен наместнигы итеп билгеләде. Барыгыз да миңа һәм Иван патшага турылык булу турында Зоягә килеп ант итәргә тиешсез»,— дип язылган була. Ләкин казанлылар ант кабул итү өчен Зоядә торучы Чапкын Отучевның һәм Борнаш кенәзнең Казанга кайтуын таләп итәләр. Күренекле өлкән кешеләрдән 7 мартта ант алына. 8 мартта Ходайкол оглан, Чапкын һәм

Сеембикә ханбикә.

А. П. РАКШТУЛЬ (1798—1877) картинасыннан.

Борнаш Зөягә килеп килешү төзиләр. Бу килешү буенча Казан башка урыс шәһەرләре кебек булырга, Кремльдә урыс воеводасы торырга, ул мөселманлыктан чистартылырга, шәһәрдәге бөкләрнең, морзаларның өйләре хужаларыннан алынып урыс бояр балаларына һәм воевода-ларга бирелергә тиеш була. 9 мартта Зөядәге урыс полклары Казанга юнәлеләр. Кенәзләр һәм воеводалар Микулинский, Шереметьев, Серебряный, Ромадановский, шулай ук татар бөкләре, морзалары (500 ләп кеше) Бишбалтага житәләр. Шул вакыт алар арасыннан Ислам һәм Кибәк бөкләр, Аликәй морза Казанга качып китәләр. Шәһәргә керүгә алар: «Капкаларны ябыгыз, шәһәрне, үзегезне үлемнән сакларга басыгыз, чөнки без урыс воеводаларының теләген беләбез. Алар бөтен Казан халкын кырып бетерергә уйлыйлар»,—дип халыкка житкерәләр. Аларга тиздән Чапкын Отучев та кушыла. Казан халкы яуга каршы күтәрелә. Капкалар ябылып бикләнә. Шәһәр диварларының өсләре туплар, коралланган гаскәр белән тула. Воеводалар Болак буена, Хан капкасына килеп, алар Казанга кертүне сорыйлар; алар көн ярым шәһәр янында торалар. Шәһәр халкы катгый рәвештә баш тартып, яуга әзерләнә. Урыс гаскәрләре үзләре янында булган барлык татарларны, шул исәптән Ходайкол огланни, Борнаш бәкне, Чура Кадыевны, углы белән Долиманны һәм башкаларны кулга алып, Зөягә кайтып китәргә мәжбүр булалар. Казанны хәйләле, мәкерле юллар белән алып булмаган, аны «тыныч» ысул белән урыс дәүләтенә кушарга омтылу шулай тәмамланган. Казан халкы үз дәүләтенен мәстәкыйльлегә, азатлыгы, хөрлегә, иминлек һәм исән калу хакына соңгы көрәшкә күтәрелгән. «Йә тормыш, йә үлем!»—Ислам һәм Кибәк, Чапкын бөкләрнең бу чакыруы Казан халкының күнел түрәндә, йөрәгендә булган һәм алар барысы бер булып, бердәм булып, орышка

кергәннәр. Хөкүмәт башына чапкын Отучев килеп, ул яшь бәкләрдән һәм морзалардан яңа хөкүмәт оештырган. Бу хөкүмәт, тиз арада хәл итү өчен үз алдына үтә мөһим бурычлар куйган:

1. Тәхеткә яңа хан утырту.
2. Тау ягын кире Казан карамагына кайтару.
3. Мәскәү белән булачак сугышка әзерләнү.

Хан сарас.

Н. Ф. Калинин реконструкциясе буенча Габдерәшит МОФАЗАЛОВ рәсеме.

Казан хөкүмәте яңадан кешеләр жибәреп, Әстерхандагы ханнар нәселеннән булган Ядгәр (Ядкөрне) хан тәхетенә чакырган. Ядкәр 1552 нче елның язында яшерен рәвештә Казанга килеп хан булган. Идел һәм Чулман буйлары урыс гаскәрләре тарафыннан сакланган. Булачак хан белән килүчеләрнең бер өлеше Чулман буенда кырылып һәлак булган. Ядкәр үзе Алтын Урда ханы Әхмәтнең оныгының улы, Шаһ Галинең кардәше һәм аңа утыз яшь тирәсе булган. Ул 1542 — 1550 елларда урыс гаскәрендә хезмәт иткән. Гайрәтле, сугыш остасы булган дип уйларга нигез бар. Аның хөкүмәтенә Кол Шәриф мулла, Чапкын Отучев, Аликәй Нарыков, Себер бәге Кибәк, Нугай бәге Зиннәт (яки Зәйнаш) һәм Ислам, Дәрвиш кебек бәкләр кергән. Казанның соңгы ханы һәм соңгы хөкүмәтә әлегә шәхесләрдән гыйбарәт булган.

Ядкәр хан килгәнче үк казанлылар, Тау ягын үзләренә яңадан кайтару өчен, алайлар (отрядлар) жибәреп, Тау ягы кешеләре белән сөйләшүләр башлаганнар. Ядкәр килгәч, бу юнәлештә эш көчәйгән. Тау ягы халкы Зөядәгә гаскәрләргә, воеводаларга буйсынмый башлаганнар. Андагы гаскәрләр арасында тәртипсезлекләр, башбаштаклыклар һәм чиста тормыш алып бармаганлыктан төрле авырулар таралу жирле халыкта илбасарларга каршы тискәре мөнәсәбәтне үстергән. Тау ягы халкы Зөя каласындагы гаскәрләргә азыкка дип бирелгән терлек көтүләрен куып киткәннәр, хәрби алайлар берничә урыс гаскәрен һәм казакларны кырганнар. Зөя каласы үзенә буйсынудан чыккан һәм яңадан Казанга кушылган Тау ягынан башка, үзе генә утрау кебек, урыс форпосты булып калган. Бу тагын бер мәртәбә Тау ягының урыс дәүләтенә ирекле кушылмавын (добровольное присоединение) дәлиллегән хакыйкәт. Тау ягы халкы Зөя воеводаларының хакимияте кимүен күреп, Казан хөкүмәтенә кайбер

чаралар үткөрүе белән үк янадан ханлык яклы булып чыккан. —

Әлбәттә, Мәскәү хөкүмәте дә сугышка әзерләнгән. Әүвәлгә нәүбәттә Зөя каласын ныгыту кирәк булып, анда өстәмә көчләр — Александр Горбатый житөкчелегендә яңа гаскәр жибәрелгән. Митрополит Макарий гаскәрләргә үгет-нәсихәт һәм мичкәләр белән «изге су» жибәргән. Бу үгет-нәсихәттә мондый сүزلәр бар: «Мин күпләрдән ишеттем, яшь гаскәриләр уйнаш кылалар, ирләр белән ирләр яталар, зина кылалар. Мондый гонаһлардан кире кайтыгыз, аллага дога кылып яшәгез, изге су белән тазарыгыз»... Шул мәгълүматтан чыгып, совет авторлары урысларның сифилисны Казаннан алып кайтуын «дәлилләргә» маташтылар — «кара этнең гаебен — ак эткә» дигән мәкаль шуңа туры киләдер инде.

Стрельцы XVI столетия

XVI гасыр укчылары (стрелецлары). «Родная старина» (СПб., 1879.— М., 1992) дигән китаптан.

Зөягә яңа көчләр килгән. Александр Горбатый тиз генә төрле чаралар күрәп, гаскәрдә тәртип булдыру өчен көрәшкән. Мәскәүнең үзәндә дә Казанны алу өчен зур көчләр тупланган.

Апрель аенда ук Бояр думасы бу мәсьәләне махсус тикшергән. Яуда патшаның үзе катнашуы һөжүмне кышка калдырмыйча шул елда ук башкарылырга кирәклегә, барлык жирдәгә гаскәрләрнең бергә тупланырга тиешлегә таләп ителә, карар кылынган. Шаһ Гали Касыймнан чакырылып, аңа да бөтен көчләрән туплап, һөжүмгә чыгарга әмер бирелгән. Гаскәрләрнең Шаһ Гали житөкчелегендәгә бер өлешә Идел суы буйлап барырга тиеш, икенче зур колонна патшаның үз кулы астында коры жирдән Коломна — Муром аша, Сура аркылы чыгып, Зөягә килергә тиеш, дип карар кылына.

Иван IV һәм Сильвестр. «Родная старина» (СПб., 1879.— М., 1992) дигән китаптан.

Июль аенда гаскәрләр кузгалгач, Крым ханы Дәүләтгәрәй мәскәүлеләрнен Казанга каршы китүләре хакында хәбәр ала һәм урыс жирләренә һөжүм итә. Ләкин Тула шәһәре янында, урысларның зур көчләренә каршы тора алмыйча, кире кайтып китә. Чөнки гаскәрләр урыс жирләреннән Казанга каршы китеп өлгермәгән булалар өле. Крым ханының бу һөжүме Казанга зур фәйда китерми, кырымлыларның да бик үк көчле булмаганлыгын күрсәтә. Казанга баручы гаскәрләргә Темников бәге Еникәй һәм башка кайбер морзалар үз алайлары белән кушылалар.

Нугай морзаларының күбесе явыз Иванга «безгә туп, билбау, садак, калкан жибәр; Казан белән сугыш, аны ал»,— диг хат язалар. Бары тик Йосыф бәк кенә Андрей Курбский әйтүе

буенча, берничә мең кешелек атлы гаскәр жиһәргән. Казанга авыл жирләренәң бәкләре үзләренәң казаклары, хәрбиләре белән килеп, Казанны саклау өчен көрәшкә әзәрләнгәннәр.

Мәскәү гаскәре 3 июльдә Коломнадан чыккан. Зур поход башланган. Коломнада вакытта новгородлылардан тупланган гаскәр Казанга каршы барудан баш тартмакчы булган, сугышчылар: «Без инде ярты ел хезмәт итәбез, безнең байлыгыбыз юк»,— дигәннәр. Моңа каршы боярлар һәм Иван IV: «Баручыларыгыз—байлык белән бүләкләнер, бармаучыларыгыз исә Коломнада калсын»,— дигәннәр. Ахыр чиктә барысы да яуга кузгалырга мәжбүр булганнар.

Шундый зур, дөһшәтле чирүне бер юлдан гына алып барырга жайсыз булганлыктан, аны иккә бүлгәннәр. Аның патша житәкчелегендәге бер өлеше Владимир һәм Муром шәһәрләре аркылы, воеводалар житәкчелегендәге икенче өлеше Рязань һәм Мещера жирләре аркылы барып, Алатырь янында бергә кушылырга тиеш булганнар. Өченче гаскәр Түбән Новгород аркылы Идел буйлап барган.

Олы гаскәр юлда вакытта Зоя каласындагы алайлар Тау ягы халкын яңадан буйсындыру өчен ике мәртәбә яу чабалар. Беренче һөжүм Зоя елгасы буйлап югарыга таба июльнең беренче яртысында ясалып, гаскәрләр Тау ягы халкы белән бәрелешәләр һәм аларны буйсындыралар. Июль ахырында калганнарга каршы икенче һөжүм ясала һәм халык буйсындырыла—Зоя воеводалары, шатланып, юлдагы патшага бу хакта сөенче хәбәрләре жиһәрәләр.

Патша гаскәрләре су буйлап һәм коры жирдән хәзерге Татарстан жирләренә төньяк-көнбатыш тарафтан килеп керәләр. Алар Чынылы, Карлы, Була, Бия елгалары аркылы чыгып, 13 августта Зоя каласына килеп житәләр. Патшаны каршы алырга воеводалар, гаскәрләр чыга. Монда теләсә теләмәсә дә жыйналган Тау ягы кешеләре дә була.

Кинәш мәжлесендә Казанга кичекмәстән һөжүм оештырырга карар кылына. 16 августтан 20 августка кадәр Идел аркылы Казан ягына гаскәр чыга. Менә шул вакытта, Идел аша чыкканда, гаскәрләренә санарга боерыла. Дьяklar һәм бояр балалары барлык гаскәрләренә 150 мең кеше дип саныйлар. Шунда ук 150 зур һәм кечерәк туплар була. Казан ханы Ядкәргә, Кол Шәриф муллага һәм бөтен Казан халкына бирелергә кушылып, өч хат жиһәрәлә. Ядкәр хан үзенәң жавабында Казан халкының үз бәйсезлегә өчен үлгәнче сугышачагын һәм Иван IV не, Шаһ Галине хурлап, яманлап һәм гаепләп язган. 22 августта патша Иван Казан елгасын кичеп, Хан болыны янында урнашкан. Шул вакыт Казаннан Камай морза Хөсәенов жиде казак белән качып чыгып, Иван янына килгән—ягъни үз шәһәренә хыянәт итеп, илбасарларга бирелгән. Казаннан башка чыгучылар татарлардан да, соңрак елъязмалар язган урыс әсирләренән дә булмаган. Гомумән, урыс әсирләре бу вакытта Казанда булмаганга охшый. Шулай ук башка халык вәкилләре булган сәүдәгәрләренәң монда калулары икеле.

Камай морза урыс воеводаларына шәһәрнең хәле, аның оборонасы турында күрсәтмәләр биргән. Аның сөйләгәннәрен тыңларга хәтта хәрби кинәшмә жыйганнар. Ул болай дигән: «Казанның үз эчендә гарнизон һәм шәһәр кешеләренән торган утыз меңгә якин сугышчы бар. Шәһәр тышында исә атлы гаскәр һәм тышкы казаклардан торган гаскәр Япанча бәк, Чапкын бәкнең кардәше Шунак һәм Арча бәге Явуш житәкчелегендә сугышырга жыеналар. Аларга уңайлы вакытны күрсәтеп, бөек манарадан милли әләм белән болгап, хәбәр биреп торырга тиешләр».

Төзелгән план буенча гаскәрләр шәһәрне өч көн эчендә төрле яктан камап алырга, полklar божрасы эчендә калдырырга тиеш булалар. Шәһәрне камауга комачаулау өчен Казан гаскәре капкалардан чыгып күп мәртәбәләр һөжүм иткән. Ләкин урыс гаскәре, үзе һөжүмгә күчмичә, тәртипкә рәвештә камавын дәвам иттергән. 24 августта бик көчле давыл кузгала. Ул урысларның чатырларын туздыра. Идел буендагы көймәләренә ватып, жимереп бетерә. Хәрби кирәк-яраклар, азык-төлек, фураж юкка чыга. Менә шулчак инде Зоя каласының зарурлыгы ачык күренә. Аннан кыска гына вакыт эчендә сугыш кирәк-яраклары, азык-төлек ташыйлар. 26 августта полklar үз урыннарын алып, Казанны камауны төгәллиләр. Патша Иван IV нең полкы хәзерге вокзал янында—Казанның Аталык капкасына һәм Отуч мәчетенә каршы урында, сул кул полкы аңардан (Кремльдән караганда) уңдарак, ә сакчы полк тагын да уңдарак—Болакның Казан елгасына кушылган жирендә урнашкан. Патша торган урыннан сулдан—Болакның Кабанга кушылган урынында Шаһ Гали үзенәң Касыйм татарлары һәм аңа кушылган башка гаскәрләр белән Нугай капкасына каршы урнашкан. Арча кырынан төньякта Ертаул полкы, аның артынан (Арча кырында) зур полк һәм алдагы полк урын тотканнар. Курбский һәм Шенятов житәкчелегендәге уң кул полкы Казансу арьягында—Кремльнен нәкъ көнбатыш һәм төньяк диварларына каршы урнашкан.

Камау тәмам булып, 26 августта гаскәрләргә шәһәр диварларын үрмә һәм текмәләр белән әйләндереп алырга әмер бирелгән. Үрмә (туры) читән кебек итеп эшләнгән, бер-ике кешелек саклану урыны һәм ату өчен ярыклары булган. Аны күтәрәп алга алып бара алганнар. Бүрәнәләрдән ясалган һәм ату өчен ярыклары булган ышык урын, ныгытма текмә (тын) дип аталган. Шулай итеп, шәһәрне камау моңа кадәр 1487, 1524, 1530, 1550 елларда булган камаулардан бөтенләй аерылып торган. Элеккеге камауларда гаскәрләр һөжүмгә ташланса, бу юлы аларга, шәһәргә кергәнче, ул чорлардагы барлык техник-инженерлык ысулларын ахыргача кулланырга кушылган. Бу хәрби-техник көчләренәң нигезе әнә шул үрмә һәм текмәләр

Царь Иоанн Грозный

Патша Иван Грозный.

системасы, жир астын казып шартлату әмәлләре, диварларга каршы алар биеклегендә манаралар төзү булган. Казанның эчке гаскәренәң капкалардан кинәт килеп чыгып һөжүмнәр ясавы, Япанча, Шунак һәм Явуш атлыларының көчле давыл кебек баскынлык итүләре урысларга бик нык комачаулаган. Андрей Курбский хәтта (ул икенче якта, читтәрәк булса да) «интегеп беттек», дип язган. Воеводалар да: «Кара ипи, ягъни сохари ашап өлгереп булмый, һөжүм итәләр»,—дип зарланганнар. Шуңа күрә вакытта шәһәр белән камаучылар арасында бертуктаусыз атышлар дәвам иткән. Шәһәр тирәсендә үрмәләр куелып алар артындагы туплар атып торган, биек манара ясап китереп, тупларны югары күтәрәп менгереп, анда мылтыклардан ут ачканнар, уклар яудырганнар. Казан диварлары һәм капкалары өстендәге манаралардан шулай ук туплар, мылтыклар, уклар атканнар. Чыганаclar бу атыштан кеше тавышлары ишетелми, һава төтен һәм тузан белән тула, ике яктан да бик күп кеше кырыла, дип язалар.

Шундый зур бәрелешнән берсә 28 августта ук була. Шәһәр гаскәренәң бер өлеше капкалардан чыгып үрмә урнаштыручы полкларга каршы көн буена сугышкан. Караңгы төшкәч үлүчеләр арасында Ислам Нарыковны һәм Сөнчәләй батырны табалар, урыслардан воевода һ. б. бик күпләр үлгән булалар.

Хәрби кинәшмәләрдә Япанча гаскәрен тар-мар итмичә Казанны алу кыен булып, аны арткы якка калдырырга ярамый, дип ана каршы гаскәр жибәрергә карар кылына. 30 мең жәяүледән һәм 15 мең атлыдан торган гаскәр Горбатый һәм Серебряный житәкчелегендә Япанча гаскәрләренә каршы һөжүмгә чыга. 31 августта булган рәхимсез сугышта Япанча

гаскәре жиңелә һәм урыслар таралган сугышчыларны Киндерле елгасына кадәр куалар. Ләкин эш моның белән генә бетми. Чөнки Япончаны төмә тар-мар итү өчен бөтен Арча ягын яулап чыгарга, Япончаның базасы булган Биектауда урнашкан Арча кальгасын алырга кирәк була. Шуның өчен 6 сентябрьдә зур полк, алдагы полк һәм сакчы полк составында зур гаскәр яуга кузгала. Шаһ Гали кешеләре, Темников бәге Еникей алае (отряды) да юл күрсәтүчеләр итеп билгеләнә. Японча гаскәрләренең бу кальгасы урман һәм сазлыктар арасында бүрәнә-буралардан төзелгән, тирә-ягы аударылган агачлар һәм базлар белән сакланган, ныгытылган була. Воеводалар жәяүләп штурмга баралар. Бик каты сугыш була. Ләкин көчләр тигез түгел. Ике сәгать сугыштан соң Японча гаскәре кача, 200 кеше әсир төшә. Кальга юкка чыгарыла. Япончаның язмышы билгеле түгел, шуңнан соң аның исеме телгә алынмый. Горбатый гаскәре Арча шәһәренә юнәлә. Юлдагы авыллар кырыла, яндырыла. Арча халкы бу кадәр зур армиягә каршы торалмаганлыгын аңлап, шәһәрне ташлап китәләр. Шәһәр солдатларга таларга бирелә. Шуңнан соң Горбатый армияне берничә төркемгә бүлеп, Казан елгасыннан Кама — Чулманга һәм Вяткага кадәр жирне яулап чыга. 150 чакрым жирне аркылыга-буйга, болгар-татарлардан чистартырга жибәрә. Ельязмалар «авыллар яндырылды, бихисап күп терлек көтүләре кулга төште, хатын-кыз һәм балалар әсир алынды» һәм гадәттәгечә, «бик күп урыс әсирләре коткарылды», дип язалар. Соңгылары бу вакытка кадәр нәрсә карап торганнардыр? Гәрчә моңарчы Чулман һәм Нократ буйларында урыс алайлары хәрәкәт итсә дә. Бу яу камаучылар өчен зур әһәмиәتكә ия була. Көнбатыш Чулман алды төбәгеннән алып кайтылган азык-төлек, бөтен гаскәрләренең тамагын ай буена туйдырырга җитә. Хәзер Японча гаскәре камаучы полкларның теңкәсенә тиеш тормый. Ул төмә тар-мар ителгән була. Казан камалының эчендә берүзе кала. Аның көнбатыш һәм төньяк тарафларындагы мари, чуваш алайлары ара-тирә камаучыларга һөжүм иткеләсәләр дә, соңгылары Японча гаскәрен алмаштыра алмаганнар. Курбский аларга каршы бер отряд жибәреп кырдыра. Чуваш һәм мари алайлары Казанга җитди ярдәм күрсәтә алмыйлар. Ләкин аларның кешеләре Казанны саклаучылар арасында булган. Алар электән үк Казан ханлыгы гаскәренә алына торган булганнар.

Шәһәр диварлары астында базлар казып, аларны шартлату Казанны алу эшендә зур урын тоткан. Немец осталары һәм Розмысл дигән кеше беренче зур чокырны жир асты су юлын шартлату өчен казыганнар. Казанлылар, Кремльнең Нурғали капкасы астыннан жир асты юлы белән барып, су саклагычыннан, резервуарлардан су ала торган булганнар. Бу хакта Иван патшага шул ук Камай морза әйткән. Аның күрсәтүе буенча жир астыннан казып кереп базга 11 миңкә, ягъни 57 пот дары тутырганнар һәм 4 сентябрьдә аны шартлатканнар. Бу шартлату су юлын җимергән, байтак кешеләр һәлак булган, кешеләренең күчелсә зур шом, кайгы салган. Ләкин бөтен халык бер булып җимерелгән дивар урынына тиз арада яңа буралар корып куйганнар. Шәһәр өчен сугыш һәркөн туктаусыз дәвам иткән. Урыслар шәһәр диварларыннан да биек итеп зур манара эшләгәннәр һәм аның югары мәйданчыгына 10 лап туп куеп, шәһәр эченә турыдан-туры ата башлаганнар. Бу гамәл зур зыян китергәнгә күрә, шәһәр кешеләре окоплар казып, яңи диварларга ышыкланып, ярыклардан атканнар. Әйтә китәргә кирәк: ике якта да утлы коралга караганда салкын корал күбрәк булган. Ук, сөңге, кылычтан башка шәһәр сакчылары диварларга якин килгән камаучылар өстенә бүрәнәләр, эре ташлар ыргытканнар, кайнар сумала һәм нефть койганнар.

Шәһәр диварлары янына ук үрмәләрен һәм текмәләрен күчерә башлау казанлыларны ярсыткан. 10 мең чамасы Казан сугышчылары капкалардан дәррәү чыгып, якынлашучы урысларга каршы көчле һәм гайрәтле һөжүм ясаганнар, кул сугышы башлаганнар. Ике яктан да корбаннар күп булган. Воротинский, Морозов һәм кайбер башка воеводалар жәрәхәтләнгәннәр. Аларның полкларына ярдәмгә төрле яктан башка гаскәрләр килеп, урысларның хәлен җиңеләйткәннәр. Казанлылар кире шәһәр диварлары артына чигенгәннәр. Зәйнаш бәкнең икенче яктан алдагы полкка һөжүм итүе уңышсыз чыккан. Бу сугыш воеводаларның гомуми һөжүмен тоткарлаган. Алар дивар бураларын җимерми торып татарларны кырып бестереп тә, шәһәрне алып та булмаганлыгын аңлаганнар. Шәһәр диварларын жир астыннан казып кереп шартлату ысулы гына Казанны алырга мөмкинлек биргән. Нугай капкасы (хәзерге Бауман һәм Университет урамнары кисешкән урында), Аталык һәм Төмән капкалары астына (хәзерге Бауман урамының Кремль янындагы башында) казып кереп дары тутырып өчен базлар-камералар ясалган. Казанга соңгы мәртәбә катгый таләп куелган: «Ханыгызны һәм башлыкларыгызны бирегез, шәһәр өчен сугышмагыз, исән калыгыз»,— дигәннәр. Ельязмачы «Казанлылар бертәвыштан: «Шәһәрне бирмибез, дивар һәм башняларны урыслар җимерсә, без яңаларын куеп сакланачакбыз, йә булмаса сугышып үләрбез»,— дип җавап бирделәр»,— дигән сүзләр язып калдырган.

1 октябрьдә гаскәрләргә иртәгесе көнне гомуми штурмга әзер булып торырга әмер бирелгән. 2 октябрь якшәмбе көн булган. Шул көнне иртән сәгать жидедә хәзерге Бауман урамы башында беренче аз гына соңга калып хәзерге Бауман урамының Кабан күленә таба ягында икенче шартлау булган. Һәр ике шартлауга 240 ар пот дары сарыф ителгән. Шәһәр стеналары күккә күтәрелгән. Шартлау нәтижәсендә һәм күктән яуган бүрәнә, таш астында калып күп кешеләр һәлак булган. Урыс гаскәрләре шартлау тынчач, бозылган һәм ачык калган

Ватан өчен, газиз ил өчен! 1552 елның сентябре. Рәссам Ренад ГАЛИМУЛЛИН рәсеме.

жирдән шәһәр эченә ыргылып керә башлаганнар. Һәрбер урам, һәр йорт өчен бугазга бугаз килеп, кылыч, хәнжәр, сөңгеләрне эшкә жигеп, уklar атылып, кул сугышы башлаганнар. Нугай һәм Хан капкалары янында ул бик көчле булып, монда Ядкәр хан житәкчелек иткән.

Штурмга Иван гаскәренен, Курбский әйтүе буенча, 100 мең кешесе катнашкан. Әлбәттә, бу кадәр гаскәр Казан сугышчыларын кысыклы-кысыклы алга барган. Ләкин озакламый урыс гаскәрләрендә курку туган. Алар: «Кисәләр, кырлар, коткарыгыз», дип акыра-акыра чигенә башлаганнар. Нәрсә булган? Бу гаскәрләрнең күбесе, шәһәргә кергәч, берничә урам яулап алынгач та, талау эшенә бирелгәннәр. Урыслар өйләрдәге әйберләргә күтәрә алган кадәр жыеп шәһәрдән чыгарып, үзләренә тукталган урыннарына ташый башлаганнар. Сугыш эшен калдырып торып, кайберәүләр берничә мәртәбә таларга өлгергән. Казанлылар шул вакыт көчле һөжүм ясап, урысларны кысыклы башлаганнар. Воеводаларның үтенече буенча патша Иван үзенә полкының яртысын — 12 мең ялыкмаган гаскәргә шәһәр эченә сугышка жиһәргән. Нәтижәдә воеводаларның чигенүе туктатылган, ә татарлар Кремльгә таба чигенгәннәр.

Икенче яктан — Кремльнең төньяк-көнбатыш өлешендә дә Курбский гаскәрләренә каршы көчле сугыш барган. Монда урысларны туплардан ут ачып каршы алганнар. Ләкин камалганнарның саны бик нык кимегән. Монда да диварлар өсләрендә ачык кул сугышлары башланган. Курбский: «Минем кул астындагы сугышчыларның күбесе Кремльгә килеп житә алмады, кайберләре үлеп, кайберләре үлгән булып ятып калдылар», — ди. Урыс гаскәрләренә Кремльгә керү юлында — Тажик чокыры янында Кол Шәриф мулла оештырган һәм коралландырган бертөркем руханилар, мулла-мөдәррисләр һәм шәкертләр киртә булып торган. Алар барысы да шунда соңгы тамчы каннарына сугышканнар. Воеводалар шуннан соң гына кончыгыш яктан Кремльгә керә алганнар. Кол Шәриф алаеның бу каһарманлыгы Ядкәр ханга хан сарае урнашкан жирдә — кайсарда (цитадельдә) ныгып урнашырга мөмкинлек биргән. Бу соңгы урында Ядкәр хан житәкчелегендә 6 меңләп гаскәри — Казанның соңгы сакчылары булган. Төрле яктан камалып, түгәрәк оборона тотып, берәз сугышкан, алар тукталып торуны сораганнар һәм әйткәннәр: «Безнең дәүләтнең пайтахете өчен без ахыргача сугыштык, инде дәүләтебезне жимердәгез. Ханыбызны исән килеш үз патшагыз янына алып киттегез, ә без сезнең белән ачык кырга чыгабыз һәм сугышның соңгы касәсен эчәбез». Ядкәр ханны һәм Зәйнаш бәкне биреп, Казанның соңгы сугышчылары Кремль капкасы аша Казансу буена чыгып, Казансу буйлап кача, тарала башлаган, аларга каршы уң кул полкы белән Курбский чыккан.

Яраланып егылучылар, башка урыннарда да качучылар аз булса да булгандыр. Ләкин шәһәрнең бөтен яктан камалган булуын истән чыгармаска кирәк.

Шулай итеп, Казан Иван IV гаскәре тарафыннан 1552 елның 2 нче октябрендә төштән соң сәгать икеләрдә төмам алына. Ул 42 көн буена каһарманнарча көрәшә. Барлык тарихчылар да диярлек Казанны саклауның геройларча булганлыгын таныйлар.

Шәһәр, алдан вәгъдә ителү буенча, солдатларга талау өчен өч көнгә бирелә. Шул вакыт эчендә кем нәрсә һәм күпме әйбер ала ала — ул аныкы була. Корал тотарлык ир-ат затын кырып бетерәләр, хатын-кыз, балаларны кол итеп алырга әмер бирелә. Елъязмачылар һәрбер урыс кешесендә берәр татар колы булуын язалар. Безнеңчә, бу артык күпертүдәр, чөнки Казанда йөз меңләп кеше булмаган инде. Шул ук елъязмаларда бик күп урыс әсирләренә азатлыкка чыгуы бәян ителә. «Казанская история»дә хәтта йөз мең әсир хакында телгә алына. Бу мөмкин түгел. Никон елъязмасында Зоя каласындагы азык-төлек бүлүчеләр 67 меңләп әсиргә исемлек төзеделәр, диелә. Азык-төлек бүлүчеләр андый исемлекне, ашамлыкны үз файдаларына калдыру өчен, зур итеп төзәргә инде остарган булалар. Аннан соң бу 67 мең әсирләр барысы дамы: урыслар да, татарлар дамы? Әсирләр мәсьәләсе Казанны алу өчен сылтау булып та, аның яулап алынуын аклау өчен дә хезмәт иткән һәм әле дә итә.

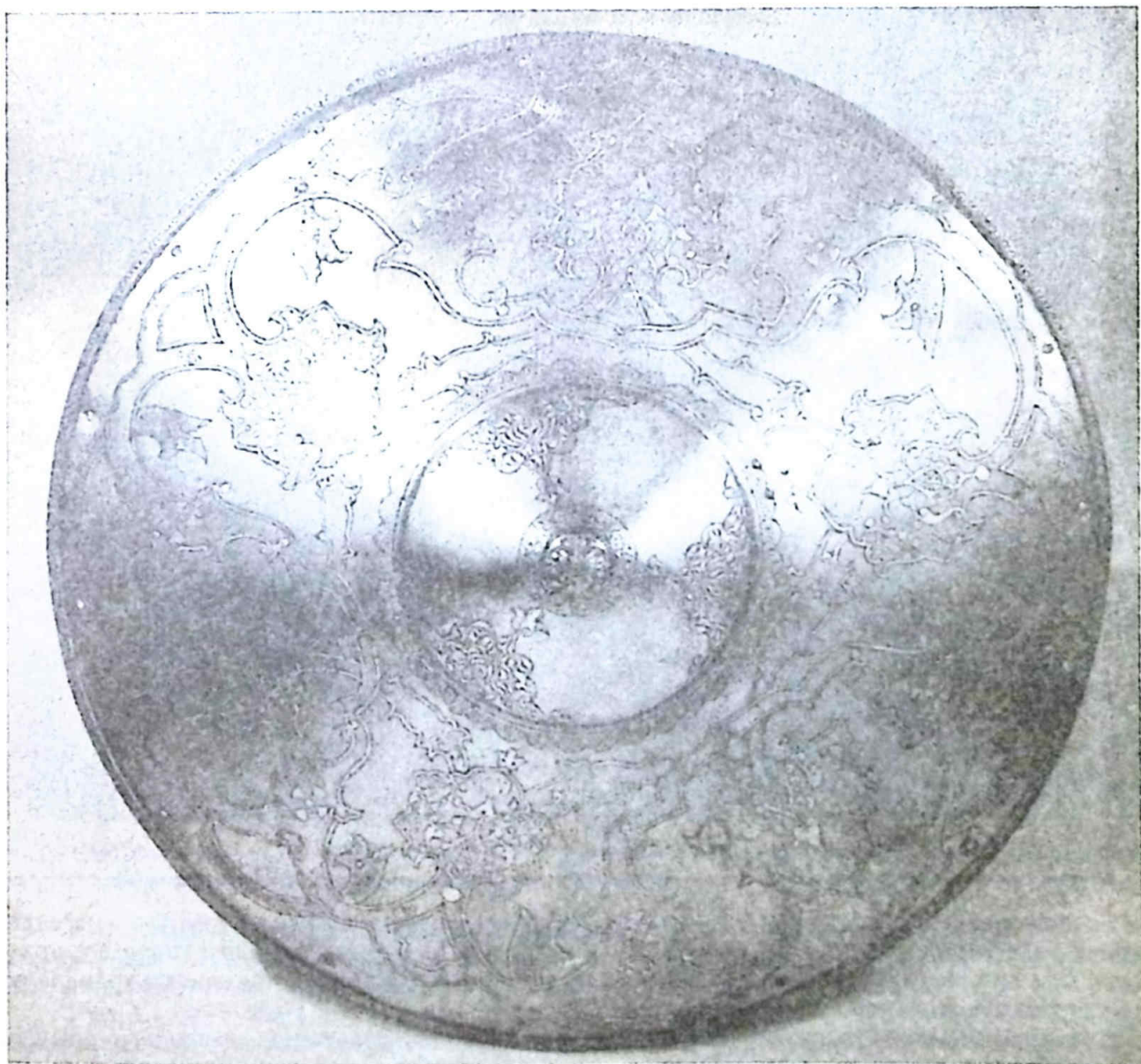
Иван IV Казаннан Ядкәр ханны, Казан байракларын һәм зур тупларны алып китә. Дәүләт казнасы аерым көймәләр белән озатыла. Кайбер тарихчылар Казанда туплар, алардан ата белүчеләр булмаган, дип язалар. Ләкин чыганаclar Казанны саклауда туплар баштан алып ахыргача үз рольләрен уйнаганнар, ягъни туктаусыз атып торганнар, дип бәян ителәр. Казанны мәстләрдән чистарту эшен дә башкаралар. Урыс мәстләрен Елантау итәгенә күмәләр. Кремльдә тиз генә чиркәү сала башлыйлар. Шәһәрдәге өйләргә үзара бүлешәләр. Казан акрынлап урыс шәһәренә әверелә башлый. Иске татар бистәсенә төрле яктан килеп татарлар утыралар. Алар арасында Шаһ Гали белән килгән Тау ягынан чыгучылар һ.б. була. Ләкин һич тә Казанны саклаучылар түгел.

Казанны яулап алу ул — Казан ханлыгы дәүләтенә бетүе һәм Урта Идел буен урыс дәүләтенә көчлән кушу дигән сүз. Ләкин әле урысларның авыл халкын буйсындырасы, коллыкка төшерәсе бар иде. Әмма милли дәүләтчелекне тергезү өчен көрәш Казан алыну белән генә тогалланми. 1558 елда Сөембикәнең туганы, Нугай Урдасы бие Галим Әкрәм житәкчелегендә гаскәр Казан ханлыгын тергезергә омтылыш ясап карый. 1615 — 1619 елларда Жангали житәкчелегендә татар халкының милли азатлык көрәше бара. Аннан соң да милли азатлык көрәше гасырлар буена давам иткән.

СӘЛАМ АЛИШЕВ,
тарих фәннәре докторы.

Казан ХАҖЛЫҖЫ НЫҢ СУҖЫШ СӘНҖАТЕ

Искәндәр ИЗМАЙЛОВ,
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият,
тарих институты фәнни хезмәткәре

Алтын бизәкләр төшерелгән фарсы калканы. XVI – XVII гасырлар.

Урыслар тарафыннан Казанның яулануы һәм 1552 — 1556 еллардагы азатлык хәрәкәтенен бастырылуы нәтижәсендә Казан татарларының мөстәкыйль хәрби тарихы яшәүдән туктый — Шәрәкыңең житди йогынтысы астында югары дәрәжәдәге үсешкә ирешкән сугыш сәнгатенен язмышы аянычлы төгәлләнә. Татар хәрби мәдәниятенен бер өлеше урыс кораллы көчләре тарафыннан үзләштерелә.

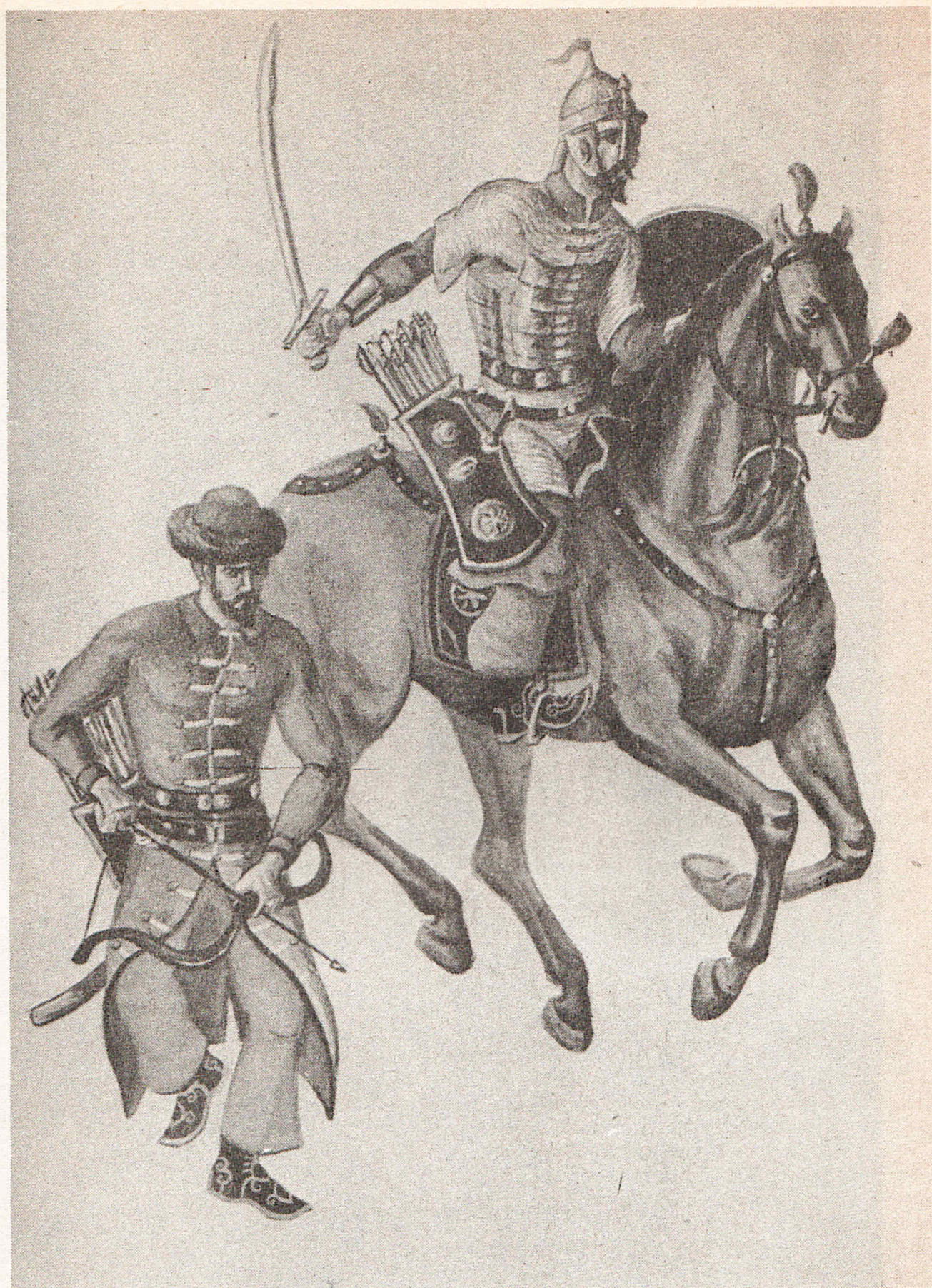
Озак еллар дәвамында хәрби тарихны өйрәнүче фәндә Казан ханлыгының сугыш сәнгатенә карата берьяклы фикерләр өстенлек итте. Тарихчылар чыганаклардан үзләренен күнелләренә хуш килгән мәгълүматларны гына сайлап алдылар һәм татар гаскәренен сыйфатына, коралларына гел түбән бәя генә бирергә омтылдылар. Бу күренеш дәрәслекләргә дә үтпә керде — укучылар (һәм студентлар) сарык толыпларына төрөнгән сәер кыяфәтле атлыларны сурәтләгән рәсемнәр аша «пешмәгән», әмма «явыз татарлар» белән һәрдаим таныша килделәр.

Татар садагы һәм уклар. Жәя савыты. XVI гасыр.

Заманалар үзгәрә төште һәм мондый әкиятләрнен ялганлы-ялгышлы асылын фаш итеп, алардан баш тарту вакыты да килеп житте. Дистәләрчә еллар дәвамында тупланган, археологик һәм язма чыганаклардан жыелган мәгълүматлар Казан ханлыгы гаскәренен кораллануын күзалларга мөмкинлек бирә.

Сугыш коралларын галимнәр гадәттә ике зур төркемгә бүлеләр: ерак арадагы орышта һәм якин бәрелештә (кул сугышы) кулланыла торган кораллар. Соңгылары исәбенә кылычлар, сөңгеләр, сугыш балталары, чукмарлар һ.б. керә.

Татар яугирләре И. Л. Измайлов материаллары буенча рәссам Рәм ШӘМСЕТДИНОВ рәсеме.

Кылычлар, VIII гасырдан ук Идел буйларында таралыш алып, казанлылар өчен гадәти корал булган. XV—XVI гасырларда кылычларның кисә торган өлешенә (пычагының, йөзенә) озынлыгы 0,9—1 метрга житеп, алар тагын да көкрәк төс ала барганнар.

Яугир үзенә кылычын күннән эшләнгән һәм кырыйлары мәгдән белән тышланган кыныга салып йөрткән. Аксөяк сугышчыларның кынылары алтын-көмеш, асылташлар белән бизәлгән. Кылыч, сугыш коралы гына булып калмыйча, затлылык, гыйззәтлелек билгесе итеп тә саналган. Ызгыш чыккан очракта батыр кылычның өчтән бер өлешен генә кынысынан

Казанны саклаучы каһарманнар. 1552 елның сентябре.
Рәссам Рәм ШӘМСЕТДИНОВ рәсеме

Ияр (Поляк короле Сигизмундка бирелгән бүлөк). XVI гасыр.

чыгарырга тиеш булган, ә кылыч ялангач калса, дошманнарның канында «юылган» очракта гына кире кынысына куелган.

Татар гаскәрендә сөңгеләр киң таралыш алган. Алар күптөрле булган. Жайдаклар 3—4 метр озынлыктан агач саптан гыйбарәт нечкә-сузынky очлы (еш кына дүрт кырлы) сөңгеләр белән коралланган. Жәяүлеләр исә 2—3 метр озынлыктагы саплы, киң башаклы (очлыклы) сөңгеләрдән файдаланганнар. Болардан тыш, елъязмалардагы мәгълүматлардан күренгәнчә, орыш вакытында кыска сөңгеләр—жәриdlәр, төрле сугыш балталары кулланылган. Соңгылары еш кына төрле бизәкләр белән чуарланган.

Чукмарлар хакында аерым әйтергә кирәк. Озын сапка тоташкан алты кырлы шардан гыйбарәт булган, кайбер очракларда алтын-көмеш, асылташлар белән бизәлгән чукмар кул сугышлары, якин арадагы бөрелешләр вакытында яугирнең ышанычлы коралы булган. X—XIV гасырларда кулланышта булган ишләре белән чагыштырганда, Казан ханлыгында таралыш алган сугыш чукмарлары үзләренең авырлыклары (0,6—0,8 кг) белән аерылып торганнар.

Жәя һәм уklar—борынгыдан ук килгән сугыш кораллары. Тәҗрибәле укчы бер минутка 10 ук ата алган һәм аларның һәрберсе 200 метрлык арада атны үтерерлек, яки дошманның көбәсен үтәли тишәрлек тизлек—көч белән очкан. Ихтыядан чыгып, уklarның берничә төре кулланылган.

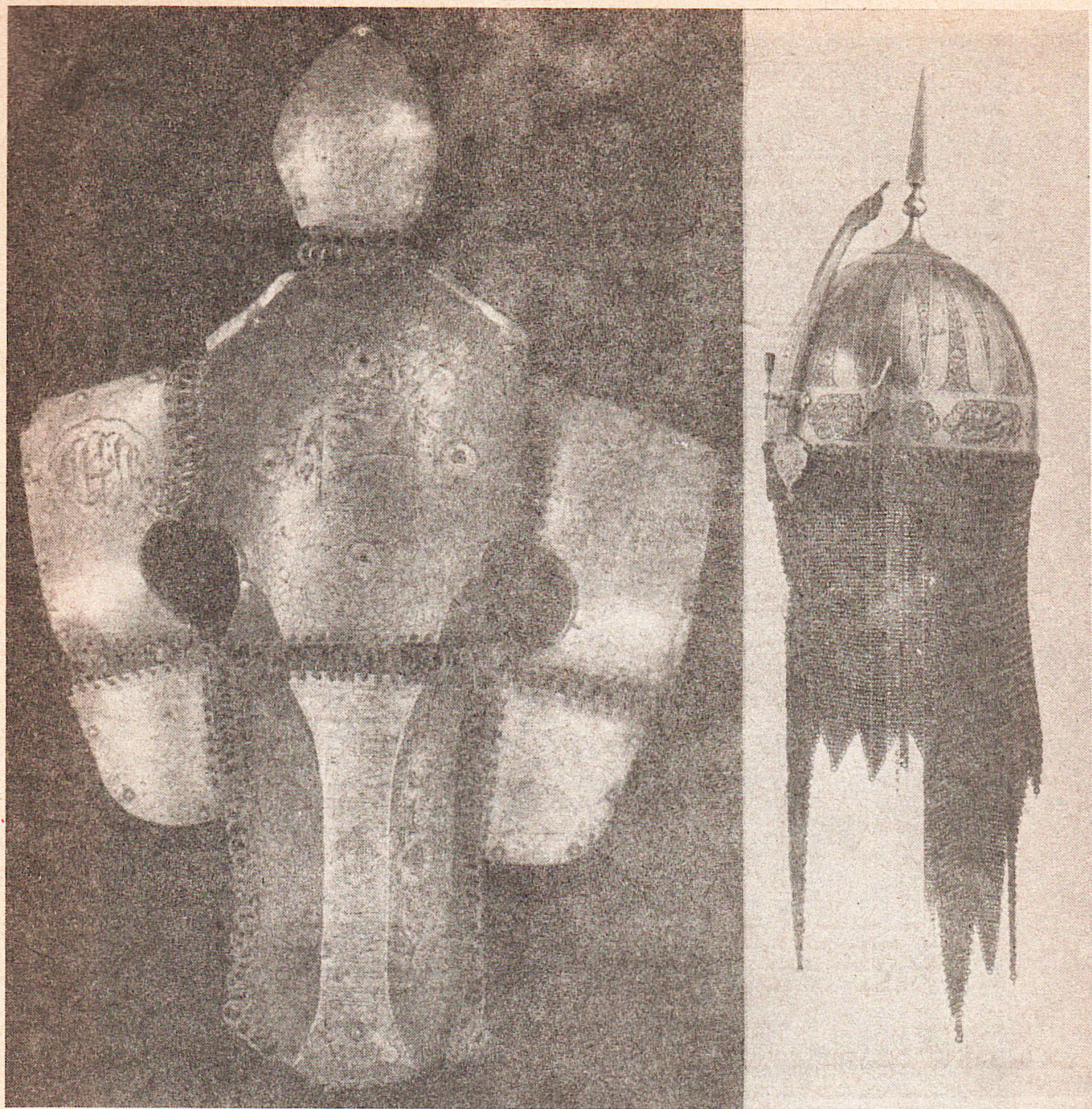

Ияр һәм өзәңгеләр. XVI ғасыр.

Орыш кырында уңышлы хәрәкәт итү өчен дошманнан саклану чарасы зур әһәмияткә ия булган. Яугирләр яралану-жәрәхәтләнүләрдән саклану максатында төрлө сугыш киёмнәре (озын бумазей халатлар, корыч божралардан үрелгән көбәләр, корыч яки тимер кисәкләреннән эшләнгән яраклар, юшманнар, бәхтәрләр һ. б.) кигәннәр. Берочтан әйтеп үтик, татарларның сугыш-саклык кирәк-яракларына мохтаж булулары хакындагы фикерләр фәнни яктан нигезсез. Гаскәрнең ким дигәндә өчтән ике өлешә корыч-тимердән киенгән. Сугышчыларның баш киёмнәре дә күп төрлө булган. Яугирләрнен күпчелегә өстеннән корыч божралы челтәр каплатылган тире бүрек кигән. Шарсыман һәм конус рәвешендәге корыч алпаклар да киң таралган. Сугышчының битен һәм муенын корыч челтәр, ә гәүдәсен түгәрәк (0,5 метрлык диаметрлы) калкан саклаган. Сугыш атлары өчен дә махсус саклану жайланмалары кулланылган.

Казан гаскәре жинел һәм авыр коралланган сугышчылардан торган. Соңгылары башлыча аксөякләр (әмирләр, морзалар һәм угланнар) һәм урта катлау хәрбиләрдән тупланган; алар гаскәрнең нигезен, үзәген тәшкил иткәннәр.

Гади сугышчылар гадәттә киң кырыйлы башаклы сөңгеләр, шулай ук киң йөзлө сугыш балталары, ук-жәяләр һ.б. белән коралланган. Дошманның ныгытмаларын камаганда аларның өлешә зур булса да, кырда жәелгән орышта алар әллә ни мөһим роль уйнамаганнар. Жәяүлө гаскәр административ-феодал төбәкләрдән (даругалардан) һәм союздаш халыктар-

Сугыш атының корыч битлеге. XVI—XVII гасырлар.
 Фарсы яугиренең алтынланган корыч баш киеме. XVI—XVII гасырлар.

дан (чирмешләр, чувашлардан һ.б.) тупланган. Утлы корал да (туплар, мылтыклар) Казан гаскәрендә киң кулланылган. Археологик тикшеренүләр вакытында табылган туп ядроләре һәм урыс, европалылар ижат иткән борынгы язмалардагы мәғлүматлар бу хакта ачык сөйләләр. Казанлыларның картөч белән атучы жиңел (түфәкләр) һәм кальгаларда урнаштырыла торган авыр (мортиралар) туплары булган.

Башка мәмлөкәтләрдәге кебек үк, Казан ханлыгында да туплар кою, дары әзерләү дәүләт карамагында калып, аның сәясәте нигезендә башкарылган. Туп кою осталарына ихтирам зур булган. 1506 елда Казан астында тар-мар ителгәннән соң, олуг кенәз Иван III тупларны югалтудан түгел, ә туп коючы останың татарлар кулына әсир төшә язуюннан тирән борчылуын белдергән. Гомумән, «ут сугышы» сәнгате Казан ханлыгында югары дәрәжәдә торган һәм кайбер тарихчыларның «татарлар туп коя белмәгәннәр, ә дәүләттә артиллерия бик аз булган» дигән фикерләренә фәнни нигезе юк. Тарихи чыганаклардагы мәғлүматларга, аерым алганда С. Герберштейн хәбәрләренә күз салсак, киресенә ышанырбыз.

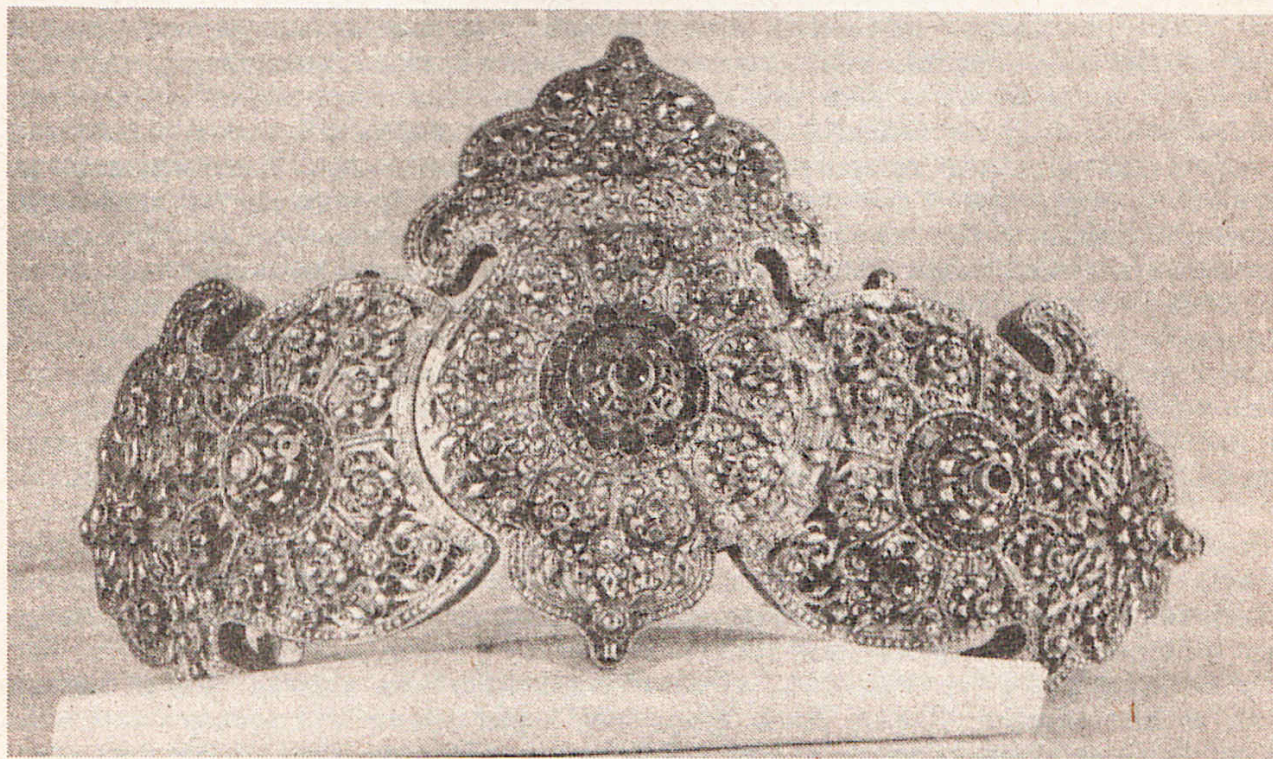
Кайберәүләр Казан дәүләтендә даими гаскәр булмаган, дип исәплиләр. Хәер, Русьта да стрелецлар гаскәре фәкәт 1550 елда гына оеша башлаган, Казанны яулаганда да стрелецларның гомуми саны 3 мең кешедән артмаган. Бары тик XVII гасырда гына алар урыс гаскәрләрендә төп көчкә әверелгәннәр. Казан ханлыгын яулап алу — даими гаскәр оештыру эшенең

барышын өзгән. Кыскасы, Казан ханлыгының сугыш сәнгате үсешен Рәсәйнең бу өлкәдә XVII гасырда ирешкән казанышлары белән чагыштырмыйча, XV—XVI гасырлардагы халәткә карата бәяләү зарур.

Казан ханлыгының сугыш сәнгате Алтын Урда һәм Болгар хәрби мирасы, традицияләре белән тыгыз бәйләнгән. Татар хәрби оешмасының нигезендә феодаль жирбиләүчелек һәм административ бүленеш ята. Гаскәргә төрле өлкәләрдән һәм шәһәрләрдән жыелган сугышчылар, аксөякләрнең алайлары, чирмеш һәм нугайлар кергән. Аның гомуми саны 10—15 мең чамасы яугир булгандыр, дип уйлыйбыз. 1546—1552 елларда булган ызгыш-сугышларда, Шаһ Гали тарафыннан 700 ләп гаскәри-аксөякнең урысларга тотып бирелүе аркасында татар рыцарьлыгының чәчәге, горурлыгы һәлак булган. Бу исә—1552 елда җиңелүнең дә бер сәбәбедер.

Казанлылар батыр һәм кыю сугышчылар булганнар. Татар аксөяге булу үзе генә дә каһарманлык таләп иткән. «Казан тарихы» авторы, гажәпләнеп, бер татарның илле урыска каршы сугышуын тасвирлый. Аның мәгълүматына охшаш хәбәрләргә И. Барбаро һәм С. Герберштейн язмаларында да очратырга мөмкин. Йософат Барбаро татарлар хакында болай ди: «Хәрбиләр югары дәрәжәдә кыю һәм батыр; аларның кайберләрен «дуамал батыр» мәгънәсендәгә «гази баһадир» дип атыйлар. Алар арасында үз гомерләрен, тормышларын аямаучылар, хәвеф-хәтәрдән курыкмаучылар күп; кыюсызлар да еш кына батырларга әвереләләр». Гомумән, урыс елъязмаларындагы мәгълүматларда «үзенә һәм ятларның гомерен кызганмаучы кырыс» татар батырына карата ихтирам сизелә.

Орыш белән идарә итүдә байракларның әһәмияте зур. Ханның озын сапка беркетелгән дүртпочмак рәвешендәгә әләме дәүләтнең билгесе булган. Аның күк, яшел яки кызыл (кайбер

Бил касының алтын аелы. XVI гасырның беренче яртысы.

чакта бу төсләр барысы да бер әләмдә чагылыш тапкан) төсләрдә булуын әйтергә кирәк. Еш кына бу әләмнәрдә Коръән язучылары яки Жучи нәселенә тамгасы чигелгән. Аксөякләрнең үз әләмнәре җилфердәгән. Кайбер сугышчыларның сәңге очларында яки баш киёмнәренә очларында кечкенә флаглар булган. Хәрби җитәкчеләрнең билгесе буларак ат койрыклары (туг) кулланылган. Соңгыларының исәбе, саны (тугыз, жиде, биш) җитәкченең, гаскәрбашның дәрәжәсен чагылдырган.

Казанлыларда кыр сугышы сәнгате алга киткән. Җиңел коралланган жайдаклар, дошман өстенә ябырылып, уклар яудырганнар. Дошман каушап төшсә, чигенсә, орышка авыр коралланган атлы гаскәр кертелгән. Үз калалары тирәсендә сугышканда, сан ягыннан кайтышрак булган очракта, татарлар дошманны шәһәр астына якынлаштырырга тырышканнар, аны камап-чолгап алганнар һәм еш кына уңышларга ирешкәннәр. Мисал итеп 1462—1469, 1506—1507, 1524 һәм 1530 еллардагы орышларны, 1487 елда Гали Газизнең, ә 1552 елда Япанчының гаскәрләренә һөжүмнәрен китерергә мөмкин.

Казанлылар Идел буйлап уңышлы һөжүмнәр (1505, 1523, 1536 еллардан Түбән Новгородка, 1445 һәм 1521 елларда Мәскәүгә) оештырганнар. Крым ханлыгы да ярдәм итәргә омтылган. Әмма бу яулар башлыча дошманнарның һөжүмнәренә җавап кына булганнар.

КАҺАРМАН БАБАЛАРЫБЫЗ

Заруцкий батыр

Тарихтан мәғлүм булганча, XVII гасыр башында Рәсәйдә ызғышлар, үзара чуалышлар башлана.

Борис Годунов патшалыгы ваҡытында (1598—1605) крестьяннарны крепостной итеп беркетү тағын да көчәя. 1604 елда Ялган Дмитрий I (имеш ул Иван IV нең улы) пәйда була һәм тәхет өсөн көрәш башлай. 1606 елда И. И. Болотников жетәкчелегендә крестьяннар сугышы башлана. 1607 елда сәясәт офыкта ялган Дмитрий II барлыкка килә. (Беренчә 1606 елның 17 маенда Мәскәүдә үтерелә.) 1608 елның һәндә Мәскәүгә каршы Польша паннары һөжүм башлайлар. Ике елдан соң 1610 елның һәндә, алар Мәскәү каласын яулап алалар. «Тушино карагы» дигән кушамат алган Дмитрий II ягына бояр-дворяннарның да бер өлөшө чыга. Ызғышлар көчәя. Урыс тарихчылары бу заманны «Смутное время» («Буталчык заман») дигән атаганнар. Бу ваҡыйгалардан татарлар да, казаклар да читтә калмаганнар. Касыйым ханы ялган Дмитрий II не үтерә, шуңан соң аның үзен дә үтерәләр. Казаклар атаманы Заруцкий ялган Дмитрийның урынын дөгьвалауны давам итә. Ул Әстерханда ныгып урнаша. Мәскәүдәге поляктарны куып чыгару өчен дворян Ляпунов жетәкчелегендә кораллы көчләр (ополчение) оеша. Ләкин 1611 елда ул таркала. Шуңа ул елның көзөндә Түбән Новгород шәһәрендә икенче ополчение оештыру башлана. Сәүдәгәр Кузьма Минин һәм кенәз Пожарский жетәкчелегендә халыктан тупланган кораллы көчләр 1612 елның 22—24 августында Мәскәүгә азат ителә. 1613 елның гыйнварында патша сайлау өчен халыкның төрлө катлауларынан вәкилләр жыйылышы (Собор) чакырыла. 1613 елның 21 февралендә 16 яшьлек Михаил Федорович Романовны патша тәхетенә утырталар. Патша сайлау беркетмәсенә 8 татар морзасы да кул куя.

Ләкин әле бу ваҡытта поляктар һәм шведлар белән сугыш төгәлләнмәгән була, илнең төрлө өлкәләрендә Заруцкийның казак отрядлары, төрлө юлбасар төркөмнәр хәрәкәт итә. 1614 елда Заруцкий һәм улы белән Марина Мининск кулга алына. Заруцкий һәм 3 яшьлек бала асып үтерелә, ә Маринаның гомәрә төрмәдә чикләнә.

Бу ваҡыйгаларның төп авырлыгы, әлбәттә, халык жикәсенә төшкән. Яңа патшаның казнасында жик уйнаган. Дәүләт белән идарә итү, хәрби көчләр туплау тәртибә тәмам какшаган. Аларны жайга салу һәм тәртип урнаштыру максатында хөкүмәт халыктан акча, икмәк, сугышчы жыюны тағын да арттырган. 1613 елда элеккеге чорларда түләнми яки түләнеп бетми калган акчалата ясақны икмәкләтә һәм башка рәвешендә жыйрга әмер ителгән. 1613 ел һәм башка еллар өчен салымнар түләү, мең бәләләр булып крестьян хужалыгы өстенә төшкән. Өстәвенә шуңа ул 1613 елдан йомышлы татарларны һәм ясақлыларны хәрби хезмәткә ала башлаганнар. Гаскәргә алты өйдән бер сугышчы алынган. 1613 елда аларның исәбе 5 меңләп булса, 1614 елда 5533, ә 1615 елда 6019 кешегә жиккән. Бу яугирләр Польша, Литва чикләренә жибәрелгәннәр һәм шуңа сугыштырга мәжбүр ителгәннәр. Акчалата һәм икмәкләтә салым жыю урындагы гамәлдарлар (чиновниклар), салым жыючылар тарафыннан баш-баштаклык, жәбер-золым күрсәтүләр белән башкарылган. Гадәттә, хөкүмәт куйган күләмнән бик күпкә артык салым жыйлып, аерма гамәлдарларның кесәсенә кергән.

1614 елда хөкүмәт керемнәренә биштән бер өлөшөн казнага түләргә дигән канун чыгарган. Ясақтан тыш алына торган бу салымны жыю өчен «Казан патшалыгы»на кенәз А. В. Сицкий һәм дяк Ч. Оботуров жибәрелгән. 1615 елның уртасына кадәр алар үзләренә алайлары (отрядлары) белән Мәскәүгә 5012 сум 36 тиен акча жибәргәннәр. Жирле халык

мондый жыемнарга нык каршылык күрсәткән. Зур баш күтәрүнең башлануы мөмкин булган. Ихтимал булган бу хәтәрдән шикләнгән хөкүмәт «биштән бер өлеш» салымны 1615 елның апрелендә туктатып торырга мәжбүр булган. Ләкин озакка түгел, салым жыю тиздән яңадан кабатланган. Өстәвенә, гаскәрләр өчен атлар, сугышчылар туплау максатында яңа салымнар таләп ителгән. Мәскәү хөкүмәтенен шул рәвешчә халыкны талавы баш күтәрүгә китереп житкәргән. 1615 елның ноябрендә Мәскәү Казаннан һәм Урта Иделнен башка шәһәрләреннән түбәндәге хәбәрне алган: «Казан һәм Зөя, түбәнге башка күп шәһәрләрдәге татарлар һәм болын ягы марилары караклыкка (баш күтәрүчеләренә хөкүмәт яклы кешеләр һәрвакыт шулай атаганнар) тотындылар, патшага хыянәт иттеләр, күп булып жыйналдылар һәм сугышлар башладылар, алар авылларны, утарларны яндыралар, байтак кешеләренә әсир итеп алалар һәм жәзалыйлар, шәһәрләргә киләләр; Казан һәм Түбән Новгород юлын басып алып, түбәнге шәһәрләргә куркыныч тудыралар; кешеләр күпләп жысылып, Нижнийгә, Арзамаска, Муромга һәм башка урыннарга һөжүм ясарга жыеналар. Мондый хәбәрләрдән күренгәнчә, баш күтәрү бик киң майданда жәлеп, дөһшәтләр көч алган. Ул Урал ягына да чыккан. 1616 елның 25 гыйнвар хәбәре буенча татарлар, чирмешләр, удмуртлар һәм башкортлар Сарапулга сугыш белән килгәннәр. Г. Д. Строганов 1672 елда патшага язган хатында, атасына бирелгән грамотага нигезләнеп, болай ди: «1615—1616 елларда Казан татарлары, чуваш, чирмеш, удмурт һәм башкортлар Казан астында һәм Казан ягы шәһәрләре янында сугыштылар. Бу шәһәрләрдәге хөкүмәт кешеләре ул карак-хыянәтчеләрдән качып, камалышта тордылар». Хәрәкәткә Жангали батыр житәкчелек иткән. Аның исеме урыс тарихына «Еналеевщина», Еналей (Жангали) восстание буларак кереп калган. «Биштән бер» салымны жыю башлангач күп кенә йомышлы татарлар һәм морзалар сугыш хәрәкәтләре барган жирләрдән өйләренә кайталар һәм баш күтәрүләргә кушылалар. Йомышлы татар буларак, Жангалинең дә үз жир биләмәләре, хужалыгы булган. Хәрәкәт бастырылгач, баш күтәрүчеләреннән жирләре һәм андагы кешеләр урыс дворяннары һәм алар яклы татар морзалары биләмәләренә күчкән. Мәсәлән, 1627 елда, патша хөкүмәтенә каршы чыккан «Ямалейка Еммаметов»ның жирләрен йорт-утарлары белән аның улларынан алып, морза «Емей Хозящев» балаларына, Степан Разинның якин көрәштәше Хәсән Карачуринның жир-биләмәләрен урыс дворяны Вешняковка биргәннәр.

Жангали батырның фамилиясе турында төрле фикерләр бар. Чуваш тарихчысы В. Д. Димитриев бер мәкаләсендә аны «Еналей Шугуров» дип атый һәм А. Поповның «Изборнигына», шулай ук Е. Маловның «Древние грамоты» дигән жыентыгына искәrmә ясый. Е. Малов жыентыгында Жангалинең фамилиясе күрсәтелмәгән, бары тик «патшага хыянәт кылган «Еналей» дип кенә аталган. А. Попов төзөгән «Изборник»та (М., 1869) 1616 елда «Казан татарлары һәм марилар Еналей Шугуров иптәшләре белән караклык кылдылар, укчылар (стрелецлар) башлыклары Никита Зузинны һәм Себастьян Онучинны үтерделәр» дигән юллар бар. Жангали Шөгереv 1609 елда ук инде баш күтәрүчеләреннән (Беренче Крестьяннар сугышы барышында) житәкчеләреннән берсе булган. Ул вакытта Жангали Зөя калгасына һөжүм оештыруда катнашкан. Ләкин аның татар, чуваш, мари игенчеләреннән торган алае Борындык авылы янында тар-мар ителгән. 1609 елдан соң ул яшеренеп яшәгәнме, әллә патшалар алмашыну һәм чуалчык заман вакыты булганга эзәрлекләнмәгәнме — билгесез. 1615 елда ясаклылар баш күтәргәч, ул тагын житәкчелекне үз кулына алган. Чыганакта 1616 елда Казан воеводасы В. Т. Долгорукий «караклар өстенә, иптәшләре белән Еналейкага каршы бик күп гаскәр жибәрде; татарларны һәм мариларны бихисап кырдылар, кайберләрен әсир алдылар, башлап торучы Еналейка Шугуровны да кулга төшерделәр», дигән мәгълүмат бар. Төркиядә яшәп ижәт иткән татар тарихчысы Әгъдәс Нигъмәт Курат исә үзенә «урис хакимияте астында Идел-Урал өлкәсе» дигән мәкаләсендә Жангалине Вәлиәхмәтов яки «Вәлиәхмәт оглы» дип атый, ул «Истамбулга кешеләр жибәреп ярдәм сораган», дип яза һәм Жангалинең фикерләре, гамәлләре Солтангалиевның милли азатлык идеясенә охшаш, дигән нәтижә чыгара.

Шулай итеп Жангали Вәлиәхмәтович Шөгереv дигән тулы исемле шәхес килеп туа. Ләкин бу шәхеснең әлегә кадәр язмача булган сурәте дә, кайда туып үсүе турында мәгълүматлар да табылганы юк. Без аны гамәли эшә аркылы һәм баш күтәрүчеләреннән житәкчесе буларак кына, милли азатлык өчен батыр йөрәкле көрәшчә итеп беләбез. Төркиядән ярдәм сорау мәсьәләсенә килгәндә, шуны әйтергә тиешбез: Казан яулап алынганчы да, аннан соң да — XVI гасыр буена

Казан татарлары бик еш ярдәм сорап Төркиягә морәжәгать иткәннәр. Мона мисалларны күпләп китерергә мөмкин булып иде. Идел бие мөселманнары Төркияне мөселманлык үзәге дип санаганнар. Хәер, Төркия солтаны үзе дә шуңа дәгъвалык иткән. Ләкин XVI—XVII гасырларда Төркия урыс дәүләтенә әллә ни әһәмият бирмәгән: ул Кончыгышта (Иран һәм Ирак белән) һәм Көнбатышта, Төньяк Африкада биләмәләр арттыру өчен сугышлар алып барган. Шуңа ук вакытта, урыс тарихчыларының: «Төркия Казан ханлыгы өстеннән протекторат урнаштырып, Урта Иделне басып алу куркынычы тудырды», — дип язучыларының ялган уйдурмаларына булуын әйтәргә кирәк. Бу тезислар, урысларның яулап алуларын аклау һәм яклау өчен, бер китаптан — икенчесенә күчерелеп килделәр.

Яңадан ясап халыклар хәрәкәтенә күчкән. Баш күтәрү ясапчылар тарафыннан башланып, төп көчне алар тәшкил итсә дә, хәрәкәттә йомышлы татарлар һәм морзалар да байтак булганнар. Мәсәлән, Нугай юлының Кече солтан авылы йомышлы татары Янсара Текеев, 1615—1616 еллардагы хәрәкәттә катнашканлыгы өчен, әсир алынып Мәскәүгә жиберелгән һәм анда үлгән. Казан жирендәге феодал һәм милли изү үзәкләре булган өз шәһәрләре ихтилялчылар тарафыннан камап алынган. Алар андагы воеводаларны, хөкүмәт гамәлдарларын, бояр-дворяннарын һ. б. изүчеләргә кырып бетерергә ниятләгәннәр. Жангали житәкләгән алай 500 укчыдан торган ике полкны тар-мар иткән. Арча юлындагы Ошторма — Кукмара олысындагы (волостенда) Вятка-Успен монастыре жирләрен татар, мари крестьяннары тартып алганнар. Димәк, баш күтәрүчеләр патша гаскәрләргә белән генә түгел, аерым феодалларга каршы да сугышканнар. Урындагы турыдан-туры изүче феодаллар белән генә түгел, ә патша гаскәрләренә каршы сугышу, Төркиядән ярдәм сорау һ. б. Жангали батырны милли-азатлык хәрәкәте вәкиле итеп тә күрсәтәләр.

Сарапулдан Муромга кадәр жәелгән бу куәтле кузгалыш патша хөкүмәтен бик зур борчуга салган һәм ул аңа каршы кич күләмле хәрби чаралар күрергә керешкән. 1615 елның ноябрендә үк төрле шәһәрләрдән Түбән Новгородка 988 дворян, 200 казак, 130 чыт ил сугышчылары («бельские немцы») жылырга һәм алар белән воеводалар Ю. Я. Сулешов һәм А. М. Львов житәкчелек итәргә тиеш булалар. Казанның үзәндә дә зур хәрби көч тупланган. Монда ике меңләп укчы, дворяннары, хөкүмәт мобилизациясенә элгән татар морзалары һәм йомышлыларының берничә алас булган. Башка өз шәһәрчеләрендә дә көчле гарнизоннар торганнар. Шунлыктан таркау, коралсыз крестьян алайлары уңышка прешә алмаганнар. Жангали батыр алае тар-мар ителгәч, крестьяннары хәрәкәте сүрелә башлый, барлык жирдә жәза отрядлары хөкөм сөрә. Ихтилялны бастыручы дворяннары патша хөкүмәтеннән бүләкләр алалар, аларның акчалата хезмәт хаклары шактый арттырыла.

Крестьяннары хәрәкәте канга батырылса да, патша хөкүмәте моның белән генә канәгатьләнми: 1616 елда Казанга кенәз Г. П. Ромадоновский, дума дворяны Кузьма Минин (Мәскәүне азат итеп, яңа патша сайлангач аңа шундый титул бирелгән була) һәм дьяк Марк Поздеевтан торган комиссия жиберелә. Чыганакта бу хакта түбәндәгечә язылган: «Казанда булганда, государь указы буенча, алар татар хыянәтчелеген һәм караклыгын тикшерделәр, татарларны һәм мариларны төрлечә жәзага тарттылар, кыйнадылар, ә кайберләрен караклык һәм хыянәт иткәннәргә өчен үтерделәр».

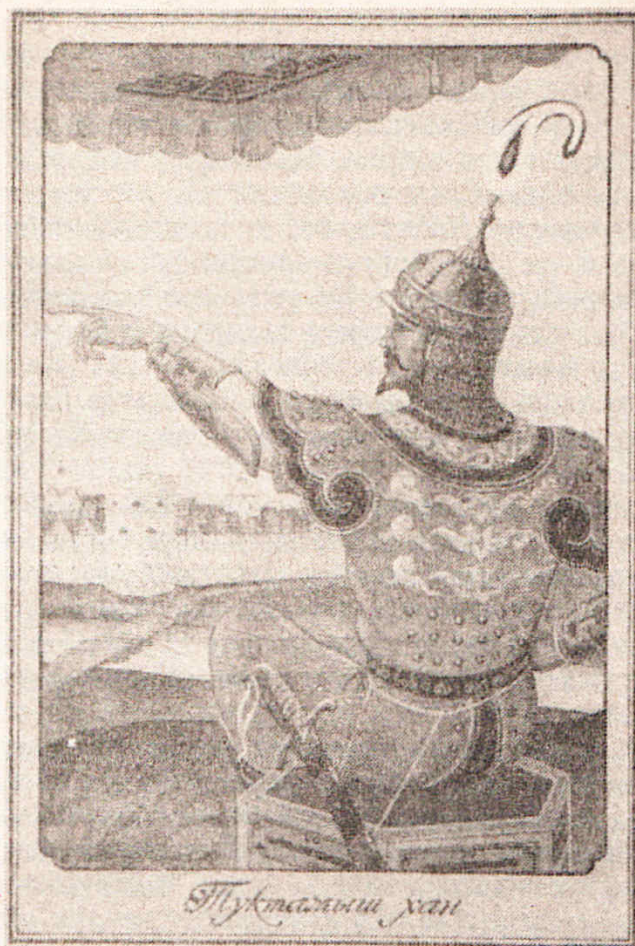
Кузьма Минин үлгәннән соң (ул Казаннан Мәскәүгә кайтканда юлда үлгән), аның гаиләсенә патша 2415 десятиналә жире белән Богородское һәм башка тирә-күрше авылларны вотчина итеп биргән.

Мәскәү үзенең халыкны талау сәясәтен давам иттергән. 1618 елда дьяк Б. Милованов Казан жиреннән бишенче мәртәбә «биштән бер өләш» салымны жыйган һәм Мәскәүгә тапшырган. Шуңа ук елда воеводалар Б. М. Лыков һәм И. А. Колтовский Түбән Новгородка Казан жиреннән татар, мари, чуваш, мордва крестьяннарын хәрби хезмәткә алганнар. Ясак, оброк һ. б. салымнар жыно, йөкләмәләр үтәтү давам иткән.

Жангали батыр әсир төшкәч үк үтереләме, йә булмаса югарыда күрсәтелгән комиссия тарафыннан үтереләме — хәзергә ачык түгел. Тоткан юлыннан чигенмичә алты-жиде ел буена (1609—1616) патшага, милли изүләргә каршы көрәшкән баһадир жанлы бу шәхсенең исеме һәм тарихи образы хәтерләрдә саклансын иде.

СӘЛАМ ХАТЫЙП.

Ризаэддин бине Фәхреддин

Туктамыш хан

(1404 елда вафат)

Жужи хан нәселеннән булган Туктамыш ханның Сарайда Дөште Кыпчак төхетенә утырганын вә магул түрәләренә барысыннан да бигать алганы, яғни буйсынуларын белдерүләре, Мамай мирза белән сугышып, Калка елгасында Мамайны жиңүе хакында «Мамай мирза» тәржемәсендә, яғни биографиясендә язган идек. Хәзер исә Туктамыш хан әхвәлен язачакбыз.

Туктамыш хан Урдадагы фетнә вакытында Сарайдан качып китеп, Сәмәрканд шәһәренә барды да Тимерләң хозурында, ягъни янында мөсафир вә кунак сыйфатында беркадәр вакыт торды. Соңыннан Жужи хан балаларының хиссасында, ягъни өлешендә булган Ак Урдада Сыгнак шәһәрен алып, үзен Насреддин Баһадир хан исемле белән Ак Урда хөкемдары дип игълан итте (Мөстәфадел-әхбар, 1 т., 116 б.). Куликово сугышында Мамай мирзаның жиңелү хәбәрен ишеткәч, Тимерләң ярдәме белән Алтын Урдага кереп, мөстәкыйль хан булды (Ибн Халдун, 5 т., 539 б.). Алтын Урданың төбәгәсе, ягъни подданныйлар булган рус кенәзләре хан белән күрешер өчен Сарайга килергә тиешле икәннен кисәтеп, 700 кешелек татар гаскәре белән Ак Хужа исемле бер түрәсен олуг кенәзгә жиһәрде (Соловьев, 4 т., 1 бүлек). Моңы ишеткәч руслар гаять куркуга төшеп: «Без хәзер генә Дон буенда жиндек вә анда никадәр христиан канын түктөк түгелме?» дип, кенәз Дмитрийга каты җавап бирергә ишарәт иттеләр. Дмитрий үзе дә бу хакта халык белән бер фикердә булганлыктан, Нижегород шәһәрендә булган Ак Хужага: «Әгәр дә монда, Мәскәүгә килеп халык тарафыннан берәр төрле зарар күрсәгез, моның өчен мин җаваплы булмам» дип хәбәр жиһәрде. Моңы ишеткәннен соңында Ак Хужа, татар гаскәрен калдырып, үзе хан хәзрәтләре хозурына кайтып китте. Туктамыш исә Ак Хужаның бу рәвештә куркып кайтуын татар гаскәренә Куликово сугышы биргән тәсир икәннен белүе сәбәпле, боларның күчәлләренә батырлык вә гайрәт кертер өчен тырышыр булды (Карамзин, 5 т., 1 бүлек).

Ак Хужаның кире кайтып китүен ишеткәч, Мәскәүдә олуг кенәз Дмитрий гаять шатланды вә моңы Урданың көче бетүенә юрап, үзенә икенче эшләрен тәртипкә куярга кереште.

Туктамыш хан шәхсән үзе барып, олуг кенәз Дмитрийны тәрбия итәргә, ягъни «акылга утыртырга» карар бирде вә 1382 елда гаскәре белән Мәскәү тарафына сәфәр итте. Моңы ишетү белән Нижегород кенәзе яхшы атлы булыр һәм үз мәмләкәтен саклар өчен Василий белән Симеон исемле ике улын хан хәзрәтләренә хезмәтләренә дип каршы жиһәрде. Рязань кенәзе булган Олег та шундый ук максат белән Туктамыш ханга каршы чыгып, Мәскәү юлы өстендәге Ока суының сай жирләрен (кичү) күрсәтеп хезмәт итеп йөрде.

Дмитрий Туктамыш хан килүен ишетсә дә, Куликово сугышында бөтен гаскәр вә байлык харап булганлыктан, каршы торырлык көче юк иде. гаскәр жан сылтавы белән Кострома вә Ярославль шәһәрләренә чыгып китте. Тугрысы, бөтен гаиләсен алып качты. Мәскәү шәһәренә ярдәм бирмәк өчен дип Литва кенәзе Аустин (Остей) килгән иде.

Туктамыш хан Серпухов шәһәрен алганнан соң Мәскәүдә боск бер тавыш вә фетнә чыкты. Мәскәүне ташлап качаргамы, яки крепостька бикләнеп торыргамы дигән низаг купты вә ахырында кайберләре калдылар, ә кайберләре ташлап качтылар. Митрополит Куприян качып, Тверь шәһәренә китте. Ошбу вакыт Мәскәүдә булган ачылык, елашу вә тавыш, законсызлык һәм тәртипсезлек аңлатып булмаслык дәрәжәдә иде.

23 августта бер фирка, ягъни өлеш Урда гаскәре Мәскәү янында күренде, Кремль янына килеп, русча белүче мөселман түрәләре русча: «Великий кенәз Дмитрий мондамы?» — дип сорадылар, койма түрәләрен карап йөргәннен соң шәһәрне камарга керештеләр вә сугыш өчен муафыйк урыннарны билгеләделәр. Икенче көнне Туктамыш хан кәндисе, ягъни үзе дә килеп житте. Мәнә сугыш башланды. Дәште Кыпчак гаскәре ук белән атарга кереште, баскычлар ясап, крепость өстенә чыгып сугышты. Гаскәрләр шулкадәр осталык белән аталар иде ки, һичбер уклары бушка китмәс иде. Койма өстенә менүчеләргә руслар кайнар су түгәләр, таш аталар вә бүрәнәләр төшерәләр иде.

Сугышның дүртенче көне булган 26 августта Туктамыш ханның сәргаскәрләре, ягъни гаскәр башлыклары, койма янына килеп, русларга: «Хан хәзрәтләре Дмитрийны тәрбия итәр өчен килгән иде, сезне үзенә төбәгәсе, ягъни буйсынучылары дип белгәнлектән, сезне җәфаларга нияте юк, әгәр икмәк-тоз белән каршы алсагыз, хан хәзрәтләре сезне гафу итеп, кайтып китәдер», диделәр. Урда гаскәрендә Нижегород кенәзе Дмитрийның угыллары вә Мәскәү кенәзе Дмитрийның каеннәшләре булган Василий белән Симеон да Кремль коймасы янына килеп: «Сугышмагыз, хан хәзрәтләрен каршы чыгып алыгыз!» — дип күп вәгазь вә нәсихәтләр әйттеләр. Шуңа сәбәпле Мәскәү халкы капканы ачты, гаскәрләр белән руханилар каршы чыгып, хан хәзрәтләрен ихтирам белән каршы алдылар.

Капкалар ачылу белән татар гаскәре һәр тарафтан шәһәр эченә һөҗүм итеп керде, кем туры килде, шуны үтерергә вә таларга керештеләр. Ваттылар-жимерделәр, үлемнән вә качканнан калган адәмнәргә эсир иттеләр. Кенәзнең хәзинәсендә, бер орлык та калдырмыйча, барысын да алдылар, хәтта кәлисәләргә, ягъни чиркәүләргә кереп, кәлисә малларын, алтын вә көмешләргә кулга төшерделәр. Ганимәт малын, ягъни трофейларны арбаларга тояп үзләре белән алып киттеләр.

Болар рус тарихчыларының риваятьләредер. Бу хәбәргә тулысынча ышанырга ярамый. Татар ханнарында бу рәвештә золым итү гасп эш булганлыгы өстенә моңа

ислам шәригате дә рөхсәт итмидер. Туктамыш кебек каһарман вә галижәнап бер ислам падишаһының бу рәвештә алдап, түбән төшмәячәге мәгълүмдер. Турысы исә татар түрәләре капканы ачарга әйткәннән вә Туктамыш гаскәрендә булган рус кенәзләре дә вәгазь вә нәсихәт иткәннән соң Мәскәү халкы һаман үзенә үжәтлеген күрсәткән һәм шуннан соң татар гаскәре жәбри сурәттә, ягъни көчләп шәһәрне басып алган булып. Бу хәлдә үтерү һәм талау булачагы табигыйдыр. Рус тарихчылары исә хөкүмәтә мөстәбдә, ягъни хөкүмәт деспотизмы вакытында вә аның сәясәтен хуплап язарга мәжбүр булганлыктан, шулай мобаләга, ягъни күпертергә вә ялганнарны теләр-теләмәс язган булырлар. «Нинди дә булса бер эшкә катышса, сәясәт аны бозар», — диярләр. Элек заманда Русь белән Төркия тарихлары сәясәт бәласе аркасында гажәп рәвештә бозылмыштыр.

Мәскәүне кулга төшергәннән соң Туктамыш хан гаскәренә бер өлеше Владимир вә Пряславль шәһәрләре тарафына жиһәрелде, ә бер өлеше Юрьев һәм башка шәһәрләргә алды. Тверь кенәзе Михаил ихтирам күрсәтеп, хан хәзрәтләренә зур бүләкләр белән илчеләр жиһәрде. Моңа каршы Михаилга хан тарафыннан кенәзлек ярлыгы ихсан боерылды, ягъни ярлык бирелеп, изгелек кылынды. Моннан соң Туктамыш хан бөтен гаскәре белән хәрәкәт итеп, Урдага кайтып китте.

Дәште Кыпчак гаскәре киткәннән соң Мәскәү кенәзе Димитрий качкан жиреннән чыгып, Мәскәүгә кайтты. Шәһәрнең күп жире яндырылган, ватылган вә бозылган булып, фәкать Кремль һәм анда булган манара гына сәламәт калган иде (Карамзин). Моңы күрәп Димитрий аһ итте, кайгырды, үлекләргә күмдерергә вә шәһәрне төзәттерергә кереште. Һәрбер 80 гәүдәгә күмәр өчен бер сум бирде һәм барлыгы 300 сум чыгым тотылды. Шулай булганда 24 000 гәүдә күмелгән булып чыга.

Карамзин вә Соловьев кебек русларның мәкбүл, ягъни кабул күрелгән вә мөгътәбәр тарихчылары шулай язмышлардыр. Бу үлекләр, әлбәттә, рус үлекләре генә булгандыр. Мөселманнар үзләренә үлекләрен яулап алган шәһәрләргә урамында калдырып китмәсләр. Инде качкан һәм сәламәт калганның чигергәндә, үтерелгәннәр саны 24 000 булып чыга, ә бу вакытта Мәскәү шәһәрнең 100 меңләп жан хисабы булуы лязим килер, ягъни булырга тиеш. Моңа ышанырга мөмкинме соң? Дөресеңдә Туктамыш хан камаган вакытта хатын-кызларның, карт вә балаларның качырылуы сәбәпле, Мәскәүдә барлык халыкның саны 24 000 гә тулуы да шөбһәледер. Рус тарихларында моның кебек күпертеп язучулар гадәткә кергәнлектән, гажәп вә гаеп булып саналмас.

Куликово сугышында жиңүләрен руслар үзләренә руханиларының кәрәмәтләренә, ягъни мөгъжизаларына вә изгеләренә бәйрәм көннәренә туры килүеннән күрерләр, хәтта ки балаларга укытыр өчен язган дәрес китапларында да бу рәвештә күп нәрсәләр язарлар. Хәлбуки әлегә Мәскәү бәласе бары тик Куликово сугышының нәтижәсә булмыштыр. Әгәр дә Димитрий Мамай тарафыннан куелган солык шартларын кабул иткән булса, татар гаскәре ошбу көндә Мәскәүгә киләчәк түгел, килгән тәкъдирдә дә, гаскәр вә байлык гамәлдә булу сәбәбеннән жиңеләчәк түгел иде. Ихтимал ки, бу мәмләкәттә Туктамыш ханның исеме дә ишетелмәс иде.

Куликово сугышында Мамай мирза жиңелсә вә ахырдә үтерелсә дә, моннан рус халкы өчен ни файда? Мамайга тиячәк данны рус кенәзләре Туктамыш ханга илтеп тапшырырга мәжбүр булдылар вә өстәвенә Мәскәү шәһәре харап булды, рус гаскәренә күңелләренә жиңләшкән гайрәт һәм кыюлык шул көнгә сугыш аркасында тәмам бетте. Шулай да булдымы дан?

Кыскасы: Мәскәү вакыйгасыннан соң руслар тулысынча Алтын Урда кул астына керделәр вә Куликово сугышын заеги итмеш улдылар, ягъни нәтижәсен югалттылар.

Мәскәү кенәзлегенә бу рәвештә зәгыйфьләнгән күрәп, Тверь кенәзе Михаил Владимир һәм Нижегород кенәзлекләрен илтмас идәр өчен, ягъни сорау өчен хан хәзрәтләренә хезмәтләренә үзенә угылы Александрны Волга юлы белән Урдага жиһәрде. Моңы ишетеп бөек кенәз Димитрий да үзенә боярлары белән угылы Василийны күп бүләкләр белән Урдага озатты. Бу вакыйга 1383 ел яз көнендә булды. Шулай ук елның жәй көнендә хан хәзрәтләре тарафыннан Мәскәүгә Димитрий Карача мирза (бу көндә Кубань вә Терский областларда «карачай» исемдә мөселманнар бардыр) килде, Димитрий моңа гаять шатланды.

Туктамыш хан Димитрий тарафыннан бирелергә тиешле булган 8000 сумны тапшырганга кадәр великий князь Димитрийның угылы Василийны Сарайдан жиһәрмәячәген Мәскәүгә игълан итте. Фәкать 1385 ел ахырында бер форсат табып, Василий Сарайдан качып котылды вә Мәскәүгә кайтты. Моннан соң Мәскәү кенәзе Димитрий белән Туктамыш хан арасында булган мөгәмәлә вә мөнәсәбәтләр хакында мәгълүмат юктыр.

1383 елда Нижегород кенәзе Димитрий вафат булгач, Туктамыш хан Нижегород кенәзлегә өчен ярлыкны моның өлкән кардәше Бориска бирде.

1385 елда озын мажаралар сәбәпле Туктамыш хан Бикбулат, Дауд бәк, Гали бәк, Карача бәк, Гайса бәк исемле түрәләр командасында Тәбриздә булган Солтан Әхмәд

бине Солтан Вәис әл-Жилаири өстенә 100 мең миңдарында гаскәр жиһәрде. Туктамыш хан гаскәре Тәбриз шәһәрәнә жиңүче сыйфатында керде, ләкин максат итеп Солтан Әхмәд Багдад шәһәрәнә качкан иде. Шул сәбәпле кире Урдага кайтып киттеләр. Үзләре белән бергә Тәбриз галимнәрәннән шәех Камалетдин әл-Жәндине дә Сарайга китерделәр. Шул вакыт үзенең һичбер вәжһе илә мәдхәлә, яғни мөнәсәбәте һәм катнашы булмаган килеш, шушы Тәбриз вакыйгасын сылтау итеп, Тимерләң Туктамыш ханга газавәт игълан итте, яғни ачу итте вә ахырта араларында зур сугышлар мәйданга чыгуына сәбәп булды (Тәлфикъ әл-әхбар, 1 т., 584—585 б.).

* * *

Юк сәбәпне бар итеп, Тимерләңнен Туктамыш ханга дошманлык белдерүе хакында язган идек. Моннан соң боларның дошманлыклары бер-берсе белән сугышуга сәбәп булып, һәр ике тарафтан хисапсыз мөселман каны агызыллардыр.

Мәскәү кенәзе Димитрий 39 яшендә вакытта 1389 елда вафат булып, урынына угылы Василий Мәскәү кенәзе итеп билгеләнде.

Василий гадәт буенча Урдага хан хәзрәтләре хозурына барып, илтифатына лаек булды һәм, үтенүенә күрә, Мәскәү кенәзлегенәң даирәсен киңәйтәргә вә көчәюснә сәбәп булган өстенлекләр бирелде һәм ошбу зур мәрхәмәтләргә нанл улып, яғни ирешеп, Василий Мәскәүгә кайтып китте. Бу мәрхәмәтләрдән хәбәрдар булгач, Мәскәү халкы бик шатланды.

Тимерләң белән Туктамыш ханның дөгъвалары ниңә елларга сузылып, ниңә тапкырлар сугыштылар. Ахырында Кавказиядә Терек елгасы буенда очрашып, гаять каты бәрелештеләр. Ошбу сугышта адәм каны елгалар булып акты, диярләр. Өч тәүлек тоташтан ботен гаскәр сугышканнан соң Туктамыш хан жиңелде вә сугыш урыныннан качып, Болгар урманнарына яшеренде. Бу вакыйга 1395 елда булды. Каршы торучы беткәнлектән, Тимерләң Дәште Кыпчак мәмлөкәтенә кереп, үзенең көчле гаскәре белән үтерергә, таларга кереште, шәһәрләрен, авылларны яндырып, хайваннар вә малларны ашап, ботен мәмлөкәтне байгыш оясы урынына харап итте. Очраган халыкларны тулысынча кылычтан үткәреп, ошбу мәгъмүр, яғни төзек, мәдәниятле мәмлөкәтне адәм үләксәсе белән тутырды. Форсат тапкан мөселманнар бары тик урманнар, сазлыктар, әрәмәләргә кереп кенә жаннарын котылдыралар иде.

Бүгенге Русия мөселманнарының бабалары Тимерләң золымыннан күргән фажига кебек афәтне мондый гомуми сурәттә башка һичкеминән күрмәгәннәрдер.

Мәскәү кенәзлегенәң көчәеп, бөек бер Русия дәүләте мәйданга чыгуының вә бөек бер Дәште Кыпчак мәмлөкәте харап булуының сәбәбе — Тимерләң булмыштыр.

Чыңгыз вә һулагу кылычлары белән агызылган ислам каны Тимерләң кылычы белән агызылган ислам канына караганда берни дә түгелдер.

Тимерләң ошбу вакытта Сарай вә Хажитархан, яғни Әстерхан шәһәрләрен дә харап иттерде вә бер жан иясе калдырмыйча үтереп, әсир алып, читләргә таратып бетерде, мөслимә әсирәләрен гаскәренә өләшеп бирде.

Тимерләң Дәште Кыпчак мәмлөкәтен жир белән тигезләп киткәннән, халкын тар-мар иткәннән соң руслар иркен бер сулыш алдылар, вак-төяк кайбер очрашуларны исәпкә алмаганда, 12 ел кадәр бер мөддәт, яки вакыт тәмам рәхәтлек вә Урда хөкүмәтеннән иминлек белән гомер сөрдәләр. Һәрникадәр Дәште Кыпчак халкы качкан жирләреннән чыгып, хөкүмәтләрен кабат тергезсә дә, һаман да үз аралары тыныч булмады. Шул сәбәпле Мәскәү кенәзе ханнар хозурына буйсынуын белдерү очен үзе бару түгел, хәтта кеше дә жиһәрмәс иде. Дань түләү күптән юк иде. Хәлбуки «татарларга дань» дип халык өстенә салынган налог элеккечә жыелып торылып һәм Мәскәү кенәзе бу акчага мәмлөкәт эчен төзәтер иде. Татарларга булган ихтирам вә тәвазыйглар, яғни түбәнчелекләр тәмам бетте.

Тимерләң кайтып киткәннән соң Туктамыш хан качкан жиреннән чыгып, гаскәрен жыйды вә Сарай шәһәрәнә кайтып, аны торгызды, үзенең бөек хан икәннән ботен тирә-як халыкларына игълан итте. Ләкин көтмәгәндә Тимер Котлык исемле икенче бер хан һөжүм иткәнлектән, чарасыз, хатыны вә кайбер балаларын, хәзинәсен алып качты һәм Литва кенәзе булган Витовт хозурына, Киев шәһәрәнә барып, үзенең хөкүмәтен кире кайтарып алырга ярдәм сорады.

Урда хөкүмәтенә дань түләп торган Литва кенәзе Туктамыш кебек бөек бер татар ханының үз хозурына килүснә гадәттән тыш шатланып, Дәште Кыпчак хөкүмәтен кире алып бирер очен ярдәм итәчәген Туктамыш ханга сөйләде. Бу хезмәткә мөкәфәт, яғни яхшылыкка каршы эшләнгән яхшылык буларак, Туктамыш хан урынына кире кайтып утырганнан соң Мәскәү кенәзлеген Витовтка бирәчәк булды.

Витовт Сарайда Дәште Кыпчак ханы булган Тимер Котлык белән сугышырга хәзәрләнә башлады. Гаскәр күбәйтү вә көч хасил итү нияте белән Тимерләң вакыйгасын-

нан соң азып-тузып калган мөселманның үзенең мәмләкәтенә чакырып, Вильно шәһәре янында булган нарьялларга, ягъни авылларга урнаштырды. Бу көндә булган Польша мөселманны ошбу кешеләрнең вә Туктамыш хан гаскәрләренәң нәселләрен-нәндер. Аз булулары вә күбесе поляк кызларын алу сәбәплә үз телләрен, горей вә гадәтләрен онытып полякларга, бары тик рәсми сурәттә ислам динендә калмыш-лардыр. (Жәя эчендәге бу аңлатма калың хәрефләр белән басылган.— Р. Ә.)

Ошбу вакыт Тимер Котлык хан Витовтка кеше жибәрәп: «Безнең дошманыбыз булган Туктамышны безгә кайтарып бир!»—дип сорады. Витовтның бу сүзгә кабул итмәвә сәбәплә, Витовт белән Тимер Котлык арасында зур бер сугыш булды. Монда Туктамыш хан да үз гаскәргә белән катнашты. Каты сугыш соңында Витовт гаскәргә мөнһәзим улды, ягъни жинелде, һәм Туктамыш хан да үз тарафдарлары булган мирза һәм гаскәрләргә белән сугыш мәйданыннан качтылар. Бу вакытга 1399 елда булды.

Туктамыш ханның Жәмәлетдин, Хәбәр Бирде, Кибәк, Кәрим Бирде, Искәндәр, Әбү-Сәгыйд, Күчек, Кадыйр Бирде исемле уыллари бар иде (Әбел-Гази, 178 б.). Боларның кайсыберләргә Сарайда булган фетнәләр вакытында ханлык төхетенә чык-каладылар вә акчалар да суктырдылар.

Туктамыш хан тарафыннан Литва хөкемдары булган Ягайлога 1393 ел рәжәб аеның 8 нче көнендә (май) Урдадан язылган бер мәктүбә, ягъни хаты «Мөстәфадел-әхбар»да басылды (1 т., 118 б.).

Туктамыш хан һиммәт сахибә, ягъни омытылышы-дәртлә, гайрәтлә, тәдбирлә, ягъни эшнә ахырын беләп эшләүчә бер падишаһ иде (Мөстәфадел-әхбар, 1 т., 116 б.). Фәкәт «батыр үлемә маржадан» дигәнчә, Тимерләң кулыннан үзә дә харап булды вә бөек бер ислам дәүләтә дә бәрбад улды, ягъни юкка чыкты.

Мәскәү кенәзә Василийның да Сарайга барып, зур өстенлекләр алырга ирешүенә баш сәбәбә Тимерләң иде. Чөнки Тимерләң шул көннәрдә Дәште Кыпчак өстенә һөжүм итәргә хәзерләнәлектән, Туктамыш хан икә ук арасында калудан саклану йөзеннән кенәзнен һәрбер сораган нәрсәсен бирергә мәжбүр булды.

Тимерләң Туктамыш хан мирзаларына яшерен сурәттә ришвәтләр жибәрәп, үз тарафына жәлеп итәр вә һәртөрлә хәйлә вә мәкерләр кылып иде.

Тимерләң вакыйгасыннан соң Туктамыш хан үзенең истикъяләп, ягъни бәйсез-леген вә ханлыгын югалтты. Витовт белән Тимер Котлык хан сугышларынан соң үзенең икә хөкемдарлыгын кайтару тырышлыгы белән сахрадарда гомәр кичердә һәм кайбер вакыт Сарайда вә Алтын Урдада хөкүмәт сөргән ханнарның гаскәрләргә белән очрашып сугышты. Ләкин бу максатына ирешү мөмкин булмады. Ниһаять, Урдада хөкүмәт иткән Шадибәк ханның Идегәй мирза командасында булган бер өлеш гаскәргә белән Төмән янында очрашып сугышты вә шул вакыт Идегәй тарафыннан (Брокгауз) үтерелдә (Карамзин Туктамыш хан үтерелгән жирне Тюмень дип язадыр, уйлавымча, берәр елга исемә булса кирәк. Хәзергә Тюмень шәһәрнен ул вакытта булуы бик шөбһәледер. 5 т., 2 баб, 111 б.). Туктамыш ханның вафаты 1404 елдадыр (Большая энциклопедия . Эмма Брокгауз 1407 дә үтерелдә, диядер). Гарәп тарихчылары Тук-тамыш ханның Тимерләң белән булган мажарасыннан соң хәлләрен белмәгәнлектән, вафат елын моннан элгәрәк күрсәтмешләр һәм фазыйль Мәржани боларга иярмештер («Мөстәфадел-әхбар»да 789 ел, ягъни 1396 тирәсә күрсәтелә. 1 т., 118 б.). Ләкин моның вафатының Мәскәү кенәзлегенә мөнәсәбәтә зур булганлыктан, гарәп тарихчыларына караганда рус тарихчыларының хәбәрләргә дөрес булуында шөбһә юк һәм аларның, ягъни русларның риваятьләрен шөбһәсез кабул итү тиешледер.

Туктамыш ханның уыллари аталары вакыйгасыннан соң һәркайсы мөшәүвәш улып, ягъни тәшвишкә төшеп, борчылып, таралдылар. Жәләлетдин Русиягә качкан иде. Соңыннан Сарайда булган фетнә арасында форсат табып, 1411 елда («Гажаибел-мәкдур», 67 б.) ханлык төхетенә утырып, 14 ай падишаһлык иттә («Мөстәфадел-әхбар», 1 т., 119 б.). Литва кенәзә Витовт үзәнә итагаты кылды, Мәскәү кенәзә Василий бине Димитрий үзенең олуг түрәләргә белән берлектә күп бүләкләр алып, Сарайга Жәләлет-дин ханга коллыкларын белдерергә килделәр. Бу вакытга 1412 елда булды.

Мәскәү кенәзә килеп житмәстән элек Жәләлетдин хан үзенең тумасы Кәрим Бирде тарафыннан үтерелмеш һәм Кәрим Бирде үзә хан булмыш иде. Мәскәү кенәзә исә моның хозурына кердә вә бүләкләргә дә моңа тапшырды. Моннан соңгы балаларының кайсыберләргә ханлык төхетенә утырсалар да, бер-берсен үтереп бетерделәр.

Матбугатка тарих фәннәргә кандидаты
РАВИЛ ӘМИРХАН әзерләде.

БАБАЛАРЫМНЫҢ КАБЕР ТАШЛАРЫНА КАРАП

5

Хан сараеның аулақ бер бүлмәсендә хужа үзенен вәзирләре белән кинәшә. Ханның сердәшләре — аңа иң яқын торган, дәүләтнең терәге саналган шәхесләр: көрәк сакаллы, биек авыр мангайлы карачы, дин башлыгы сәед-рухани һәм ханның өлкән малае. Соңгы елларда моңа кадәр хәлиткеч зур эшләргә катнашмыйча гына кенәзлекләр, ханлыklar арасындагы ызгыш-бүлешләрдән читтәрәк торган Мәскәү кенәзлегә Алтын Урданың иң яқын, иң ышанычлы сердәшенә әйләнә башлады. Үзенен күрәшләре Тверь һәм Новгород кенәзлекләре белән сугышу дисеңме, аларның мәнфәгатен Алтын Урдага сатып, дин кардәшләре бәрәбәрәнә байлык һәм Урда ханнарының яқынлыгын, аларның дуслыгын яулау дисеңме. Мәскәү кенәзләре әлегә турыдан-туры Болгар дәүләтенә яу тотарга жөрәт итмиләр. Болгарны көчсезләндерүгә, аны бөлдерүгә юнәлтелгән сәясәтне Мәскәү кенәзләре Алтын Урда аша, Иделнең югары агымындагы кенәзлекләренен ушкуйникларына ярдәм итеп, аларны болгар авылларын таларга, сәүдә юлларын басарга котырту дисеңме — шундый кабахәтлекләр һаман ешай, һаман кабатлана тора. Ханның сердәшләре мәскәүлеләренен жирләре кысыр булуын, ул жирләрдә ачлыкның еш кунак итүен яхшы беләләр иде. Мәскәү кенәзлегендә йөрәп кайткан сәүдәгәрләренен, махсус жиберелгән мосафирларның хәбәрләренә караганда, ул кенәзлек үзенен ярлы булуына, зур гаскәр тотарга мөмкинлегә булмавына карамастан чик-чама белмишә чирү туплый. Соңгы хәбәрләргә караганда, хәзер инде аларның гаскәрләре дәүләт өчен түгел, дәүләт үзе гаскәр өчен эшли һәм яши башлаган.

Хан күбрәк тыңлый. Ул сердәшләренен сүзләрен үз күзгә белән күргәннәргә янәшәләр, чагыштырып карый. Карачы дәрәс әйтә, Болгар дәүләтенен яу белән килгән дошманга каршы торырлык көчә бар. Гаскәргә таянырга була, болгарның лачын уллары үзләренен батырлыкларын, ватан өчен үлөргә әзер торуларын күп тапкыр сугыш кырларында исбатладылар. Иң зур куркыныч — күзгә күрешмишә, астыртын эш итүче эчкә дошман. Гомерләрен кеше байлыгына ымсынып яшәүгә көйләгән комсызлар, дан-шөһрәт һәм мал өчен соңгы бөртек иманнарын сатырга әзер торучы әхлаксызлар — менә кемнән куркырга кирәк дигән фикергә килделәр бу серләшмәдә. Шунысын да әйттеләр — гажәп авыр, искиткеч катлаулы сатлык жаннарга каршы тору. Алар бит безнең белән яшиләр, безнең үз кешебез саналалар, серләребезне беләләр. Без аларга яқынлык күрсәтәбез. Алар да жас чыкканда ватанга тугрылыклы булуларын күрсәтергә, безне шуңа ышандырырга тырышалар, шул ук вакытта дошманга серләребезне сөйләп, Болгарда тупланган байлык белән аларны ымсындырып, яу килгәндә капка ачарга вәгдә биреп торалар. Кемнәр соң алар иман сатучылар? Серләшмәдә шуны белергә тырышалар һәм аңдыйлар. Адәм баласына кеше күңеленә үтеп керү сәләте бирелмәгән, ул сәләт Аллаһы Тәгалә кулында. Билгеле, алар хакимият тирәсендә йөрүче өрсез ялагайлар арасында. Сатлык жаннарның күбесе комсыз, көнчә, күбесе шөһрәткә омтылучылардан. Хакимият булган жирдә сатлыклар да була. Хан бу хакыйкәтне белә иде. Белә иде һәм бу көрәштә үзен көчсез сизә иде. Сердәшләрен жибергәч, хан бик озак уйланып утырды. Көнбатышта туплана башлаган куркыныч көч һаман куера. Бу фажигале ташкын кайчан ярларынан чыгып, Болгар ягына ургылыр икән? Каланы ныгыта башларга кирәк дигән фикергә килде ул. Өстәмә гаскәр жыймыйча да булмас.

Шәһри Болгар яши. Өметләр кин. Мөмкинлекләр дә кин әле. Ханның борчылуы халыкка тимиде. Дәрәс, юлда сәүдәгәрләренен малларын талау, Болгар жиренә килеп авылларны талап китү, аулау һаман ешай иде. Байлык һаман туплана, арта тора. Сәүдә белән яшәгән халыкта бу инде даими хәл, бер куркыныч гадәт була. Бәрәүләр һөнәр, осталык белән байый, икенчеләр — сәүдә белән, өченчеләр — хакимияткә яқын торганлыктан. Ә бит һәр кешенен байлыкта, рәхәтлектә яшисе килә. Ялкауның да, Ходай Тәгалә сәләтсез калдырганнан да башкалардан ким буласы

Ахыры. Башы журналның 9 нчы санында.

килми. Менә шундыйлар, эсләнә торгач, байлыкка ирешү юлын барыбер табалар. Ул чыннан да бик гади, бик жиңел икән. Мәсәлән, шымчылык. Яисә хәлиткеч мизгелләрдә дошман ягын тоту. Шул юл белән бик тиз, бик жиңел байлык туплап була икән. Әнә, Ага базарда сәүдә гөжли. Чиксез адымнарға сузылган такта өстәлләргә Һиндстаннан, фарсы якларынан килгән асылташлар чәчеп ташлаганнар. Кытай сәфәкләрен, чынаякларны, күзеңнең явын алырлык бизәклә тартмаларны тау-тау итеп куйганнар. Исфахан осталары эшләгән бизәклә иярләр, камыт-ыңгырчаклар, Дәмәшк кылычлары, Самсун осталары ясаган сөңге-айбалталар. Болгар егетләре шундый товарны кулга төшерү өчен жаннарын ярып бирергә әзер торалар. Соңгы елларда Әдрән дингез ягынан агылган товарлар ишәя башлады. Әнә, Венеция осталары ясаган пыяла савытлар, хуш исле сабыннар, мәшрик кызлары көмеш жеп кушып бәйләгән йон күлмәкләр. Шулар арасында иң күбесе — болгар осталары эшләгән күн читекләр, болгарның мәшһүр көмешчеләре ясаган зиннәтле товарлар. Дорес, сәүдә ул үзенчәлекле бер хезмәт. Бу һөнәр хезмәт белән генә чикләнә бетми. Сәүдә ул — йөрәкләрне жилкендерә торган уен-ярыш та һәм, моны сәүдәгәрләр генә белә, кан йөрешен тизәйтә, хәмер шикелле исертәп жибәрә торган киндер-бәлзәм хикмәте дә. Базар эше — сәүдәгәрләргә генә хас һөнәр. Ашыкмыйча гына, ихлас күзәтеп торыгыз әле. Күрдегезме? Базарда дөньяларын онытып, күз комсызлыгының колына әйләнәп тамаша кылып йөрүчеләр — биниһая. Әнә шундыйлардан яллылар дошманга сер сата торган шымчыларны. Нәкъ шундыйлар арасынан чыга дошман каланы чорнаганда капка ачучылар. Шундыйлардан һәм чит ил сәүдәгәрләренә иярәп, шулар тирәсендә уралып йөрүче күзәткечләрдән.

Балга катырган чикләвек төшләре, чәкчәкләр, бавырсаclar, рәхәт лоcымнар рәтендә тукталмаска тырышыгыз. Шул татлы ашамлыкларның берсен генә авыз итеп карасагыз да, яннарыннан китә алмыйча интегерсез. Кеш, сусар, кондыз тиреләре өелгән жирләрен дә урап үтәргә тырышыгыз. Жәнлек тиресе сихерле ул. Аларның берсеннән-берсе гүзәл, берсеннән-берсе йомшак һәм ымсындыргыч булуында башны әйләндерә торган тылсым бар. Сатып ала башласагыз, акчагызының тиененнән арынгачы туктый алмыйсыз.

Базар сихеренәң шаукумы эчегезгә кереп оялавын сизү белән Иделнең түбән агымында акбүз атлар, дөддел-тулпарлар сатыла торган жиргә юнәлегез. Шул атларга карап йөргән чакта йөрәктә горурлык, күңелдә батырлык хисләре уяна. Атлар янында йөргәндә шәфкәтьле, бахбайлар шикелле чыдам, дустанә буласы килә. Шул тирәдә йөргәндә сез илнең иң батыр, иң абруйлы ирләрен очрата аласыз. Атлар арасында йөргәндә йөрәктә илнең иминлеге, болгар халкының абруйлы исемен саклар өчен дошман явының иң куркыныч жиренә ташлану теләге уяна. Атларга баш иеп, Аллаһы Тәгаләдән аларга иминлек теләп узыгыз.

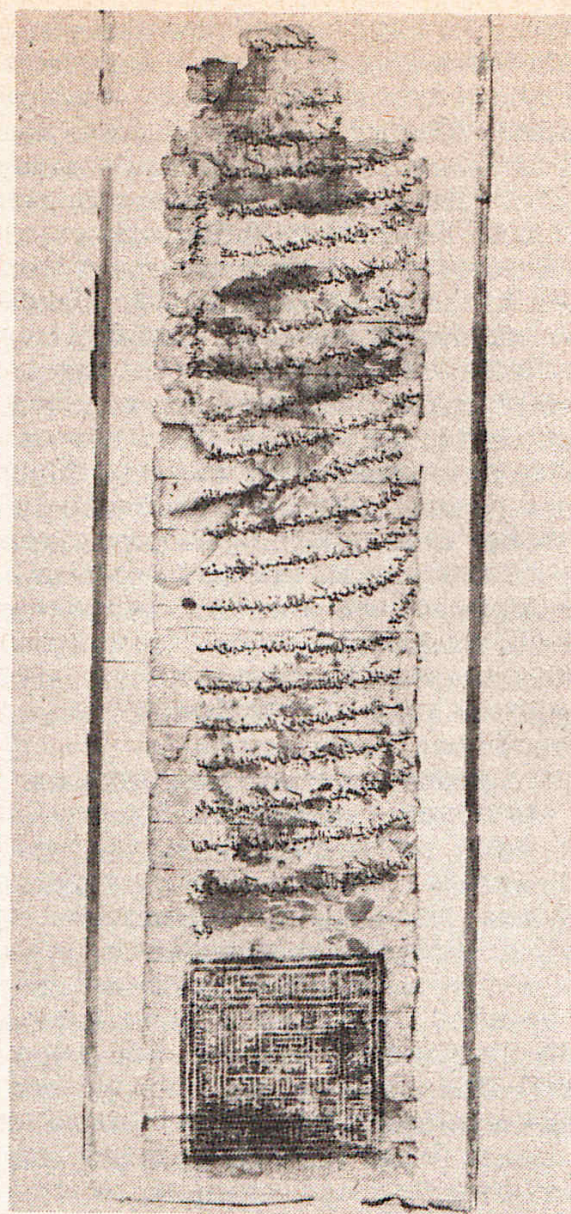
Ат сата торган жирдә йөрәп туйгач, туры китаплар рәтенә юнәлегез. Менә ул кайда матурлык белән акыл, осталык белән гыйлемнең үзара берләшәп дин белән тоташкан урыны. Китап белән сәүдә итүчеләр арасында бөек шәхесләр дә очрый. Монда йөрүчеләрнең күбесе шагыйрьләр, болгар галимнәре, милләтнең күз карасына тиң торган зыялылар. Каланың иң гүзәл сарайлары, данлыклы мәчет-гыйбадәтханәләренәң барлыкка килүендә аларның өлеше ифрат зур. Болгарның мәгърибкә һәм мәшрикка таралган дан-шөһрәте дә нәкъ шушы китап карап йөрүчеләрдән башлана. Әгәр ашыгыч эшегез, яисә кем белән булса да очрашасыгыз булса, китаплар рәтен читләтеп узарга тырышыгыз. Монда йөргәндә, яшькелт болгар күн белән тышланып, алтын нәкыш белән бизәлгән, почмакларында асылташлар ялтыраган көмеш каптырмалы китапларга күзәң төшсә, бөтен дөньяң онытыла. Ә инде китапны кулга алып актара башласаң, андагы кытай карасы белән язылган хәким сүзләр серләрен сиңа сөйли башласалар, сиңа гыйлем коллыгына эләктен дигән сүз. Китап сата торган жиргә ешрак йөри башлау белән сиңа башка һөнәрләрәң юкка чыга, вазифаларың онытыла, сиңа күңеләң мәгарәгә кереп бикләнәп, калган гомереңне бары тик китап белән икәүдән-икәү ялгызлыкта үткәргәң омытыла. Беләп тор, киләсе буын шушы бөек каланы ташлап китеп, башка жиргә күчәп, икенче зур һәм бай кала салып яши башлар. Шул каланы дошман чорнап алгач, исән калган болгар милләте варислары алтын-көмешләрен, асылташларын, гомер буге тиенләп жыйган акчаларын ташлап, күкрәкләренә китапларын кысып, урманнарға качачаклар. Бу хәл тарихның 1552 елның көзендә булачак...

Шәһри Болгар хәрәбәләрен карап йөрим. Равил Фәхрәтдиновның китабында Болгар ташлары астынан табылган 70 центнер көмешнең бер урыс сәүдәгәр кулы

аша үтүе турунда сүз бара. Моннан табылган археологик хэзинэлэрнең Рәсәй һәм чит ил музейларына кергән өлешен беркем хисапка алмаган. Гомумән, элеккеге Болгар һәм Казан ханлыгы жиреннән казып алынган табылдыкларны йә фарсыларга, яисә Урта Азиягә күчерергә тырышалар. Әле кырыгынчы елларның башында Мәскәүдәге Тарих музееда Болгар жиреннән табылган әйберләр аерым бүлеккә урнашканнар иде. «Идегәй» дастанына карата Үзәк Комитет карары чыккач, ул бүлекне Урта Азия бүлегенә куштылар, ә инде илленче еллар башында «космополитизм» белән көрәш башлангач, болгар экспонатлары бөтенләйгә юкка чыктылар. Башка музейларда да нәкъ шундый процесс барды. Татарларның үзләрен генә түгел, аларның эзләрен дә әкреләп кырып ташларга, онытырга, онытмаска теләүчеләргә карата чара күрергә! Бу хәрәкәт бездә генә түгел, бөтен социалистик лагерьда, бигрәк тә Балкан ярыматавындагы Болгариядә дә зур тырышык белән алып барылды. Дунай болгарлары Кубрат хан улы Аспарухны ихтирам итәләр. Аңа һәйкәлләр куялар, аның исеме белән Варна шәһәрендәге күпер, Болгариянең иң зур пароходы, урамнар, зур берләшмәләр аталып йөртелә. Шуңа ук вакытта Идел буе болгарлары белән кан кардәшлесе турунда һәр очракта диярлек яшерергә тырышыла. Ә инде Кубрат ханның дәүләтен хазарлар жимергәннән соң болгарларның зур өлеше Идел буена күчеп китүе мәсьәләсә көн тәртибенә килеп баскан очракларда рәсми тарихчылар туганлыкны чувашларга китереп тоташтыралар. Гомумән, болгарларның Азак дингезе, Дон елгасының түбән агымы төбәкләрендә яшәгән чоры аз өйрәнелгән. Дунай болгарларында сакланып калган борынгы горел-гадәтләр, Кубрат хан чоры һәм аннан элгәрәк чәчәк аткан культура үзгәрешләрен дә без начар беләбез. Бәлки начар да түгелдер? Без тарихтан сабак ала белмибез. Иң зур, иң аянычлы фажига нәкъ шуңа бәйлә. Милләт таркау. Интеллигенцияне азатлык көрәшенә каршы күтәрү берни тормый (татар язучыларының «кызыл-көрәннәр» жыйган съездга катнашулары гына да ни тора). Киләчәккә без куркыныч астында. Без, татарлар, нишләп соң гел оттырып, гел югалтып торабыз? Болгар бабаларыбыз югары мәдәниятләр дәүләт төзи алганнар. Казан ханлыгы чорында көч тә, байлык та житәрлек булган. Нишләп соң без үзбездәнчә мөстәкыйльлелеккә безне саклый белмәгәнбез? Нилектән соң тәкъдир безне һәрвакыт жинелүгә, буйсынуга, коллыкка дучар итеп торган? Шушы сорауларга нигезләп җавап тапмаган очракта без бүгенге мөстәкыйльлек көрәшендә дә, нәкъ шуңа чорлардагы шикелле, тагын бер, бәлки инде соңгы мәртәбә, туган туфрагыбызга хужа, мөмкинлекләребезгә ия булып яши алу дан колга кагарбыз.

Мәскәү кенәзлегенә кинәт көчәп китүе һәм аның экспансив омтылышларының чиктән тыш активлашуы Казан ханлыгы чорында тынычлыкта яшәү мөмкинлеген чикләп торган. Дөрес, ул чорда да матур сарайлар, мәһабәт мәчетләр күтәрелә килгән. Тормыш шартлары да зарланырлык булмаган. Шуңа карамастан, минем бабаларым башкалаларын Казан елгасы буена күчәргәннән соң көн күрештә Болгар чорындагы гармониягә ирешә алмаганнар, күрәсәң. Иреккә яшәүнең соңгы елларында безнең бабаларыбызга тынлык сирәк булган шикелле тосла. Империягә таба борылып, бар көчән, кыйбласын сугышка, яулап алуга багышлаган дәүләт белән янәшә яшәү татарларны туктаусыз бимазалап торган. Казан ханлыгы чорында да сөүдәләр уңышлы барган. Кырларда ишеләп ашык уңган, ханлыкта эшләнган товарларның даны еракларга таралган. Шундый дәүләт үсәргә, чәчәк атарга тиеш иде кебек. Идарә итүчеләр арасында бердәмлек юк, хакимият туктаусыз алышынып тора. Ханлыкка теш кайраган күрешгә нәкъ шуңа кирәк тә. Күреш туктаусыз утка ягулык ташлап, ызгышны көчәйтеп тора. Казан ханлыгы чорындагы һәйкәлләр сакланмаган диярлек. Кол Шәриф мәчете, андагы китаплар, архитектурасы, бизәлеш, ландшафтка тәңгәл килүе күпне, бик күпне сөйли алыр иде. Яулап алучылар кан коюны күргән шәһидләргә жир белән тигезләгәннәр. Ханлыкның архивы яндырылган — тарихның күзен чукып чыгарганнар, телен кискәннәр. Әйе, Сөембикә манарасы калган. Ялгыз шаһит. Канга баткан фажигалә чорның монсу мөнәҗәтчесе.

Һәр чүлмәк ватыгы, һәр исән калган кирпеч гасырлар астында сытылып югалган чынбарлык турунда сөйли ала. Шулар арасында иң күпне белгәнә — архитектура. Архитектурага чорның зәвыгы, шуңа заманда яшәгән кешеләрнең мөмкинлегә, аларның өметләре һәм сәләтләре сөңеп кала. Болгардагы Жамигъ мәчете барлыкка килсә өчөн, беренчедән, шактый күп акча кирәк булган. Шуңа акчаны ташка, ташларны дивар һәм манараларга әйләндерерлек талантлы архитектор, архитектор кушканны гамәлгә ашырырлык осталар һәм, ниһаять, мәчетне салдыручының матурлыкны бәяли алырлык зәвыгы кирәк булган. Болгар чорында безнең бабаларыбыз мәчет салганнар, сарайлар төзегәннәр. Киләчәккә багланышлары мул булган аларның. Ә без киләчәк буыннарга нәрсә калдырабыз? Танклар? Ракеталар? Бөләкәй габаритлы хрущевкалар?

Сәхиб Гәрәй хан ярлығы.

Болгар хәрабәләрен карап йөрим. Гәүдәсен югалткан Кече манара. Мародерларның сүтәргә көче житмәү аркасында гына исән кала алган Кара пулат. Реставрациядән соң эзе калкып чыккан Жамигъ мәчетенен нигезләре. Болгар чорының серләрен шулар сөйли. Заманында аларны көндәлек матди һәм рухи кирәклектә куллану өчен салганнар. Бүгенге көндә алар һәйкәл. Мин һәйкәлләр арасында йөрим. Шәһри Болгарның изге ташлары, яшел чирәмлекне тишеп чыгып, моңаеп карап торалар. Заманында бу жирдә мул, рәхәт тормыш аккан. Баш өстендә биек зәңгәр күк. Янәшә мул сулы, балыклы елга. Тирә-юньдә бал кортлары, кыргый жәнлекләр, жиләк-жимеш тулы урманнар. Яшел болыннарда симез сыерлар, куе йонлы сарыклар йөргән. Кая соң алар? Империянен совет чорында зурлыкка табынырга күнектерделәр. Матурлыкны зур күләм алыштырды. Бу очраклы хәл түгел. Империяләрдәге тоталитар зәвык зурлыктан, көчтән, куркудан, шул көч каршында үзене бик бәләкәй итеп тоюдан укмаша. Совет империясенен бөтен чагы искә төшә. Көнбатыштагы Брест шәһәреннән алып Чукотканың читенә урнашкан Дежнев борынына, Куриль атауларына кадәрге араны күз алдына китерергә тырышып карыйсың. Сыймый ул киңлек күзаллауга, шушы очсыз-кырыйсызлык каршында кинәт өркөп, югалып калуынны сизсәң. Күңелдә авыр шом туа. Безне бит күп еллар: дәүләт планга таянып эш итә, социализм тормышы планлаштырылган, дигән әкияткә ышандырырга тырышып агитация алып бардылар. Нинди планлаштыру мөмкин булсын инде котып халыкларын, азиатларны, кавказлыларны, европалылык каннарына сөнгән Балтик буе милләтләрен, төркиләрен, великороссларны һәм мең еллар үз-үзләрен саклау эшендә чыныккан, тәҗрибә туплаган әрмән-яһүдләрен таптап тутырған гигант социалистик казанда. Шул гигантомания хастасы тудырған курку совет кешесенен йөрәгенә үтеп керә, аның фикерләрен, теләкләрен, өметләрен тоташ хаоска әйләндерә иде. Европалы бездән мул, тотрыклы тормышта яшәве белән аерылган шикелле, үзенен яшәешен туган көненнән алып гүргә кәргәнче

диярлек ачык һәм ышанычлы итеп алдан күрүе белән дә асырмлана. Бала әле тудыгына, ә инде аның кайсы мәктәпкә йөрисе, мәктәпне тәмамлагач, кайсы колледжга укырга керәсе, диплом алганнан соң кайда эшлисе, ничә яшъта кемгә өйләнәсе, ничәдә үз йорт-курасы, кайсы елларда калган гомеренә житәрлек банкта акчасы барлыкка киләсе — барысы да алдан планлаштырылган, алдан билгеле. Көнбатышта балаларның күбесе әтисе алып барган эшне дәвам иттерә. Әтисе исә аны бабасыннан эстафета итеп алган, бабасының бабасыннан һәм шулай күп буыннарда сузылган хезмәт һәм яшәеш эстафетасы. Ни өчен мин бу турыда сөйлим? Болгар дәүләт чорында минем ерак бабаларымның нәкъ шул Көнбатыш ысулында, әгәр бөтенләй үк алай булмаса да, шул юнәлештә яшәгәнлекләре әллә кайдан күзгә ташланып тора. Әле кичә генә йөзләгән халыкларны төрмә шартларында тоткан карагуһлар безгә базар икътисады шартлары вәгъдә итеп тел чайкыйлар. Булган ул нәкъ шуңдый икътисад борынгы Болгарда. Ул әле безгә вәгъдә иткән фарцовщиклар, лавочниклар, рәкестирлар икътисадыгына да түгел, Шәһри Болгарга товарлар кыйммәтле жәнлек тиреләре булып төньяктан, асылташлар, алтын-көмеш булып көньяктан, чәй, ефәк, дөгә булып көнчыгыштан, эш кораллары, тимер-томыр булып көнбатыштан үзеннән-үзе агылып торган. Монда ургылып сәүдә кайнаган. Сәүдә жанланып торган жирдә агымсу китергән ком шикелле көнкүрешкә байлык утырып кала. Байлык булган жирдә башкарылган хезмәткә хак түләү мөмкинлекләре барлыкка килә һәм даннары еракларга таралган осталар, шулар белән бер рәттән шагыйрьләр, галимнәр, күренекле шәхесләр тәрбияләнә. Аларны нәкъ шул тормыш-көнкүреш мөмкинлекләре тәрбияли.

Шәһри Болгар күмелгән урынны күзләрем талганчы карап йөрдем. Халыкның үткәне тулысынча үлми. Милләтнең яшәеше өстенә күпме генә ташлар, ялган таулар, күзбуяу сазлыклары өймә, ул барыбер бер мәлне үзен-үзе белгертә, чонки ул бөтенләйгә үлеп бетми. Милләтнең шул исән калган өлеше жирдә яшәүчеләрнең иң сизгер вөжданлы, хакыйкатыне тоючыларга мөрәжәгать итеп үзенә фажигасен сөйләп аваз сала. Мин шул жир астынан ишетелергә тиешле авазларга колак салып йөрим. Тавыш вакыт узган сәен тоныграк, көчсезрәк ишетелә.

Шәһри Болгар үзенә Вавилон, Рим каласы, Афина, Фивалар ирешкән бөекләр чорына житә алмыйча һәлак булган. Шуңа карамастан, жир астына күмелеп калган тормыш шартларының сокланырлык мул һәм матур булуы хәрабәләргә укый белгән кешенең күзенә ташланып тора. Күкләргә үрелгән матур манаралар, нур чәчрәтеп торган зәңгәрсу чынаяк белән тышланган сарай гөмбәзләре, түгәрәкләнеп уелган ишек һәм ачык капка өлгеләре, таш диварлар өстеннән үсеп чыккан күзөтү башнялары, юлчылар агымы югала торган көрван-сарайлар. Бу шәһәрдә рухи гайрәт, йөрәк сгәре кайнап торганлыгын һәр таш, һәр кирпич киссә исбатлый кебек. Шәһри Болгарда яшәүчеләр горур, аларның өмет канатлары көчле булган. Талгынгына Идел суы ага. Кырда ишеләп ашлык уңа. Көтүлекләр киң. Азан тавышы бабаларымны йокыдан уяткан. Жомга алдыннан халык мунчаларга жыелган. Парланып чыкканнан соң, ашыкмыйча гына хәл-әхвәл белешеп, гәпләшеп ял иткәннар. Жомга намазыннан соң мәчетнең тыныч, салкынча гөмбәзләре астында тагын әңгәмә. Мәчеттәгә сөйләшү күбрәк ахирәтлек, рухият мохтажлыгы тирәсендә булган. Безнең болгар бабаларыбыз ялыктыргыч көндәлек мәшәкәтләргә икенче планга этәрәп, яшәешнең жанга рәхәтлекләр китереп торучы тарафларында ләззәтләнә белгәннәр. Болгар чоры милләтнең яшъ, гайрәтле чагына туры килә. Дүрт гасырга сузылган коллык безне нык имгәткән.

Хәрабәләр кала тормышының табигатькә якин торуы, шәһәр халкының кырлар, сахралар белән тыгыз элемәдә яшәве турында сөйли. Хәлләрәкләрнең шәһәр эчендәгә йортларыннан тыш якин-тирәдәгә су буйларындагы болыннарда жәйләүләре, утарлары булуы да табигый тоела. Болгар ташлары сөйләгән хәбәрләргә минем өчен иң кадерлесе — бабаларымның табигәтләрендә адәм баласын зәгыйфьләндерә, аның кешелек сыйфатларын жимерә торган иң куркыныч хаста — коллык эзләре булмавы турындагы мәгълүматлар. Шәһри Болгарда, Болгарстанның башка шәһәр-авылларында яшәгән бабаларымны тергезеп, аларны бүгенге көн татарлары белән чагыштырып карыйсым килү үзәкләргә өзеп, бәгъремә килеп бәрелә.

Галимнәр Шәһри Болгар корылмаларын Урта Азия һәм Рәсәй архитектурасы шәкелендә төзелгән булган дип аңлатырга тырышалар. Жир йөзөндәгә барлык төзелеш ысулларында теләгәндә шактый мул уртаклык табып була. Һәр бина эченә кереп тормыш кору, яисә жыелып гыйбадәт кылу өчен салына. Борынгы чорда һәм урта гасырларда барлыкка килгән калаларның барысына да хас тагын бер уртаклыклары бар — ныгытмалар эченә кереп бикләнеп, дошман явыннан саклану. Башка кала хезмәтен үтәгән калаларда иң уртада хан сарас, башка шәһәрләрдә бәкмөрсәләрнең йортлары булуын да даими уртаклыкка санарга була. Охшашлыклар

ның бер чыганагы нәкъ шуңында. Хәзер инде Урта Азиядәге архитектура ысулының һәм урыслардагы ысулның каян барлыкка килүен тикшереп карыйк. Урта Азиянең сәнгатеңә гарәпләргә кадәр фарсылар һәм индуслар тәэсир итеп торганнар. Урта Азияне гарәпләр яулап алганнан соң бу төбәкнең сәнгате, бигрәк тә архитектурасы тулысынча диярлек хәлифәлек шаукумы астында хәрәкәт итеп килгән. Хәлифәлек мөселман Ренессансының Гренада, Төньяк Африка, Мисыр һәм Хиджас төбәкләреннән читтә торганлыктан, Урта Азиягә Багдад хәлифәлегә турыдан-туры тәсир итә. Багдад сәнгате исә үзә фарсы йогынтысында барлыкка килгән. Урыс сәнгате, аның архитектурасы Византия йогынтысында, Киев чорындагы чуқындырулардан соң христиан дине белән христиан мәдәнияте аша тарала башлый. Новгород, Псков һәм Тверь кенәзлекләре аша Европа сәнгате тәэсире үтеп керү белән дә исәпләшмичә булмый. Ләкин бу шаукым артык көчле булмаган. Алтын Урда чорында урыслар тулысынча татар-монголлар канаты астында булалар һәм аларның мәдәни казанышларын үزلәштерәләр. Шулай да, архитектура өлкәсендә урыслар Византия казанышларын үзләштергәннәр, дисәк дөресрәк булып иде. Византия үзә шулай ук борынгы фарсылар мәдәниятен, аның сәнгатең үзләштерә. Димәк, әгәр галимнәр әйткәнчә, Болгар корылмаларының архитектурасы Урта Азиянең һәм урысның охшашлы булган очракта, ул борынгы фарсыларның охшаган булырга тиеш иде. Исән калган биналарны, Кече манараны һәм Кара пулатны истә тотканда, болгар архитектура ысулында борынгы фарсылар шаукумы бөтсәләй сизелми диярлек. Киресенчә, Кара пулат, Кече манара, Жамигъ мәчетенә исән калган манара төпләрен, мунчаларның нигезләрен барсын бергә жыеп, шулардан талпынып китеп, Шәһри Болгарның гомуми архитектура төзелешенә реконструкция ясап карасак, бу күренешнең Мисырдагы архитектура ысулына якынлыгы күзгә ташлана. Юк, тышкы форма охшашлыгы гына түгел, ниндидер шактый тирәндә, зәвык, аксиология өлкәсендә яткан уртаклык. Мәккә юлында күрәп, шунда отып кайту тәэсир иткән дип исбатларга тырышсак, бу дәлил генә охшашлыкны аңлата алмас шикелле. «Йосыф» китабының сюжеты да бит Мисырга бәйле. Бу мәсьәләне, минемчә, ныклап өйрәнәсе бар.

Сардиния атавында мегалитик корылмалар — нураглар бар. Кече манараның архитектурасында нураглар белән уртаклык барлыгы сизелә. Урта Азия һәм урыс архитектураларының шаукумыннан да тулысынча баш тартып булмый. Шәһри Болгарны салган осталарның зәвыгында бары тик аларның үзләренә генә хас ысул ятуын берничек тә инкяр итеп булмый.

8

Инглиз тарихчысы Арнольд Тойнби кешелек дөньясы тарихыннан 21 мөстәкыйль цивилизация эләрәң ачты. Аларның күбесе уникаль сыйфатлы, тарихта башка бер генә тапкыр да кабатланмаган. Шуң 21 цивилизациянең унсигезгә яқыны Шәрәк тарихына бәйле. Без евроцентризм шаукумында Шәрәкнең артта калган, ярлы, киләчәгә ышанычсыз итеп күз алдына китерергә күнәккәнбәз. Шәрәк буыннан буынга, гасырдан гасырга революцион рәвештә үзгәртелмичә яшәү шартларына гажәп тирән жайлашкан, бары тик эволюцион камилләшү ысулында гына үзгәрә торган културада яши. Көнбатышның тиз вакыт эчендә алга китүе фән һәм техника революциясенә бәйле. Техноген цивилизация табигый байлыкларны тиз вакыт эчендә һәм зур күләмдә үзләштерү мөмкинлеген бирде, адәм балаларын байлыкка күмәп ташлады, яшәү шартларын, евроцентризм критерийларына таянып бәйләгәндә, кинәт яхшыртып жибәрде. Бүгенгә көндә Көнбатыш цивилизациясе куркыныч кризис каршында тора. Табигать тапталган, пычранып, агуланып беткән, биосфера жимерелгән һәм стресс, секс гашкыны, рухиятнең саегуы, жан имгәнү аркасында, психотроп дарулар, наркотиклар һөжүме көннән-көн көчәя бара. Фәнни-техника революциясе кешеләр арасындагы элемент ысулларын үзгәртеп ташлады, семья тормышын, кардәшлекне бөтенләй үзгәртеп, кай очракта бөтенләй юкка чыгарды. Рәсәй — Алтын Урда дәүләтенә варисы — ничәмә тапкыр Көнбатыш цивилизациясен утыртып карады. Үсмәде ул цивилизация тоталитар чынбарлыкта. Ә безгә, татарларга, Шәрәк ягына да, Европа тарафына да чыгарга юл бирмәделәр. Мәжбүрият безгә бары тик бердәнбер мөмкинлек — ассимиляция юлын гына калдырган иде. XVI—XIX гасырларда чуқындыру юлы белән, совет чорында интеллигент, яисә түрә булу мөмкинлегә белән ымсындырып, катнаш никахлар ярдәмендә татар һаман «өлкән агайлар» ягына саркый торды. Этнос беркайчан да мәңгелек булмаган. Халыклар югала һәм туа торганнар. Библия битләрендә күрсәтелгән йөзәрләгән халыкларның яһүдләрдән башка берсе дә бүгенгә көнгә килеп житә алмаган. Этносларның яңаруы табигый процесс. Болгар хәрәбәләренә карап йөргәндә йөрәк-

не менә нәрсә әрнетә: колонналь шартларда яши башлагач, безнең генофонд елдан-ел, гасырдан-гасырга ярлылана барган. Көчле шәхесләр азатлык көрәшендә һәлак булганнар, югарыга үрмәләүчеләр башта диннәрен, аннан соң милләтләрен алмаштырып, колонизаторлар сафына күчәргә мәжбүр булганнар. Татарда ике төрле сыйфатка ия булган кешеләр генә яши алганнар. Беренчесе — коллыкка риза булган, буйсынып яшәүне көнкүреш кануны итеп кабул иткән мескеннәр, икенчесе — үз халкының мәңфәгатен сатып, колонизаторлар сәясәтен тормышка ашыруда актив катнашучылар. Мөстәкыйльлеккә ирешү мөмкинлегенә тугач, шушы фажиғә аеруча кискен сизелә башлады. Аяусыз кискенлектә.

Шәһри Болгар ташлары ишетә белгән кешегә безнең моннан алты-жиде гасыр элек мең еллар камилләшеп килеп, яшәү канунына әйләнгән ышанычлы гореф-гадәтләрсез, рухи мохтажлыкны туйдырып, яшәшкә бизәп торган үзгәчлекле культурабыз булуы турында сөйләләр. Без шуны саклый алмаганбыз. Үткән гомер кире кайтмый. Үкенү — ике тапкыр ялгышу дигән сүз. Болгар чорындагы шикелле мул, ирекле тормышны кору мөмкинлекләре бөтенләйгә югалмаган әле. Әгәр без мөстәкыйльлек турында базар ясап, ызгыш үрчәтеп йөрү урынына жин сызганып милләт өчен эшкә тотынсак, оныкларыбыз аякка баскан чорда аларга мул һәм иркен көнкүреш шартлары төзеп калдыра алачакбыз.

Шәһри Болгар ташларына карап йөргәндә бер сәер сорауга юлыгасың. Жәмигъ мәчетендә баш манара, Кече манара, шәһәрдә тагын берничә мәчет булган. Алар да, билгеле, манарасыз булмаганнар. Казан ханлыгы чорының баш гыйбадәтханәсе Кол Шәриф мәчетенен сигез манарасы булган. Нигә кирәк булган ул кадәр күп манаралар? Тамак туклыгы, өс бөтенлегенә һәм аерым кухнясы, бәдрәфе һәм ваннасы булган кетәк өчен гомер буге бил бөгеп, ялагайлыкта, тоташ буйсыну да гомерен исраф итүче совет кешесенә адым саен диярлек манара торгызу индидер сәер ахмаклык тоела. Безнең ерак бабаларыбызга манара торгызу ахмаклык тоелмаган. Алар безнең шикелле башларын иеп, жиргә карап йөрмәгәннәр. Манара аларны күккә карарга, жиденче кат күкләргә мөрәжәгать итеп яшәргә, азан тавышын югарыдан, күкләр тарафыннан ишетеп куанырга өйрәткән. Алар кылган гамәлләренә күкләр бәя бирер, өметләр биеләткән килер һәм, ниһаять, низаг чыкканда кемнең эше хак, кемнеке нахак икәнлеген күкләр хөкем итәр дип инанып яшәргә өйрәнгәннәр.

Утызынчы елларның уртасында манара кисү башланды. Башта мәчетләренен манараларын кисеп ташладылар, аннан соң аларның үзләрен дә жимереп бетерделәр. Юкка гына түгел иде бу. Безнең кол итәр өчен иң башта баш иеп йөрергә өйрәтергә кирәк иде һәм әкрәләп күккә караудан биздерү зарур иде. Совет кешесенен космосы урындагы начальникның биеләгә һәм иң биел, иң югары нокта — юлбашчы басып торган мавзолей ноктасы белән чикләнергә тиеш иде. Манара кисү Казан ханлыгы басып алынганнан соң башлана. Совет чорындагы биеләккә кисеп ыргытулар кешедәгә шәхесләккә жимерүнең соңгы этабы иде. Һәм чыннан да тоталитар хакимият теләгенә иреште. Безнең күңелдә бары тик тамак кайгысы, ачтан, суыктан һәм оясызлыктан үлми калу инстинкты гына саклана алды.

Шәһри Болгардагы дәрбәләр, исән кала алган кабер ташлары да таң калдыра. Дәрбәләргә жимереп ташлаганнар, кабер ташларын суырып алып чиркәү нигезләренә, аның идәннәренә түшәп бетергәннәр. Билгеле, андый изге ташлар авыл йортларының нигезләрендә, абзар-кураларда да житәрлектер. Мин шул исән калган кабер ташларына, сакланган дәрбәләргә карап, Болгар чорындагы зиратларны һәм ерак бабаларымызның мәңгелек йортларын күз алдыма китерәм. Дәрбәләргә гүзәл архитектура нигезендә матурлап ясаганнар, кабер ташларын исә мәрмәрдән, граниттан матур итеп уеп, аңа каллиграфик күркәм хәрефләр белән шигъри жөмлөләр язып калдырганнар. Безнең ерак бабаларыбызның адәм баласын шулай зурлап, ихтирамлап күмүләргә нәрсәне аңлата? Кешенен кыйммәт булуын, үлемсезлек идеясенен тормыштагы чагылышын. Үлгән кешегә күрсәтелгән ихтирам ул тереләргә әйләнеп кайта һәм адәм баласының жир йөзүдәгә иң кыйммәт, иң көчле ихтирамга лаеклы бердәнбер зат икәнлеген исбатлый. Бары тик шушы юл белән генә кешегә карата кулланыла торган ихтирамны адәм баласының күңеленә житкереп була. Бүгенгә күндә без мәстне ничек жирлибез? Каберләр өстендәгә һәйкәлләргә карагыз. Бүгенгә күндә кешенен бер тиен тормаганлыгы, аның бары тик эштә кулланыла торган көч, штат берәмлегенә буларак кына кирәк булуын зиратларда аңлай башлыйсың.

Язмыш миңа дөньяны күп күрү мөмкинлеген бүләк итте. Чит илләрдә йөргәндә мин озак еллар тынгы бирми интектергән бер сорауыма жавап таптым. Татар-монголлар бит христиан гыйбадәтханәләрен жимермәгәннәр. Ә нишләп соң Мәскәү кенәзлегенә экспансия юлына басып, күрше дәүләтләренен жирләрен басып ала баш-

лагач, һәр яулап алган жирдә иң беренче чиратта мәчетләргә жимереп килгән? Шушы көнгә кадәр диярлек гавам күзаллавы төрөкләргә кыргый, кара халык итеп күрсәтеп килде («Разве он человек, он же — турок!>). Әңә шул «кыргый» төрөкләр Константинопольне яулап алгач, Айя-София чиркәвен эчкә яктан роза мас белән юып пакьләндергәннәр дә мәчеткә әйләндергәннәр. Испаннар, илләреннән гарәпләргә куып жибергәч, мәчетләргә кайберләрен мәчет килеш калдырып, калганнарын католик гыйбадәтханәсенә әйләндергәннәр. Толедонун гарәпләр чорыннан калган иң зур, иң данлыклы гыйбадәтханәсә яртылаш мәчет, яртылаш католик храмы. Әңә соң урыслар юлларында очраган бер генә мәчетне дә исән калдырмаганнар?

Мәскәү дәүләтенең колониаль экспансиясә христиан динә байрагы астында эшкә ашырылып килә. Христиан динә башка диннә тотучыларны үтереп бетереп, аларнын гыйбадәтханәләрен жимерергә өндәми бит. Киресенчә, таш скрижалләргә язып калдырылган Муса (Моисей) пәйгамбәрнең Ун васыятендә «Үтермә!» таләбе — беренче урында. Димәк, христиан динә үтерергә кушмый. Бәлки урыслар үзләргә шундый ерткыч, шундый канга сусап йөрүчә милләттер? Киресенчә, урыснын гадәт халкы үзенең шәфкәтлә, киң күнеллә булуы белән аерылып тора. Шулай булгач, нишләп соң яулап алганда, берничә гасырга сузылган чукуындыру эшендә татарларны менләп, йөз менләп кырып ташлаганнар һәм аларнын изгә йортларын — мәчетләргә жимереп бетергәннәр? Яулап алу сәясәтен, буйсындыру тактикасын һәм геополитик омтылышнын аяусызлыгын белмәгән кешегә экспансия алып килгән фажиғаләрнең күләмен һәм нәтижәсен аңлау шактый авыр. Һәм шунысын да онытырга ярамый: шул гигант күләмдәгә жинаятьләр яулап алуучылар тарафыннан караганда күзгә күренми, хәтта алар үзләргә язган тарихта бөтенләй диярлек чагылмый да. Колониаль яулап алу сугышларына катнашучы солдатлар да үзләреннән кеше үтерүчә, жимерүчә икәнлекләрен аңлай алмаганнар. Ул әле, бәхетсезлеккә каршы, бүгенгә көндә дә аңлашылмый диярлек. Аңлашылмый гына түгел, үзенә күрә сугышта кеше үтерү, жимерү кәсәбә гадәти көндәлек ихтирамга төрелеп, ымсындыргыч сыйфат булып яши.

Басып алынган шәһәрләргә жимереп, анда яшәүчә халыкларны кырып-үтереп ташлауда кем гаепле соң? Урыслармы? Юк, алар түгел. Рәсәй дәүләтенең идарә итү ысулы, дәүләтнең куркытып буйсындыру сәясәте. Явыз Иван чорында тәмам канунга әйләнеп өлгергән бу сәясәт урысларнын үзләрен дә кызганып тормаган. Бу турыда Е. Стариков менә ничек яза: «Жестокость Ивана Грозного даже на фоне его отнюдь немилосердного века поражает... Террор носил характер массового геноцида, ему подвергались «мужской пол и женский, младенцы с сущими млекопитаемыми», изощренные пытки сопровождались не менее изощренным глумлением над жертвами. Не буду описывать подробности — они достаточно известны. Скажу о другом — о масштабе геноцида русского царя против русского народа. Историки сравнили документы поземельных описаний после походов опричников с аналогичными данными, фиксировавшими последствия вторжения крымского хана. Так вот, крымский хан наносил населению вдвое, втрое меньше урон!» (Евгений Стариков. От Ивана до Петра. «Знамя» журналы, 1992, 5 сан, 197 б.) Ә бит күпме еллар шушундый канга батыруларны, жимерүләргә татар-монголларга ягып, ялганлап килделәр. Сталин чорында бу тагын да зуррак масштабта кабатланды. Кайберәүләр безнең күз алдында эшләгән геноцидны бездән яшерергә, Сталин заманында ипи һәм аракы арзан булды дип, шуның белән капларга, онытырга тырышалар.

Игеләк жирдә ятмый, ди татар халык әйтеме. Эшәкеләк тә жирдә ятмый, күрәсен. Явыз Иван, Сталин шикеллә монастырьларга табынганнары өчен менә хәзер урыс халкы нинди зур, бернинди юл белән дә хәл итеп булмаслык фажиғалә хәлдә калды. Әле кичә генә диярлек «чүчмәк»ләргә, «нацмен»нар арасында үзенең урыс фамилиясен орден урынына тагып йөрүчә «өлкән ага» кичәгә республика, бүгенгә көндә мөстәкыйль илгә әйләнгән Балтик бугә дәүләтләрендә, Урта Азиядә, Кавказда үзә «әзчеләк»ләргә кимсенүен татый башлады. Бүгенгә фажиғанәң чарасызлыгы куркыта. Бу трагедиядән котылу юлын берәү дә белми. Югары Советларда чыгарылган законнар суга ыргыткан таш шикеллә башбаштаклык, миниминлек дингезендә югала торалар. Киләчәкне кара болыт каплаган. Куркыныч зилзилә болыты...

«Метсор»ларга төялеп Шәһри Болгардан Казанга кайтабыз. Йөрәк әрни, күнел түрендә авыр бушлык. Бу кичерешне аңлатып булмый. Бездә хәзер бөтенләй башка кайгы — бүгенгеләк кайгысы. Болгарнын изгә ташлары үксеп озатып калдылар. Күмеләп калган васыятьләр калкып чыгарга омтылалар. Жир астыннан килгән авазлар әле дә колакка. Әңә соңгы ташына кадәр ташып бетерелгән мәчетләргә эзләргә. Әңә, идәннәргә түшәлгән кабер ташлары. Көч-хәл белән, ниндидер серлә мөгжиза кодрәте белән исән калган биналарнын шәүләләргә. Сезнең барыгыз да

минем күз алдымда. Олы манараның тетрәндергеч нигезе. Ак пулатның жылымса ташлары. Кече манарадан ишетелгән аятьләр дулкыны. Ерактан, әллә кайчангы чорлардан исән килеп житкән соклангыч зәвыкның жанлану шаһиты син, Кара пулат! Калган гомерең күпме икән синең? Кара пулат күз алдыма килү белән Равенна шәһәре, шундагы остготтар патшасы Теодорихның дәрбәсе сурәтләнеп китә. Таланганда, эчегездән әрвахларның сөякләрен көрәп чыгарганда кычкырып еладыгызмы сез, дәрбәләр? Ә сез, мәчет манаралары? Гөрселдәп жиргә ауганда авыртуга сез ничек түздегез? Ак пулат, нигезеңдә күпме савап, никадәр пакълек ятканын син беләсеңме? Шәһри Болгарның күмелгән төнен каплаган чирәмлек астында ниләр калып югалганын кем бәяли ала? Жир шарының төрле почмакларыннан жыелган мөсафирларның сулышлары сакланып калган кәрван-сарай эзе. Һәм, ниһаять, бәгырьләрен ачыттырып әрнетүче чиркәү нигезенә, аның идәннәренә түшәлгән кабер ташлары. Кабер ташлары... Их, безнең каберлекләренң трагедиясе...

Мәңге жуелмас сурәт булып күз алдында басып калган хәрәбәләр рәсемендә саташкан чакта күренә торган фантазмагория шикелле бездән өркөп, юлның як-ягына ташланып чабып йөрүче бер гөнаһсыз дунгыз баласы... Боларның барысы да иң өстә яткан, безнең ерак бабаларыбызның әйтәсе васыятьләрен каплап, аларның тарих битләренә сыймаслык фәжигале язмышларын яшереп торучы чыбылдык кына бит. Шәһри Болгарга зиярәт кылганнан соң бүгенге катлаулы сорауларга җавап табу мөмкинлегенә жигеләп киткәндәй тоела башлый. Аерым шәхесләр, төркемнәр, милләтләр арасында очкын төшү белән кабынып китәргә торган кыргый нәфрәтнең каян барлыкка килүен Шәһри Болгар ташлары белә шикелле. Менә аларга сузылган яулап алулар, буйсынулар, буйсындырулар, күз яшьләре, жиргә коелган, жирдә елга булып аккан каннар, зиндан газәпләре, богаулар... Теләкләр, багланган һәм баглангырга өлгермәгән өметләр, түләнергә тиешле һәм мәңге түләп бетерә алмаслык жан бурычлары, тапталган, тар-мар ителгән иманны эзләп жан сыкраулар... Киләчәккә алып барачак туры, дәрәс юлны без, күп гасырлар тарихыбыздан мәхрүм яшәгән милләтләр, ата-баба эзләрен эзләп табып, алар калдырган васыятьләренә жыеп, шулар ярдәмә белән мәжбүри рәвештә эшләнгән рухи бушлыктан арынырга тиешбез. Мәнә шушы эштә, моны бер мин генә уйламыймдыр, Шәһри Болгарның ярдәменә өмет багларга тиешбез. Ничек итеп?

Иң башта тарих катламы өстендә утыручы авылның кешеләрен рәнжетмичә, аларга матур, күңелләренә хуш килерлек йортлар төзеп биреп, аларны яңа жиргә күчерү фарыздыр, дип уйлыйм. Мәдәният министрлыгына ел саен Шәһри Болгарда тарихка багышланган фестиваль үткөрүне койлап жибәрү кирәктер. Бәлки Татарстан күләмендәге үзешчәнлек сәнгатенә ярышларын да шунда үткөрү дәрәс булып иде? Драматурглар, прозаиклар, шигырь, кино һәм телевидение өлкәсендә эшләүчеләр арасында Болгар чорына багышланган әсәр буюнча конкурс игълан итү дә кирәктер, дип уйлыйм мин.

Италиянең башкаласы Римнең үзәгендә ауган мәрмәр баганалар, жимерелгән дивар ташлары, цемент валчыклары тулган чокырлар жәйрәп ята. Борынгы Рим дәүләте башкаласының форумы торган бу урынны һәр италияле изге саный. Шәһәр уртасында аунап яткан ташларның изгелек сыйфаты католикларның Үзәк гыйбадәтханәсе Изге Петр храмыныңнан да югарырак санала. Римне күргән кеше хәтерли торгандыр, Форум янындагы Капитолий калкулыгына күтәрелер алдыннан, игезәк балаларны имсезеп торучы таш бүрегә кадәр, читлектә тотылган тере бүрегә юлыгасың. Италияләренң гомуми дәүләт һәм үзен Италия гражданы санаган барлык кешеләренң тере символы бу. Безгә дә нәкъ шундый хисләренә жанландырып торырлык символлар кирәк. Һәм алар Казан каласында һәм Шәһри Болгарда булырга тиешләр.

МИРГАЗИЯН ЮНЫС.

1992 ел, декабрь.

Мәскәү.

АЛТЫН УРДА ОЕШУГА 750 ЕЛ

ЧОРЫНДА БОЛГАРЛАРДА САКЛАНУ КОРЫЛМАЛАРЫ

Һәр халыкның, дәүләтнең хәрби миҗмәрияте (архитектурасы) тарихи үсешнең әһәмиятле күрсәткечләрәннән берсе булып тора. Ул—күп кабиләләрнең борынгыдан килгән мәдәниятең алыштыргысыз бер өлеше. Безнең көннәргә кадәр сакланып калган хәрабәләргә карап, кайчандыр аларны төзегән теге яки бу халыкның нинди үсеш баскычында торганлыгы турында нәтижә чыгарырга мөмкин.

Билгеле булганча, болгарлар үз тарихларының беренче баскычында ук нык алга киткән кабилә берләшмәсе тәшкил иткәннәр. Танылган галим П. Голден болай дип билгеләп үтә: «Бердәм шәһәр тормышы — шулай ук болгар кабиләләрен аерып тора торган билге». Үзбездән шуны өстик, әлегә «шәһәр тормышы» болгарларда берничә гасыр туктаусыз үскән ныгытмалар төзү сәнгатең дә үз эченә ала. Әмма безне бабаларыбыз тарихының аерымы бер чоры — Алтын Урда дәвере кызыксындыра һәм менә ни өчен...

Фәнни әдәбиятта: «XIII гасырның икенче яртысында — XIV гасырда урда хөкөмдарлары Болгар жирләрендә ныгытмалар төзсәргә рөхсәт итмәгәннәр», — дигән караш киң таралган. Әлегә нәтижәнең чыганагы булып урыс сөзгәзмәләрендәге мәгълүмат — монгол гаскәре башлыгы Борындайның көньяк-көнчыгыш Русьтагы кайбер шәһәрләрнең ныгытмаларын жимерү турындагы әмере тора. Сәяхәтче Марко Поло да болай дип хәбәр итә: «Катайның һәм Мангының (Манзинның) һәм аның (бөек ханның. — А. Г.) калган биләмәләрендә дә буталыш тудырырдай дошманнар һәм хыянәтчеләр житәрлек, шуңа күрә зур шәһәрләрдә һәм кешеләр күп яши торган һәр өлкәдә гаскәр тотарга кирәк, ә шәһәрләрдә, гаскәр керүенә комачауламасын өчен, диварларны һәм капкаларны юк итү зарур». Әмма ул, Генуя ныгытмасыннан башлап Кытайга кадәр сәяхәт итү дәверендә, даими рәвештә шәһәрләргә, ныгытмалары, калгаларны тасвирлап бара. Димәк, хәл киресенчә булып, алда телгә алынган өзек инкяр ителә.

Жучи олысының утрак игенчелек белән шөгылләнгән районнары үзенчәлекле автономияләрен саклаганнар, күчмә аксөякләргә карата «иммунитетка» ия булганнар. Алтын Урда үзе дә бөек ханга шартлы рәвештә генә буйсынган.

Алтын Урда хакимиятендәге утрак игенчелек өлкәсенә караган теге яки бу районның географик урыны да зур әһәмияткә ия: Урда йогынтысыннан ерак булу, аралашу кыенлыгы һ. б. Мәсәлән, Көнъяк-Көнбатыш Русь территориясендә монгол яуларынан соң ныгытмалар төзү озак вакытларга туктала. Икенче яктан, Рязань һәм Владимир-Суздаль жирләрендә ул тиздән яңартыла, бу турыда танылган тикшеренүче П. А. Раппопорт та билгеләп үтә. Моңа охшаш хәлне Идел Болгары жирләрендә дә күзәтергә мөмкин. Бу жирләр төп өч төбәктән тора: Идел алды (Иделнең уңъяк яры), Кама алды (Иделнең сулъяк яры белән Каманың уңъяк яры)

арасы) һәм Кама арьягы (Идел һәм Каманың сулъяк ярлары арасы). Аларның соңгысы 1236 елның көзөндә — монгол яулары чорында аеруча зур бәла-казаларга, рәхимсез жимертелүләргә дучар була. Моңың нәтижәсендә Болгарның исемнәре безгә килеп житмәгән эре шәһәр үзәкләре — Бөск шәһәр (Биләр), Суар һ. б. күп шәһәрләр тар-мар ителә. Аларның күбесе янадан торгызылмый. Жирле халык олы юлдан ерак, аралашу өчен кыен булган төньяк районнарга күчәргә мәжбүр була.

Идел алдындагы энә шундый төбәкләрнең берсендә үткәрелгән археологик тикшеренүләр вакытында шәһәрлектәге саклану корылмаларының төзелү чорлары нисбәте (хронологиясе) хақында кызыклы мәгълүматлар алынды. Кайбер ныгытмаларның әле XIII гасырның урталарында ук яңартылуы яки яңалары төзелүе мәгълүм. Бу Олы Тояба, Япончы (Луковск) Сөюкәй, Исаковск шәһәрлекләре мисалларында күренә. Алда санап үтелгән археологик истәлекләрнең икенчесенә корылмалары әле монгол яуларына кадәр, XII гасырда ук төзелгән. Ихтимал, шәһәрлек үзе заманында кечерәк кенә феодаль калыга булган һәм бер үк вакытта Зоя елгасы үзәннәрен каравыл-күзәтү вазифаларын да башкарган. Гомумән, Идел алды төбәгендә Алтын Урда чорында болгарлар тулы бер шәһәрләр системасы төзиләр. Бу агач диварлы-манаралы ныгытмалар, чылбыр сыман бер-берсе белән элемтәдә торып, авылларны дошманның көньяк һәм көнбатыш тарафлардан ихтимал булган һөжүмнәреннән саклаганнар. Дошман гаскәре нинди дә булса калыганы басып алса да, алгы юлында ул кабат каршылыкка очраган. Бу шәһәрчеләрне әйләндереп узган яки күренмичә үтү мөмкин булмаган. Алар кичү өчен жайлы булган урыннарда зур булмаган елга үзәннәрен «бикләгәннәр». Япончы ныгытмасы исә әлегә системаның әһәмиятле ноктасы булган.

Монгол яуларынан аеруча зур зыян күргән Кама арьягында кайбер ныгытмалар янадан торгызылган. Мәсәлән, Болгар шәһәренә ныгытмалары XIV гасырның беренче чирегенә кадәр ук төзелгәннәр. Күрәсен, Болгарның югары икътисади куәте һәм төп идарә үзәге булуы моңа мөмкинлек биргән.

Димәк, ныгытмалар төзүне тыю турындагы караш бәхәслә. Һәрхәлдә уңышлы яр жирләрендә археологик тикшеренүләр моңа капма-каршы булган нәтижәләр бирә. Ни генә булса да, автор үз фикеренә өстен чыгуын дөгъваламый. Болгарларның күп кенә яшәү урыннары аз өйрәнелгән булуы шартларында да кайбер шәһәрләрнең һәм аларның ныгытмаларының озак вакытлар өзлексез яшәп килүе — Идел Болгарында хәрби мигъмарият традицияләренә саклануы һәм үсүе турында сөйли. Ныгытмаларның һәм урларның «бүгенгә көнгә кадәр нык, какшамас булып» саклануы да моны ачык раслый.

АЙРАТ ГОБӘЙДУЛЛИН,
«Шәһре Болгар» тарихи-археологик
комплексының археология бүлегенә мөдире.

ТАТАРСТАН КОНСТИТУЦИЯСЕ

ҺӘМ СӘЯСИ КӨРӘШ

Мәкаләбезнең журналның узган сандагы өлешендә зур сәяси көрәшләр нәтижәсендә кабул ителгән Конституциябездә булган кимчелекләрнең берсе — ике телгә дәүләтчел статус биргән 4 нче маддә турында сүз алып барган һәм бу четерекле халәттән котылу өчен кануни кысаларда нинди гамәлләр кылу мөмкинлегенә тукталган идея. Төп Канун хакында сүзсез-не дөвам итеп, мәкаләбезнең бу өлешендә милләтебезне мәшкәл хәл алдына куюы ихтимал булган тагын ике — 19 нчы һәм 61 нче маддәләргә тәфсиллә шәрехләү кирәк дип саныйбыз.

3. «ИКЕ ХУҖАНЫҢ ИШӨГЕ»

Дүрт ярым гасыр көрәшеп яуланган дәүләт мөстәкыйльлегебезгә иң зур куркыныч беренче карашка бөтенләй дә көтелмәгән яктан яный, ул да булса — узган ел ахырында гына гамәлгә кертелгән Кануныбызның 19 нчы маддәсе. «Татарстан Республикасының үз граждандлыгы бар... Татарстан Республикасы граждандары Рәсәй федерациясе — Рәсәй граждандлыгына ия», — диелгән анда. Әбрар ага Көримуллин дәрәс әйтә: «Бу маддәгә сүз уйнату белән нихәтлә боргаласалар да — асылы бик ачык: Конституция Татарстанда яшәүче һәр кешегә ике ил гражданды дип игълан итә». Ә инде фәлән дәүләтнең дә гражданды булу һәр шәхескә бурычлар да йөкли. Аерым алганда, Рәсәй Конституциясенә (проектын күздә тотам) 49 нчы, 53 нче, 55 нче маддәләрендә һәр гражданның Рәсәйнең Төп Канунын төгәл үтәргә, Рәсәй бюджетна салымнар түләргә, Рәсәй армиясендә хезмәт итәргә тиешлеге әйтелгән. Ә инде Конституциянең эчтөлегенә игътибар итсәк, анда Татарстанның мөстәкыйльлеге дә, Рәсәйгә бер генә маддәгә ошамаса да, Төп Кануны да танылмый, Рәсәйнең «бүленмәс һәм бердәм» империя булуы гына канунлаштырыла. Рәсәйгә салымнар түлгәч, аның армиясендә дә хезмәт иткәч (әйттик, ул армия Татарстандагы милли азатлык омтылыш-

ларын канга батыру өчен файдаланылган очракларда да), безнең бәйсезлекне инкяр итүче кагыйдәләргә буйсынырга да булгач, безнең мөстәкыйльлегебездән ни кала соң? «Вечерняя Казань» гәзитә Конституция кабул ителү уңае белән юкка гына: «Рәсәй гражданлыгы турындагы маддәнең Төп Канунга кертелүенә ирешүе — «Согласие» төркеменең һичшиксез зур казанышы», — дип язып чыкмагандыр, мөгаен. Димәк, шушы маддә нигезендә безнең мөстәкыйльлегебездән «сөякләр дә тояклар» гына калачагын бик дөрес аңлаганнар «демократлар».

Чынлап та, Рәсәй гражданны да буларак, без Татарстан кануннарына гына түгел, империя законнарына да буйсынырга тиеш булабыз, әлхәсслә, ике хужаның ишәгенә әвереләчәкбез: дөресрәге, Рәсәй империясенә эшли-эшли хәлдән тайгач кына үз мөмләкәтебезгә хезмәт күрсәтә алачакбыз, чөнки «олы абзыебыз»ның кушканнарын үтәү беренче планга куелгач (крепостное право заманнарында крестьяннарының атнасының 5—6 көнендә алпавытка эшләп, үз хужалыклары турында якшәмбе йөисә бөйрәм көннәрендә генә кайгырта алганнары кебек). Яки менә мондый хәлне күз алдына китерик. Татарстан хөкүмәте үз жөмһүриятебез файдасына ниндидер чара күрмәкче булды, ди, әмма бу күпмедер дәрәжәдә Рәсәй мәнфәгатьләренә бөтенләе белән үк яраклашып җитми, ди. Шунда ук Ельцин-Румянцевлар (түреләренң бүтән булулары да мөмкин) ишарәсә белән «демократ» Грачев-Штанин-Солтановлар Мәскәүгә мөрәҗғәгать ителәр: «Караул! Татарстанда Рәсәй гражданнының хокуклары бозыла, Рәсәй Конституциясә таләпләре санга сугылмый. Законлы төртип урнаштыру өчен хәрби көчләр җибәрүегезне сорыйбыз!» Әлбәттә, Мәскәү моңа бик тиз җавап бирәчәк: Ельцин указы белән Татарстанда гадәттән тыш хәл кертеләчәк, үзәккә баш имәскә маташкан Югары Совет һәм хөкүмәт таркатылачак, милли хәрәкәтләр законнан тыш, дип игълан ителәчәк һәм Казан каласына Рәсәй Президенты билгеләгән губернатор килеп утырачак вә идарә итәчәк. Юк, бу хыялый фараз гына түгел, моның гамәли мисаллары да булды инде. Үз Конституциябезне кабул итүне өзү максатында Грачев-Штанин-Солтановларның шундый таләп белән Рәсәй Югары Советына һәм Президентына мөрәҗғәгать иткәннәрен берәү дә онытмагандыр әле. Рәсәй Кануни Мәхкәмәсенң (Конституцион Судының) Татарстандагы референдум нәтиҗәләрен шик астына алган карар кабул итү очрагын да һәркем яхшы хәтерлидер. Быелның 25 апрелендә Рәсәй Президентына һәм ул җитәкләгән сәясәткә ышаныч белдерү-белдермәү мәсьәләсә буенча үткөрелгән Бөтенрәсәй референдумының Татарстанда да уздырылуы, жөмһүриятебездәге «Рәсәй гражданнына» (ө Конституция нигезендә без барыбыз да Рәсәй гражданны да бит) референдумда катнашу өчен «шартлар тудырылу», «референдумга халыкның 22,8 проценты гына килде, димәк, ул бездә уздырылмады» дип никадәр генә ләчтит сатсак та, 19 нчы маддәнең безнең бәйсезлекне сагым (мираж) гына итеп калдыруга тулы мөмкинлек бирүен кирәк кагмасын итеп дәлил-ләде.

Күрәсез ки, «ике гражданлылык» турындагы маддә мөстәкыйльлегебез өстендә эленеп торган «Дамокл кылычы»н бик нык хәтерләтә. Мөхтәрәм Фәүзия ханым Бөйрәмованың: «Ике гражданлылык элмәге, кат-кат булып, безнең муенга чорнала — мөҗбүри законнары белән, мөҗбүри салымнары белән, мөҗбүри армия хезмәте белән», — дигән сүзләрендә хаклык юк димәс идек мин. Һәрдаим янап тора чак бу афәткә ачык күз белән карау, Рәсәй җитәкчеләренә сәясәт тотнаксызлыгын истә тотып, вәзгыятькә аек акыл белән бәя бирү зарури, минемчә.

Бәс, шулай икән, нишләргә соң инде безгә? Мөстәкыйльлегебез өстендә эленеп торган «Дамокл кылычы»н кануни кысалардан чыкмыйча гына ничек итеп хәтерсезләнделәргә мөмкин? Бүген без менә шул хакта җитди уйланырга, «ике гражданлылык» тудырган хәвәфне дәрмансызландыруның нәтиҗәлә чараларын эзләргә тиешбез. Нинди гамәлләр моңа ярдәм итә алыр соң?

Минем уемча, иң беренче, кичекмәстән «Татарстан гражданлыгы турында Закон» кабул итү кирәк. Бу законда үз жөмһүриятебез гражданлыгы беренчел итеп каралырга, ө Рәсәй гражданлыгы «зарурилыгы ихтимал булган хокук» дип расланырга тиеш. Шулай ук анда кемнәренң Татарстан гражданы була алуы, аның хокуклары вә вазифалары, жөмһүрият алдындагы җаваплылыгы, Татарстанда вакытлыча яшәүче шөхәсләренң хокуклары һәм җаваплылыгы, Татарстан гражданының бары тик шушы жөмһүриятнең Конституциясенә һәм кануннарына гына буйсынырга тиешлегә төгәллә, аңлаешлы һәм ачык итеп нигезләнелгә тиеш. Татарстанда яшәвә чорында ике гражданлыкка ия булган шөхәстән Рәсәй гражданлыгы вазифаларын үтәү таләп ителмәскә тиеш, чөнки бер үк вакытта ике мөстәкыйль дәүләтнең дә кануни кагыйдәләрен төгәл үтәү мөмкин түгел, бигрәк тө алар каршылыклы булган очракларда. Бу күзлектән караганда Төп Канундагы «Рәсәй гражданлыгына ия» булу хокукы Татарстан мөмләкәтендә «Гражданлык турындагы Закон»да билгеләнгән күләмдә генә гамәлдә һәм Рәсәй дәүләтенә күчеп киткәндә генә тулы көченә керә дип каралырга тиеш буладыр. Димәк ки, Рәсәй хакимияте дә, ике гражданлыкка сылтама ясап, безнең эчкә эшләребезгә тупас тыкшына алмаячак. Ә «Рәсәй гражданы» да булган шөхәснәң хокукларын саклау Татарстанның гражданлык турындагы Канунында һәм дәүләтара килешенгән шарт-

намәләрдә вә халыкара декларацияләрдә теркәлгән кагыйдәләр нигезендә гамәлгә ашырылырга тиеш.

Әлбәттә, «демократлар»ның: бу — шөхес хокукын бозу,— дигән тавыш куптарулары да

ихтимал. Аерым алганда, Татарстан халык депутаты А. Перов матбугаттагы чыгышларының берсендә («В. К.», 1992 ел, 23 октябрь саны) болай дип фәлсәфә куерткан иде: «Әйтик, мин АКШ гражданы булып торам һәм Татарстанда яшим, аның да гражданлыгына ия. Бу очракта мине АКШ гражданлыгыннан кем мәхрүм итә ала? Бары тик АКШ хөкүмәте генә, яки мин үзем, бу хакта тиешле гариза язып. Һәм вәссәлам. Татарстан парламенты моны эшли алмас иде». Әмма Перов өфөндә бу очракта «кечкентөй» генә бер мәсләки мәсьәләне «хәтердән чыгара». Татарстан парламенты аны АКШ гражданлыгыннан мәхрүм итә алмый, өлбәттә, әмма Гражданлык турындагы Канунда каралган очракларда (ө мондый очраклар канунда, өлбәттә, каралырга тиеш) аны Татарстан гражданлыгыннан мәхрүм итә ала бит. Ә инде чит ил гражданы гына булып калгач, Перовның жөмһүриятебез парламентында депутат булып утыруы да, дөүләт һәм хакимият төшкиләтләрәндә (икътисади өлкәне искә алмаганда) түрә булуы да момкин булмагач, чөнки барлык демократик дөүләтләрдә диярлек чит ил гражданның мондый хокукларын чикләү Конституцияләрдә каралган була. Мондый кагыйдә безнең дә гражданлык турындагы кануныбызда, өлбәттә, теркәлергә тиеш.

Ике гражданлыкның асылын шундый аныклау булмаганда, юридик яктан бик күп аңлашылмаучылыктар килеп туа. Әйтик, ике ил гражданы булган кеше салымнарны үзен гражданы дип исәпләгән ике дөүләткә дә түлиме, ягъни икеләтә түлиме? Татарстан салымнарның барысын да үзе жыеп, Рәсәй бюджетына уртақ вәкаләтләрне йә аңа тапшырылган вәкаләтләрне гәмәлгә ашыру өчен кирәк күләмдә генә күчерәчәк бит. Ә Рәсәй Татарстандагы «үз» гражданныннан махсус салым таләп итсә? Ике гражданлык дөгьвалаучылар хәрби хезмәтне ничек үтәргә тиешләр тагын? Башта Татарстанда (хәрби мәсләктә жөмһүриятнең аз санлы булса да — нейтраль дөүләт дип игълан ителгән очракта да — үз халык армиясә йә милли гвардиясә булуы күздә тотылырга тиештер), аннары Рәсәй армиясендәме? Юк, миңа мондый ике гражданлылык кирәкми. Грачев-Солтановлар телиләр икән, кисеннәр ике ка-мыт, итсеннәр хезмәт ике хужага, түләсеннәр икеләтә салым...

Мәсьәлә шулай куелганда «демократлар» үзләре үк, без Татарстан гражданы гына булабыз, диячәкләр (үз мәнфәгатьләрен һәрвакыт беренче урынга куялар бит алар, ө бу очракта шушы мәнфәгатьләренә зыян яный, димәк, «демократларга» хас булганча, «ну к черту эти принципы!»). Әлхасил, Гражданлык турындагы Канунда бу катлаулы вә четерекле мәсьәләләр барысы да бөхәс тудырмаслык, икеле-микеле шәрехләүләргә урын калдырмаслык итеп аныкланырга тиеш. Ә моны исә «Рәсәй гражданлыгына ия» булуны «зарурилыгы ихтимал булган хокук» дип караганда гына, ягъни Татарстанда яшәү дөверендә шәхеснең бу хокукы кирәкле шартлар туганда үсеп китчәк яралгы (потенция) хәлендә булганда гына уңай хәл итү момкин. Топ Кануныбызның 59 нчы маддәсә дә чынбарлыкта шуны таләп итә. Анда: «Татарстан Республикасы законнары... аның ботен территориясендә остенлеккә ия», — диелгән. Бу исә Рәсәй законнары безнең кануннарга каршы килгән очракта жөмһүриятнең һәр гражданы (ул «Рәсәй гражданы» булса да) Татарстан кагыйдәләренә буйсынырга мәжбүрилеккә аңлата, ягъни Рәсәй гражданлыгы хокуклары ихтималлык хәлендә генә дип күзаллана. Бүтөнчә булганда, туачак капма-каршылыктарны юридик яктан уңай хәл итү момкин түгел нәрсә. 19 нчы маддәне башкача, «демократлар»ча, фаразласак, Әббар ага бик төгәл бәяләгәнчә: «Татар ике хужаның ишөгә, ике хужаның колына әверелә. Рәсәйгә дә, Татарстанга да салымнар түләр, урысларның империячел мәнфәгатьләрен икътисади яктан да яктарга тиеш булабыз... Рәсәй гражданы булгач, Татарстан кешесә чит илгә барып кайту, яисә чит илләр белән элемтәгә керү өчен Рәсәй законнарына буйсыначак» («Ш. К.», 1992, 18 ноябрь саны). Ә бу инде мөстәкыйльлектән ваз кичүгә, Декларация вә Топ Кануныбызда бөян ителгән суверенлыгыбызның көгәздә генә калуына бәрабәр. Шуның өчен көрөштәк мени!?

4. МӨСТӘКЫЙЛЬМЕ БЕЗ, ӘЛЛӘ ҺАМАН ДА «СОСТАВЫНДА»МЫ?

Татарстан мөстәкыйльлегенәң язмышы Рәсәй белән нинди мөнәсәбәтләрдә булуга нык бәйләнгән. Шуңа күрә дә дөүләт суверенлыгы турында Декларация кабул ителгән коннән башлап сәяси көрөшнең үзөгәндә нәкъ менә шул мәсьәлә тора. Кайчакта хулиганлык жәнжалына кадәр барып житкән бу сәяси көрөшнә Мәскәү «демократлар»ы башлап жибәрде, аларның кушуы буенча бер төркем килмешәкләр (чонки аларның күпчелегә Татарстанга моннан берничә ел элек кенә «майлы калжа» эзлөп килгән бөндөләр, ата-аналары шунда туып-үскән урыслар жирле халык белән тату яшиләр һәм үзләренәң Ватанына өверелгән жөмһүриятнең бөйсезлеккә омтылышын бердәм хуплыйлар, моны референдум нәтижәләре дә раслады; бары тик «демократлар» гына аларны, булмаган «бүкәйләр» белән куркыта-куркыта, дорес юлдан яздырырга маташалар) Татарстанда «Рәсәй демократлар партиясе»нең өгъзалары йөзгә дә тулмаган бүлекчәсән укмаштырдылар һәм Югары Советта үзләренәң «Народовластие» дигән таяныч түмгәкләрен оештырдылар. Алар турыдан-туры

Мәскәүдәге түрәләре житәкчелегендә эшлиләр һәм «бүлгәлә дә хакимлек ит!» мәсләген оста файдаланалар, Казан ханлыгы чорындагы Шаһгалиләр тәҗрибәсен киң кулланалар. Иң аянычы шунда ки, мөстәкыйльлек өчен көрәш иң кискенләшкән көннәрдә «сакаллы демократлар»га ярдәмгә «үз» мөртәтләребез килде, бу исә Татарстанның бәйсезлегенә каршы көрәшүче бу төркемчекне Балтыйк буе дөүләтләрендә, Молдовада, Кавказда булганча, «бәйнәлмиләп хәрәкәт» дип бәяләүче лыгырдауларга җирлек тудыра. Янәсе, урыслар гына түгел, әнә бит Әхмәтов белән Шәмсетдинов та, Сәләхов белән Солтанов та, Хафизов белән Латыпов та «бүленмәс һәм бердәм Рәсәй» тарафдарлары, хәтта алар бу хәрәкәтне житәклиләр дә әле: «Вечерняя Казань»ның редакторы, җирле РДПның житәкчесе, «Народовластие» координаторларыннан Югары Совет сессияләрендә Рәсәй составында калуны яклап иң ялкынлы чыгышлар ясаучылар урыслар гына түгел, нәкъ менә татарлардан бит. Сүз дә юк, сатлык мөртәтләрнең үз Ватаннарына, үз халкының мәнфәгатьләренә каршы хыянәтчел көрәше мөстәкыйльлек мәсьәләсә тирәсендәге сәясәи көрәшне сизелерлек катлауландыра, Төп Канунның 4 нче, 19 нчы, 61 нче маддәләрен кабул иткәндәге кебек аянычлы чигенешләргә барырга дучар итә. Нәкъ менә шовинист-«демократлар» белән маңкорт-мөртәтләр никахына таянган бөөкмәмлөкәтчеләр безне референдум үткөрергә мәҗбүр иттеләр; анда үзләре үк җиңелүгә дучар булгач, референдум нәтиҗәләрен шик астына алып өчен мәсьәләне Рәсәйнең Кануни Мәхкәмәсенә кадәр җиткерделәр: алай да барып чыкмагач, Руцкой-Румянцевлар кубызына бии-бии, үзәбезнең Төп Кануныбызны кабул итүне өзәргә маташтылар: моңа тулаем ирешә алмасалар да, беренче мөстәкыйль Конституциябезнең кайбер мәсләки тәҗбирләрен икеле-микеле иттереп калдыруга ирештеләр.

Шундый ике маддә турында сүз алып бардык инде. 4 нче һәм 19 нчы маддәләр кебегүк чын мөстәкыйльлегезгә куркыныч тудыручы өченче гамил (фактор)— Конституциянең Татарстан белән Рәсәй арасындагы мөнәсәбәтләрне тәсдыйк итүче 61 нче маддәсе. «Татарстан Республикасы Рәсәй Федерациясе — Рәсәй белән вәкаләтләрен һәм ике якка да караган эшләрен тапшырышу турындагы Килешү нигезендә ассоциацияләшкән суверен дөүләт, халыкара хокук субъекты»,— диелә анда.

Иң беренче сорау: нәрсә соң ул «ассоциация»? «Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә: «Ассоциация — бер үк характердагы эш алып бара торган учреждениеләрнең яки кешеләрнең берләшмәсе», — диелгән, әмма «дәүләтләр ассоциациясе» хакында аңлатма бирелмәгән (шундый фундаменталь сүзлекнең кимчеләге дияр идем мин моны). Сәясәи сүзлекләрдә кыскача гына: «Ассоциация — союз, берләшмә», — дип аңлатыла, «оешмаларның яки шөхесләрнең гомуми хужалык, сәясәи, фәнни, мәдәни яисә нинди дә булса бүтән төрле максатларда төзелгән берләшмәсе», — дип тө шөрехләнә. Мохтәрәм Әбрар ага Кәримуллин исә шовинист-«демократлар»ның һәр атамага тик үзләренең мәнфәгатьләренә — максатларына яраклаштырып кына аңлатма бирчөкләрен истә тотып, бигүк фәнни булмаса да, Рәсәй белән «ассоциацияләшү»нең Татарстанны нинди хәлгә куюы ихтималын шактый тогәл фаразлаучы мондый аңлатма бирә: «СССР таркалгач, мөстәкыйльлек алган дәүләтләрнең БДБгә өгъза сыйфатында керүчеләренең хокуклары тигезлек, азатлык, мөстәкыйльлек принципларына нигезләнә, ө инде Татарстан, вәкаләтләрен тапшырып, Рәсәй составында ассоциацияләнгән, икенче төрле өйткөндө, империя арбасына тагылган дегет чилөгә булып кала». Дәүләтләрнең гамәли «ассоциациясе» дә бар сәясәи тарихта, ул да булса — 1967 елда төзелгән һәм Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд, Филиппин дәүләтләрен берләштергән «Көнъяк-Көнчыгыш Азия дәүләтләре ассоциациясе (АСЕАН)».

Күрәбез ки, «ассоциацияләшү»нең асылын анык билгеләү очен төрле гамилләргә иске алырга кирәк. Инде нөкә менә «Рәсәй Федерациясе — Рәсәй белән ассоциацияләшү»гә килсәк, иң беренче, «Федерация» төшенчәсенә асылын аныклау, ө аннары «Рәсәй Федерацияме» дигән сорауга нигезле фәнни-нәзари җавап бирү зарури. «Совет энциклопедик сүзлегендә: «Федерация — мөстәкыйль дәүләтләр, республикалар яки кабиләләр бердәмлекләре берләшүе нигезендә төзелгән бердәм дәүләт. Федерациягә керә торган дәүләтләрнең үз законнары, дәүләт органнары һәм, болардан тыш, бөтен федерация очен гомуми законнар һәм дәүләт органнары була».

Бу уңайдан марксизм-ленинизм төгълиматында да федерация мәсьәләсенә зур өһәмият бирелгәнлеген өйтеп китү мөгъкуль булып. Аерым алганда, В. И. Ленин бу проблемага кагылышлы фикерләргә кат-кат туктала. һәм аның федерациягә революциягә кадәргә карашы Октябрь инкыйлабыннан соңгы фикерләреннән шактый аерыла. Мәсәлән, ул үзенәң «Милли мәсьәлә буенча төнкыйди фикерләр» дигән мөгълүм хезмәтендә федерациягә үзенәң тискәре карашың белдерә: «Марксисты ни в каком случае не будут проповедовать ни федеративного принципа, ни децентрализации», — ди ул (ПСС, т. 24, с. 144). «Империализм һәм милләтләрнең үзбилгеләнү хокукы» дигән рефераты тезисларында да ул, социал-демократлар федерация принцибын хупларга тиеш түгелләр, дип белдерә, бердәм дәүләтнең федератив берләшмәләргә бүлгеләнүен мөстәбид (реакцион) күренеш, дип кисәтә (кара: шунда ук, 27 т., 438 б.). Әмма Октябрь инкыйлабыннан соң аның федерациягә булган карашы нигездән үзгәрә, совет хакимияте шартларында милли-дәүләтчел төзелешне камилләштерүдә федерация генә төрәккый адым булачак, чөнки ул буржуаз парламентаризмга караганда бик күпкә югарырак һәм демократиграк баскыч булып тора, ди ул (кара: шунда ук, 36 т., 71 б.). Әмма ләкин Владимир Ильич, күпмилләтле дәүләт төзелешендәге бу шәкелне (форманы) аерым бер күчеш чоры очен генә хас нәрсә, дип кисәтеп тө куя (шунда ук, 73 б.). Ә инде соңыннанрак, 1920 елда, бу хактагы фикерен турыдан-туры һәм катгый итеп белдерә: «Федерация төрле милләт хезмәт ияләренең тулы бердәмлегенә күчеш шөкеле булып тора», — ди ул (шунда ук, 41 т., 164 б.).

Федерациянең асылын, аның нинди вәкаләтләргә ия булуын төфсиллә шөрехләнә Ленинның якын көрәштәше, милли мәсьәлә нәзариятен үстерүгә зур өләш керткән Степан Шаумян хезмәтләреннән табарга мөмкин. «Милли федерация дәүләт төзелешенең түбәндөгечә булуын күз алдында тот», — ди ул «Милли мәсьәлә вә социал-демократия» дигән күлөмле хезмәтендә: — бер мөмлөкәттә яшәүче төрле милләтләр мөстәкыйль, суверен булган берничә сәясәи бердәмлекләргә бүленәләр... һәр милләт үзенәң парламентын һәм хөкүмәтен булдыра. Алар үзләре кирәк тапканча кануннар чыгаралар вә, бүтән милләтләр белән ихтиярий килешенгән кайбер чикләүләргә исәпкә алмаганда, милләт белән мөстәкыйль идәрә итәләр. Илдә гомуми парламент та була, әмма аның карарлары милли парламент хуплаган күлөмдә генә мөжбүри булалар. Ә милли парламент исә федераль парламент кануннарына каршы килүче законнар да чыгара ала. (Румянцев ише өфәндәләргә моңа игътибар итүләре бер дә артык булмас иде, югыйсә бит алар федерацияне нөкә киресенчә — бөтен хакимият федераль үзәктә булырга, федерациягә кергән бердәмлекләр исә берсүзсез үзәк хакимияткә буйсынырга тиеш, дип күзаллыйлар. — К. Ф.) Кыскасы, федератив дәүләттә аерым милләтнең сәясәи суверенлыгы шул милләтнең үзенә кайтып кала һәм шушы дәүләтнең милли сәясәи тәшкиләтләре тарафыннан тормышка ашырыла. Димәк ки, федератив дәүләттә, өгер дә ул чын мөгънәсендә демократик федерация булса, сәясәи тормышның төп үзәгә милли парламентларда була, федераль парламент һәм гомуми сәясәи эшчәнлек чагыштырмача чикләнгән урын алып тора» (Шаумян С. Г. Сайланма өсәрләр. Рус телендә. — М., 1978, 1 т., 158—159 б.). Соңыннан, Октябрь инкыйлабы алдыннан язылган мөкаләпләренәң

берсендә, С. Шаумян бу мәсьәләгә яңадан да игътибар итә һәм: «Федерация бертигез хокуклы бердәмлекләрнең союзы ул»,—дип кистереп өйтә (шунда ук, 2 т., 139 б.). В. И. Ленинның да бу фикер белән тулысынча килешкәнлегә мөгълүм. Советларның өченче Ботенроссия съездын япканда сойләгән йомгаклау нотыгында ул: безнең федерациянең асыл сыйфаты—аның чын-чыннан ихтыярий нигезләрдә, алдауларсыз һәм көчлөлөрсез үсешендә, бары шулай була калганда гына ул һичкайчан какшамаслык нык булачак,—дигән иде (кара: ППС, 35 т., 288 б.).

Әлеге нәзари фикерләргә һакийый дип кабул итәбез икән, ихтыярсыз: «Рәсәй» дигән мәмлөкәт «Федерация»ме, өллө империячел унитар дәүләтме? «Рәсәй Федерациясе» составына кергән җөмһүриятләр федерация өгъзаларымы, өллө «бүленмәс һәм бердәм» империянең хокуксыз кисәкчөлөре, губерналары гынамы?»—дигән сорау туа. Болар риторик сораулар гына түгел, ә бәлки, җавапның нинди булуына карап, бөтен-бөтен милләтләрнең, димәк, «ассоциацияләшкән» Татарстанның да язмышларын хәл итөчөк гамәли чараларны билгеләргә тиешле сәясәткә кагылышлы сораулар.

Билгеле булганча, 75 ел буена без Рәсәйне «Федератив Республика» дип атап килдек һәм бүген дә әле шулай дибез. Хәлбуки бу «федерация»дә аның өгъзаларына тулы бертигезлелек тәмин итәргә тиешле нигез алшартлар юклыгын күрмәмешкә салыштык. Ә бит, алдарак әйткәннәрдән аңлашылганча, демократик федерация, беренчедән, үзәктән фәрман бирү, җикеренү, янау-куркыту юлы белән төзелә алмый, колониаль империяләр генә шулай барлыкка килә. Ә «РСФСР» нәкъ менә шулай—үзәктән боерык бирү юлы белән, федерациягә керергә тиешле субъектлардагы халык фикерен вә мөнфәгатьләрен искә алмыйча кормаштырылган иде. («Татар-Башкорт җөмһүрияте»н читкә кагып, «Кече Башкортстан автономиясе»н өвләштерү, аннары күпчелегә татар яшәгән төбөкләрне «Кече Башкортстан»га, Самара, Сембер, Пермь губерналарына «бүлөк итеп» киселгән-йолкынган «Татарстан автономиясе»н оештыру үзе генә дә ни тора!) Ә чын федерация исә мәстөкийль вә тулысынча бертигез хокуклы субъектларның ихтыярий килешүләре нигезендә төзеләргә тиеш иде (Мирсәет Солтангалиев шуның очен көрәште дә бит). Димәк, «Федераль шартнамә»дә, «Федераль Конституция»дә беренчел низамнамә (документ) була алмый; башта Федерация субъекты булган җөмһүриятләр (яки дәүләтләр) үзләренең Төп Кануннарын булдыралар, аннары уртақ килешүләргә бинаән федерация идарәсе вә төшкиләтләрә карамагына үзләренең кайбер вәкаләтләрен тапшыралар, федераль идарәнең нинди кысаларда эш кылачагын федераль шартнамәдә беркетәләр. Шулай булгач, аңлашыла ки, Федерациянең Конституциясе дә бу субъектларның Төп Кануннарыннан чыгып эшләнә, аларга яраклаштыргач тиеш була, ягъни һич тә Румянцев-Яров өфәнделә таләп иткәнчә түгел. Хәлбуки «Рәсәй Федерациясе» беренче адымнарыннан ук бу асыл мәслөкне бозу юлы белән, колониаль идарәчелек кануннарына нигезләп оештырылды. Бүгенге «демократлар» аның нәкъ менә шушы статусын—«бүленмәс һәм бердәм империя» булуын саклап калу өчен җан аталар да инде. Икенчедән, Федерациянең «бертигез хокуклы субъектлар бердәмлегенә» булуын икъяр итәбез икән, «Рәсәй Федерациясе»ндә (элек РСФСРда) аның төп субъектларыннан булырга тиешле «Русь Республикасы»ның юклыгын күрербез. Димәк, «Рәсәй Федерациясе» бертигез хокуклы милли дәүләтләрнең ихтыярий берләшүе нигезендә түгел, ә бәлки ярымхокуклы итеп калдырылган автономияләр җөмһүриятләрнең, өлкөләрнең вә округларның Рәсәй империясенә көчлөп кушылуы, РКП(б) Политбюросы кабул иткән һәм өстән иңдерелгән карар нигезендә барлыкка килгән, чынбарлыкта Рәсәй күләмендә Сталинның яманаты чыккан «автономияләштерү» программасы тормышка ашырылган. Бу шартларда үзенең мәстөкийль дәүләтен булдыра алмаган урыс милләте үзеннән-үзе «өлкөн туган» булып киткән һәм үз дәүләте булмауга «компенсация» рөвешендә барлык халыклар өстеннән дә һакийлек итү хокукы алган (өлбәттә, моңа карап шөхсән урыс хезмәт ияләренең дәрәжәсә дә күтөрелмәгән, тормыш шартлары да яхшырмаган; инде тел-мөдөннәт өлкөсендәгә кайбер өстенлекләрен исәпкә алмаганда). Узган 75 ел моның чыннан да шулай икәнлеген бик ачык исбатлады: «Федерация өгъзалары» булган автономияләр генә сәйси, икътисади, мәдәни мәсьәләне дә үзләре кирәк дип тапканча мәстөкийль хәл итә алмадылар, барысын да Мәскөү түрәләре хәл итте, хәтта авыл, район исемнәрен үзгәртү, милли өһелләргә һәйкәл кую—музей ачу кебек мәсьәләләр дә үзәк рөхсәте белән генә хәл кылынды. «Демократлар» бүген дә шул юлдан баруны мөгъкуль күрәләр: үзләренең суверенлыкларын игълан иткән автономияләр җөмһүриятләргә ультиматив шөкелдә Рәсәй һакийиятен ирексезләп тагалар; алардан Хасбулатов йә Румянцев «иҗат иткән» Конституцияне бернинди үзгәртүләрсез тулаем кабул итүне һәм үзләренең Төп Кануннарын сүзгә-сүз шуңа яраклаштыруны таләп итәләр; Татарстанны аның фикерен искә алмыйча төзелгән «Федераль шартнамә»гә кушылырга көчлиләр, бертигезлелеккә омтылуыбызны «милләтчел сепаратизм», «милли-фашистик экстремизм» һәм шуңа охшаш тагын өллө ниләр белән бөйлиләр; сәйси, икътисади, иҗтимагый вә мәдәни мәсьәләләр белән идарә итүне «Федераль үзәк»тә туплауны хуплату очен «чыгымчы җөмһүриятләр»гә һөртөрлө санкцияләр, икътисади камалышлар, омон гаскәрләре вә танклар кертү белән яныйлар. Мондый «сәясәт»нең колонизаторларга гына хас булуын акылы-зиһенә

чамалы булган адәм дә аңлый булса кирәк. Өченчедән, бүген, Рәсәй суверен дәүләт дип игълан ителгәч, «Рәсәй Федерациясе»нең асылы үзгәрдеме соң? Юк, әлбәттә. Киресенчә, Рәсәйнең булачак Конституциясе проектында фараз ителгәнчә, «суверен федератив дәүләт»тә империячелек төсмерләре тагын да калкыбрак тора. Чынбарлыкта «Русь дәүләте» белән бертигез хокуклы булырга тиешле «автономияләр»нең вәкаләтләре элеккегегә караганда да чикләнгән төшә, аларны административ-территориаль берәмлекләр генә булган өлкәләргә вә вилайәтләргә тиңләштерү күздә тотыла. Аерым алганда «Федераль җыен»га Самара, Пермь, Рязань өлкәсеннән дә, мөстәкыйль Татарстан вә Башкортстан-Чөчәнстаннан да икешәр депутат сайлау карала (84 нче маддәнең 3 нче өлеше), оешмаларда һәм хакимият тәшкиләтләрендә нинди телләргә ничек куллану кагыйдәләрен дә «Федераль кануннар» билгели (82 нче маддәнең 4 нче өлеше), гаделия вә мәхкәмә органнары Федерациягә буйсыначак дип тасдыйклана (112 нче маддәнең 3 нче өлеше), мөстәкыйль җөмһүриятләрнең Төп Кануннары Рәсәй Конституциясенә төңгәл булырга тиеш дип раслана («Күчеш чоры положениеләре»нең 2 нче параграфы), Татарстан җөмһүрияте «Рәсәй составында» итеп күрсәтелә («Положениеләр»нең 7 нче параграфы) һ. б. һ. б. Конституция проектында Федерациягә бирелгән вәкаләтләрне шәрехләсәң, мөстәкыйль җөмһүриятләргә вак-төяк тө, «төяк-сөяк» хокуклар гына калганын күрербез. Инде моңа «демократлар»ның «бүленмәс һәм бердәм Рәсәй» шигарен төп мәсләк итеп алуларын, шуңа күрә «Рәсәй Федерациясе»н сызыкча аша «Рәсәй» дип кенә атауны да өстәсәң, нинди «Федерация» турында сүз барганлыгы ачык аңлашыладыр. Әлхасил, «Федерация» дип лаф оручы боекмәмләкәтчел шовинистлар урыс булмаган халыкларны турыдан-туры: «Сезгә бернинди суверенлык та, хәтта элеккеге автономия хокуклары да төтемәячәк, Рәсәйдә патша заманнарындагыча губернаторлар гына булып калачаксыз, мөстәкыйльлек вә бәйсезлек дип тыныгызны да чыгарасы булмагыз»,—дип кисәтәләр. Димәк, «Рәсәй Федерациясе» дигәндә бернинди дә чын демократик федерация турында сүз бармый, «федерация» төшенчәсе империячелек сәясәтен «матурландыру-илаһиландыру» өчен генә кулланыла.

Иә, уйлыйк инде: шундый федерация белән «ассоциацияләшү» Татарстанга нәрсә бирерчәк? Өстәвенә өле «вәкаләтләр дә тапшырышкач». Соңгысы инде мөстәкыйль дәүләтләр арасындагы мөнәсәбәтләрдә дөнья-күләм тарихта да булмаган вә була да алмаган хәл. Чөнки вәкаләтебезне кемгәдер тапшыру—ул инде вәкаләт күләмендәге хокукларыбыздан ваз кичү, шул күләмдә кемгәдер (безнең очракта—Рәсәйгә, әлбәттә) буйсынуыбыз дигән сүз. Вәкаләтләрне «үзара тапшырышу» гыйбарәсе дә матурлата алмый моны, чөнки вәкаләтләрнең иң җитдиләрен, иң мөһимнәрен Рәсәйгә без тапшырачакбыз (өйтәик, хәрби өлкәдәге, гаделия вә мәхкәмә эшләрендәге, җир асты байлыкларын «уртак файдалану», дәүләт иминлегә вә тәртип саклау, бердәм акча, икътисади майдан, салым җыю һ. б. шундый өлкәләрдәге вәкаләтләрне), ө Рәсәй исә безгә үз бюджетыбыз исәбенә җөмһүриятебездән читтә яшәүче татарларның тел-мәдәният хәҗәтләрен канәгатьләндерүгә, теге яки бу төбәктән күченеп кайтырга мәҗбүр булган качаклар турында кайгыртуга (Рәсәй ярдәменә өметләнмичә, билгелә), Мәскәү җыеп алган салымнарда соң калган керемнәр исәбенә ха-

лыкның тормыш-көнкүрешен яхшырту, мәдәниятен үстерү, сәламәтлеген саклауга кагылышлы «вәкаләтләр»не рәхәтләнеп бирәчәк, билгеле.

Күрәбез ки, «вәкаләтләр тапшырышып ассоциацияләшү»нең жәмһүриятебез өчен «бер тиенлек куян, илле сумлык зыян» булачагы көн кебек ачык. Әгәр дә инде чын демократик шартларда төзелгән федерация белән «ассоциацияләшсәң» бер хәл иде. Әмма империячел федерациягә «ассоциацияләшеп» керсәң дә, «кайбер вәкаләтләрәңне генә тапшырсаң» да, барыбер чын суверенлыктан ваз кичүгә бәрабәр булачак. Әбрар ага мең кат хаклы: «Ассоциацияләшү мөстәкыйльлекнең шундый камил формасы булгач, ул безнең суверенитетка файда биргәч, ни өчен соң без Казакыстан, АКШ, Төркия, Кытай, Япония белән ассоциацияләшүне Конституциягә кертмибез?.. Халыклар, дөүләтләр үзара, үзләренең мәнфәгатьләреннән чыгып, икътисади, фәнни, сәяси, мәдәни, сөүдә элементләре буенча үзара килешүләр төзиләр. Ләкин үз вәкаләтләрен башка халыкка, башка илгә бирү турында килешү төзелүен тарих белми. Үз вәкаләтеңне башкага тапшыру — ул мин сиңа буйсынам, сиңең ишәгәң булам, дигән нәрсә».

Күрәбез ки, Төп Кануныбызның 61 нче маддәсе (шуңа охшаш кайбер башка маддәләр белән берлектә) суверенлыгыбыз муенына элмәк салуга тиң. Бу хәлне маддәнең соңгы өлешендәге «суверен дөүләт, халыкара хокук субъекты» дигән гыйбарә генә һич тө төзәтә алмый. Соң, нишләргә инде безгә алай булгач? Әлеге маддәнең зыянын мөмкин кадәр дәрмансызландыруның бердәнбер юлы — Татарстан белән Рәсәй арасында төзелгән шартнамәдә «ассоциация»нең асылын «демократлар» аңлаганча түгел, ә бәлки чын демократик федерация таләпләренә тәңгәл килерлек итеп шәрехләү һәм беркетү, аны гамәли үтөгәндә «ассоциацияләшкән өгъза»ның хокуклары бозылмаслык итеп, суверенлыгыбызга тамчы да хилафлык кылмыйча мәсләки эзлеклелек белән эш йөртү. Бу — жиңел һәм ансат булмас, әлбәттә. Демократ битлегә ябынган бөекмәмләкәтчел шовинистлар безнең Төп Кануныбыздагы һәр икеле-микеле маддәнең кимчелекләрен үз файдаларына борырга тырышачаклар. Бу шартларда суверенлыгыбыз язмышы мөхтәрәм Президентыбызның, Югары Советның, андагы һәр депутатның, гаделлек өчен көрәшүче милли хәрәкәтләрнең һәм һәр гражданның 1990 елның 30 августында кабул ителгән Декларациягә, 1991 елның 21 мартында үткөрелгән референдум нәтижәләренә һәм, ниһаять, Төп Кануныбызның Татарстанны «суверен дөүләт, халыкара хокук субъекты» буларак тәсдыйклаучы маддәләренә тугрылыклы булып фидакар көрәшүенә бәйлә булачак. Димәк, безнең асыл бурычыбыз — Төп Канундагы кимчелекле маддәләрнең өстенлек алуларына юл куймау, аларны мөстәкыйльгебезне кануни беркетүче маддәләр исәбенә зарарсызландыру, «сакаллы демократлар»ның һәр дошмани адымын кискен фаш итү һәм аларның суверенлыгыбызга зарар китерердәй һәр гамәлен «нейтральләштерү».

КАСЫЙМ ФӘСАХОВ,
тарих фәннәре кандидаты.

(Дәвамы бар.)

БҮРЕЛƏР ҺƏМ ЭТЛƏР¹

Һәр кешенең эчке доньясы — үзе бер зур галәм. Кеше үзе шул галәмнең үзәгендә тора. Аны тирәләп торган катламнарның үзәккә иң якыны — гаилә, икенчесе — милләт, аннан да арырак — тулаем кешелек доньясы. Кеше үз тирәсендәге шул катламнарның һәммәсе турында үзәктән торып, үзәктән башлап кайгыртуга тиеш. Башта үзен, аннары гаиләсен, милләтен, шуннан соң гына ботен кешелекне. Моңа кадәр яшәп килгән, безнең аңга сөңдерелгән коммунистик идеология кешелек доньясын иң үзәккә куеп, аерым кешене дә, милләтне дә читтә калдырып, тормыш чынбарлыгын тискәргә әйләндереп аңлата иде. Әмма, уйлап карасак, гаилә, балаларың, ата-анаң, милләтеңнең хәле начар булганда, ничек инде ботен кешелек турында уйларга мөмкин? Минемчә, марксистлар кешене чынбарлыктан алып китеп, соңыннан үз максатларында файдалану өчен аңлы рәвештә шулай бутап килделәр.

Милләт турында кайгырту ул ахыр чиктә барыбер үз гаилә, үзең турында кайгырту. Ләкин турыдан-туры байлык җыеп, акча эшләп кенә кайгыртудан милләт турында кайгырту шуның белән аерыла — бу очракта без киләчәккә карап, балаларыбыз, ерак оныкларыбыз турында да кайгыртабыз. Киләсе буыннарга сервантлар, кассада акча түгел, милләт, дәүләт калдырсак, аларның бәхетә күпкә ышанычлырак булыр.

Нәселен давам итү һәм тормышын җиңеләйтү өчен кеше гаилә коры. Милләт тә киңрәк мәгънәдә безнең олы гаиләбез түгелме? Ул да бит безгә ирекле, тулы канлы тормыш белән яшәргә, рухи байлыгыбызны нәселдән-нәселгә тапшырып сакларга мөмкинлек ача. Гаилә булгач, аның йорты булырга тиеш, ә милләтнең — иле, дәүләте. Без менә шуның өчен коршәбездә инде. Милләтебез үз иленә үзе хужа булудан туктаса, чит милләткә кушылып бетсә, табигать моның өчен кайчан да булса барыбер үч алыр. Урыс милләтенең җире күп, безнең җир аның җиренең бәлки йөздән бер өлеше генәдер, һәм ул аның турында йөздән бер өлеш кенә кайгыртачак та. Ул безнең җирдә үзен чын хужа итеп түгел, баерга килгән вакытлы кеше итеп кенә хис итәчәк. Шуңа тарихтан ачык мисал — Калининград өлкәсе, элекке Пруссия. Җирле халык (немецлар) яшәгән чакта, анда каерылып икмәк үскән, ә хәзер бәрәңгә дә рәтле уңыш бирми. Чонки яңа килгән халык ул җиргә тарихы белән бәйләнмәгән, шуңа күрә ул анда һич бергәп китәлми. Кырым җире белән дә шул ук хәл, кырым татарлары куылгач, анда хәтта чишмәләр дә корыды.

Шуңа күрә, җиңел юлдан китәбез дип, урыслашып кына качып булмый проблемалардан. Җиңеллекне алай эзләсәк, киресенчә, авырлыкка юлыгырбыз. Проблемалардан качып түгел, каршы барып кына уңышка ирешеп була.

Әгәр тәмам ныгып җиткән көчле милләт булсак, үз җиребездә яшәп үз дәүләтебезне тозу безнең өчен бик авыр эш тә булмас иде. Ләкин бүгенге көндә безнең халыкка милләтне милләт итә торган топ ике сыйфат — милли ұзаң һәм тел җитешми. Икесе дә булмаса, ул инде татарлыкны ботенләй югалту була. Шул ук вакытта безнең арада татар телен белмәүче, әмма милли ұзаңын югалтмый саклаган кешеләр дә бар, андыйлардан кайвакыт милләт өчен актив корәшчеләр дә чыккалы. Татарча бик матур сойләшкән кайбер кешеләребездә исә милли ұзаң юк, болары инде татар халкын эчтән торып бетерүчеләр, маңкортлар. Гомумән алганда, әйтелгән ике сыйфатның берсе генә булмаса да, милләт сыңар аяклы кеше кебек тотрыксыз булып кала. Татар халкында милли ұзаңның җитәрлек югары булмавын «Без татармы, болгармы?» дигән бәхәс тә ачык күрсәтеп тора. Димәк, бездә өле татар халкы кем ул, каян килеп чыккан, нинди милли сыйфатларга ия дигән сорауларга ачык кына җавап та юк. Икенче торла әйткәндә, татар халкының милли идеологиясе эшләнеп җитмәгән өлгә. Без аны дин белән алыштыруга тырышып карадык, һәм бүгенге көндә халык милләт байрагына караганда дин байрагы астына күбрәк җыела. Ләкин бит дин милләтне алыштыралмый, алар икесе бер үк нәрсә түгел. Дин бер яктан милләтне урыслашудан сакласа, икенче яктан аңа таркаулык кертә (мәсәлән, керешеннәр белән мөнәсәбәттә), һәм үз милли йөзәбезне гарәп кончыгышынан кәргән «интернациональ» сыйфат белән алыштыра. Без, татарлар, конбатышка карыйбыз да, Европага яраклашырга тырышабыз, Кончыгышка карыйбыз да, гарәп-фарсы горәф-гадәтләрен үзләштерәбез. Әмма шуны онытмыйк, без төркиләр бит өле,

безнең үз тарихи тамырларыбыз, дөньяга үз карашыбыз бар, без аларны Көнбатыш белән Көнчыгыш арасында исәңгерәп истән генә чыгарабыз.

Тарихы булмаган халык — тамырсыз агач, ди һинд әйтеме. Үзенең тарихы, теле, гореф-гадәтләре белән горуланмаган, шуларны үстөрмөгән халыкның киләчәге булмый. Тамырсыз агач кипкән кебек, дөнья тарихында югалган халыкларның да башта кешеләре мораль яктан таркала, аннары халык үзе ятлар тарафыннан йотылып бетә торган булган.

Милләтнең тарихы, теле, гореф-гадәтләре — гаять дәрәжәдә киң күренеш, мин хәзер шул диңгездән бер тамчы алып халкыбызның кайбер милли сыйфатларын аңлатучы бер мисал китерергә теләм. Сөзнең уйлап караганыгыз бармы — ни өчен безнең борынгы бабайлар изге жәнлек итеп бүрене сайлаганнар? (Татарлар Ак бүре, башка төркиләрдә Күк бүре.) Алар бит иркен кырларда яшәп, табигатькә бик якин торганнар, төрле жәнлекләр белән яхшы таныш булганнар. Ни өчен соң аюны, юлбарысны сайламаганнар? Мөгаен, нәкъ менә бүре борынгы бабаларыбызның холкына туры килгәндер. Аларның бүрене изге дип санавында бик тирән мәгънә бар.

Бүре — үз язмышына үзе хужа булып, иректө яшәүче жәнлек, әсирлеккә тошкән очракта да ул һичбер вакыт кулга ияләшми, дрессировкага бирелми, аю кебек шикәргә биemi. Бүре ачлыкны кичерә, коллыкны кичерми. Аннары, нинди генә хәл килеп чыкса да, бүре үз өеренә, үз ишенә тугры кала, бервакытта да рәхәт тормышка алданып ятларга сыенмый. Шул ук тамырдан эт тө чыга югыйсә, әмма, ничек кенә мул яшәсә дә, эт үз язмышына үзе хужа

түгел. Этнең тук яшәве, бүгенге көнне генә алып карасак, бәлки, файдалырак та тоелыр, ләкин тулаем эволюцияне алсак, ирекле булу барыбер өстенрәк булып чыга: этне карагыз, нинди өтек, ялагай бер хайванга өверелгән дә, бүрене карагыз — нинди таза гәүдәле, горур, матур сынлы жәнлек булып калган. Аннары килеп, англиз, француз кебек ирекле милләтләрне карагыз да, шуларны хәзерге татар, чуваш белән чагыштырыгыз!

Әйе, хәзерге татарлар элекке төркиләр түгел шул инде. Табигать законы буенча, әгәр син үзең-үзең хужа булмасаң, синең өстән хужа булучылар табыла. Күп гасырлар ирекле, горур халык булып яшәгән, батыр сугышчылар булып дөньяга танылган төркиләр дә бер-заманны чит дөүләтләргә, мәсәлән, Византиягә, Иранга ялланып, шулар өчен сугыша башлыйлар. Хужа кулында ялчы булгач, ул кая кушса шунда барасың, ялланган сугышчыларга да кайчакта үз халкына, төркиләргә каршы яу чабарга туры килгән. Шундый яуда очрашкан, аларга төркиләр ягыннан: «Кәрәшләр булсак та, арабызда аерма бар: без — бүреләр, ө сез — этләр», — дип өйтә торган булганнар. Шуннан эт дигән сүз иң начар кешене аңлата торган сүгенү сүзе булып телгә кереп калган. Хужага яраклашып үз халкына каршы эшләүчеләрне хәзер «маңкорт» дигән яңа сүз белән дә атап йөртәләр.

Безнең милләт хәзерге заманда да эткә-бүрегә бүленде. Үз теле, дөүләте өчен көрәшкән татарларны без бүре дип, кайда көч, кайда фәйда, шул якка авышып, сынык ташлаган һәркемне үзең хужа иткән татарларны эт дип атый алабыз. Бүреләр күп түгел, әмма аларның рухы көчле, шуның белән алар этләрдән йөз мәртәбә өстенрәк. Милли хәрәкәткә бүре рухлы татарларны туплап без күп этләрне жиңеп барабыз, һәм кайчан да булса тулы азатлыкка ирешкәнче көрәшербез.

Яшәү — көрәш ул. Кеше дөньяда үз карашы белән, беркемнән дә акыл сорамыйча үзалдына яшәү өчен үзе көрәшәргә тиеш. Шул көрәш жәмгыятьнең этәргеч көче булып тора. Рухын көрәштә үстергән милләт көнә алга китәргә, дөньяда яшәп калырга сәләтле була.

Шуңа күрә дә без 1987 елда милли хәрәкәт булып оештык һәм бәйсезлек өчен көрәш башладык. Без ул чагында өле көрәш законнарын да ныклап белми идек, шуңа күрәдер, бәлки, тиз генә көч алып китә алмадык. Халыкның күзен ачу, горурлык хисен уяту өчен безгә берничә ел вакыт кирәк булды. Татарлар — нечкә күңелле халык, горурлыгына тимәсәң, салкын килеш көрәшәлми ул. Әмма аның канында бүрелек бар, шуны бер кузгалтсаң, татар кебек кайнар көрәшче дөньяда табылмас.

Ләкин көрәштә кайнарлык кына житми, белеп көрәшәргә кирәк. Көрәшнең үз принцип-лары бар. Милли хәрәкәтнең күп уңышлары шуларны дәрәс кулланудан, ялгышлары шулар-ны бозудан килеп чыга. Нинди принциплар соң алар? Хәзер кыскача гына шуларны барлап алайык.

Иң элек, каршы-як белән үзең яхшы белгән ысулда, үз яссылыгыңда көрәшәргә кирәк. Бу спортта бик ачык күренә — самбист, мәсәлән, бервакытта да боксерны йодрык белән жиңәлми, боксер исә самбистны хәйлә белән егалмый. Ә милли хәрәкәтнең үз яссылыгы —

халыкны тыныч юл белән коралсыз корәшкә күтәрүдә. Безне кораллы провокациягә тартырга тырышып карадылар, әгәр без шундый юл белән китеп коралга тотынган булсак, каршы якның репрессия органнарының яссылыгына чыгар идек, һәм шунда алар безнең милли хәрәкәтне бик тиз канга батырырлар иде. Аларда корал көче житәрлек, әмма тыныч халыкка каршы куярдай эффектлы чаралары юк.

Тагын бер принцип — корәштә дошманны нейтраль итәргә, нейтральне дус итәргә тырышырга кирәк. Бу безнең өчен бик мөмкин эш, чөнки без дәрәслек юлыннан барабыз, бары үзебез өчен тигезлек таләп итәбез, беркемне дә юк итәргә жыенмыйбыз, беркемнең дә хокукларын кысу максаты куймыйбыз. Шуны аңлата алсак, кичәге күп дошманнарыбыз бүген безгә нейтраль булып. Әлбәттә, алар үзләре явыз нияттә булмаса, үзләре безне юк итү планнары кормаслар. Ә безгә карата нейтраль булучыларның күбесендә безнеке белән бер үк төрле мәнфәгатьләр бар, алар белән мөмкин кадәр тизрәк дуслык урнаштырып, бер юнәлештә корәшә башларга кирәк. Бу яктан караганда, элеккеге СССР территориясендә

барлыкка килгән милли хәрәкәтләр барысы да безнең потенциал дусларыбыз булып тора. Алар белән берләшсәк, без бик күп нәрсәләргә ирешербез.

Ә инде каршы як сине юк итәргә омтыла икән, ул — дошман, аны нейтраль итеп маташырга кирәк түгел. Әгәр ихтыяр көчәң житсә, син аның алдына шундый шарт куй — син беткәндә ул да юкка чыксын. Бу принципны кырым татарлары бик оста файдаланган иде. Бервакытны, үз жирләренә кайтып лагерь корган кырым татарларын кыйнау өчен партократлар халыкны эчертеп, алдалап лагерь янына алып киләләр. Кырым татарлары моны алдан белеп әзерләнә торган — лагерь тирәли бензин сибәләр, шунда ук газ баллоннары куялар, ө үзләре янып торган факелләр тотып уртада калалар. Әгәр дошман лагерь эченә үтә керсә, ике як та ут эчәндә калырга тиеш була. Шундый төвәккәллек нәтижәсендә бандитлар берни эшли алмыйча кире борылырга мәжбүр булалар. Һәр бандитның психологиясе шундый аның — ул үтерергә әзер, үлгә әзер түгел. Без үз максатыбыз өчен үлгә әзер булсак, теләсә нинди көчле дошманны да жиңеп чыга алырбыз. Ә инде үзебезне кызганып торсак, дошман безне кызганмас.

Хәтерләсәгез, Д. Дудаев та, Чечен Республикасында гадәттән тыш хәл килеп тугач, Россия алдына шундый шарт куеп: «Без үлсәк үләрбез, ләкин бездә сугыш килеп чыкса, Мәскәү дә тыныч йокламаячак», — дигән иде. Дудаевның һәм чечен халкының шундый фидакярлелеге аркасында конфликт тыныч юл белән хәл ителде.

Өлбәттә, каршы як белән маңгайга маңгай бәрелешкә иң соңгы чиктә, мәжбүр булып кына барырга мөмкин. Башка очракларда турыдан-туры конфликтка караганда каршы якның көчән үзеңгә кушып көрәшү отышлырак була. Без андый юлларны да күп кулландык. Коммунистлар оештырган 1 Май, Октябрь демонстрацияләренә катнашуыбыз, мәсәлән, алар белән уртак эшебез булганнан түгел иде. Без шулай партиянең массаларны оештыру көчән үз идеяләребезне халыкка житкерү өчен файдаландык. 1989 елда ачлык игълан итүебез дә Ельцинның Татарстанга визиты белән очраклы рәвештә генә бер вакытка туры килмәгән иде. Халык майданга ул вакытта бик популяр булган Ельцинны күрергә дип килде һәм аннан безнең ачы милли проблемаларыбыз белән танышып китте. Нәкъ шул вакытта без яралгы хәлгә милли хәрәкәткә киң халык массаларын җәлеп итүгә ирештек. Ельцин визитының төп максатын без шулай итеп абсурдка әйләндердек, халык фикерен капма-каршы юнәлешкә борып җибәрдек.

Ләкин бу принципларны каршы як та яхшы белә. Мисал өчен, Фәүзия Бәйрәмова күтәрәп чыккан идеяләргә алар төрлечә бозып күрсәтеп, төрле ялган белән «тулыландырып», халыкның бер өлешендә аңа карата тискәре мөнәсәбәт булдыруга ирештеләр. Катнаш никахтан туган балалар турындагы алар уйлап чыгарган киң билгеле уйдурма беркатлырак кешеләргә өле дә булса тынгы бирми.

Милли хәрәкәтне турыдан-туры жиңеп булмагач, алар аны ялгыш юлдан икенче якка алып китәргә маташалар. Татар милләтен ничек тә булса үзара ызгыштыру юлларын эз-лиләр. Без үзез без шуны белеп торыйк — ничек кенә тарткалшсак та, күңелендә Ак бүре символы йөрткән татарлар бер якта, этләр икенче якта калыр. Монда әллә ни зур трагедия күрергә кирәкми. Милләтнең көче беренче төркемдә, ә икенче төркем һәрвакыт кайда көч, шул якка авышыр.

ЗИННУР ӘЛИУЛЛИН,
Бөтөнтатар иҗтимагый үзәге президенты.

¹ Бу мәкалә Чаллы эшмәкәрләре бертуган Кашаповларның матди ярдәме белән басылган китаптан алынды.

МИЛЛИ БАЙЛЫГЫБЫЗ КИМЕМӘС!

(В. Д. Шашин исемендәге «Татнефть» производство берләшмәсе генераль директоры Ринат Галиевның халыкара «Мирас» журналы редакциясенә штаттан тыш хәбәрчесе Изаил Зарипов сорауларына җавабы)

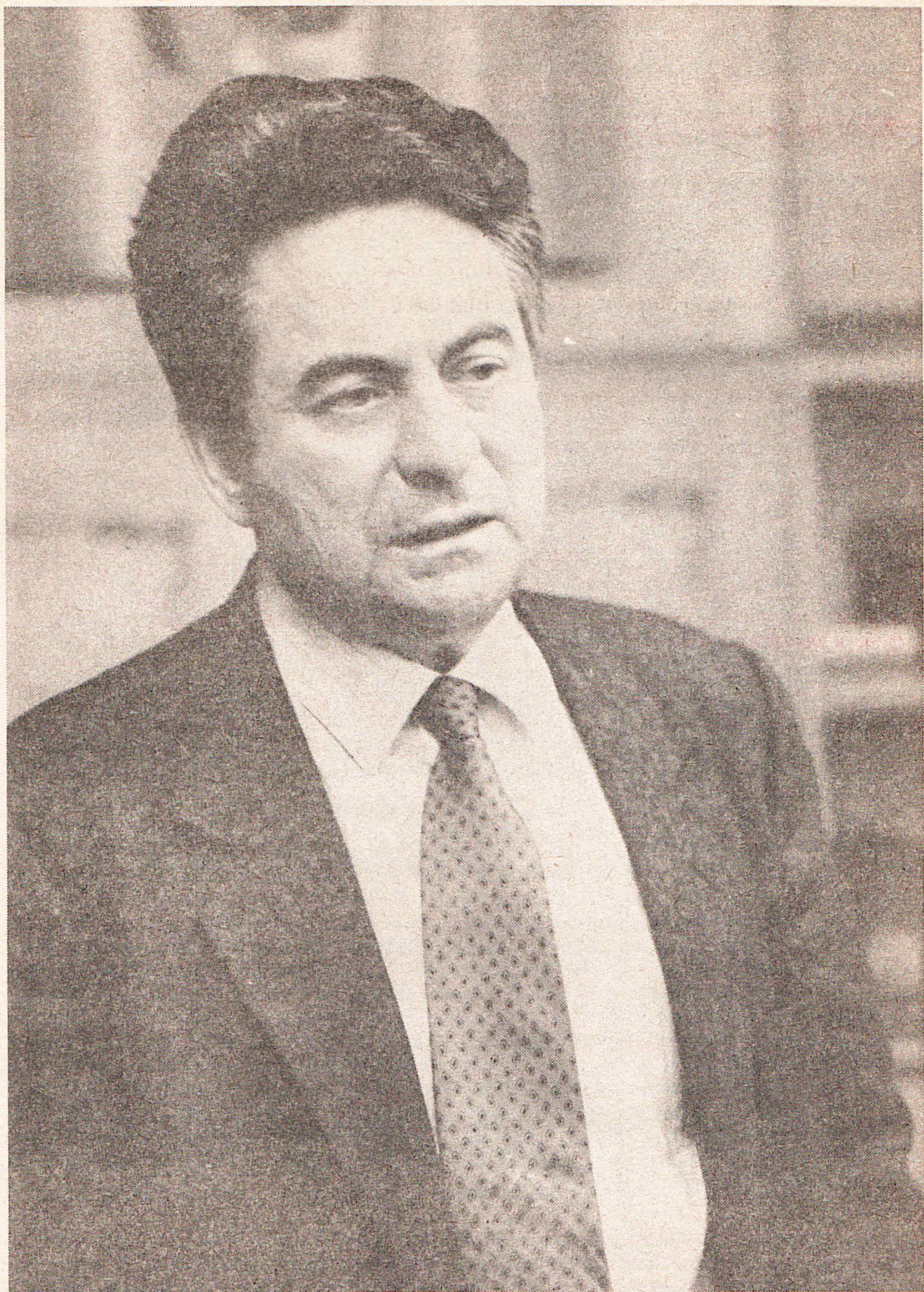
— Мохтәрәм Ринат әфәнде! Без сезне «Мирас» журналының укучылары һәм редакция Советы исеменән Сезгә тагын бер дәрәҗә остәлү — шушы елның Күренекле кешесе дигән исем бирелү белән тәбриклибез. Татарстанда нефть чыгарыла башлаудан соң үткән 50 елда бу гошванга (титулга) берәү дә лаек булмаган иде әле, хәтта туктаусыз үсә барган хезмәт казанышлары, Татарстан нефтьчеләренең ил күләмендә иң алдынгы сафта баруы елларында да. Ә быел бит һәр тармак буенча ил күләмендә артка чыгып күзәтелде. Шуңа карамастан, Сез житәкләгән Татарстан нефтьчеләре кайбер тармаклар буенча алга киттеләр. Илнең башка төбәкләрендә кешеләрнең тормыш дәрәжәсе түбәнәйгән шартларда Сездә иңтимагый өлкәләрдә һәм хезмәтчаннарнең тормыш-көнкүреш дәрәжәләрен элеккегә дәрәжәдәгедән кискен начарлануына юл куймау буенча ирешкән уңышларыгыз турында әйтүем. Кем әйтмешли, Сез чыгып сәгез дә һөжүм итүне, ягъни алга таба атлавыгызны дәвам иттерә алдыгыз. Менә шуның серләрен аңлатсагыз иде!

— Иң беренче, мине тәбрикләвегез өчен рәхмәт Сезгә, Изаил әфәнде. Икенчедән, мин үзбездә эшбездә турында сөйләгәндә «чыгып», «һөжүм итү» кебек тошечәләргә кулланмау ягында, чонки безгә — сугыш елларындагы һәм сугыштан соңгы кешеләргә — сугыш турында ничек булса да искә төшөрү күз алдына дошман образын китереп бастыра, кем беләндер көрәш котылгысызлыгы турындагы фикергә китерә. Ә бу хакыйкәтне эзләүнең иң мәгъкуль ысулы була алмый.

Инде Сезнең соравыгызга килгәндә, чыннан да тормышыбызда бара торган үзгәрешләр берәүне дә читләтеп үтә алмыйлар. Жәмгыять тормышының һәр ягын демократияләштерү бара, милеккә карата мөнәсәбәтләр үзгәрә, әлегәчә гамәлдә булган сәясәи система сүтелеп корыла. рухи тормышта ирек остенлек ала бара. Йә, әйтсез әле, моннан биш-алты ел элек икътисади мөстәкыйльлек, үз хезмәтенең жимешләре белән үзәк теләгәнчә файдалану турында сүз йөртү мөмкин идеме? Кая ул, бу хакта уйларга да шүрли идек. Районнарның, өлкәләренең, хәтта республикаларның нинди сәясәи һәм икътисади хокуклары бар иде соң? Аерым предприятиеләр турында әйтеп тә тормыйм инде. Күптән түгел генә шулай иде бит. Хәер, әле бүген дә сәясәт һәм икътисад өлкәсендәгә үзгәрешләр шома гына бара дип әйтә алмыйбыз. Проблемалар житәрлек.

Күрәсен, икътисад белән идарә итүне, сәясәи системаны һәм Рәсәй Федерациясенә дәүләт-чел төзелешен үзгәртер кору стратегиясен билгеләгәндә тупас хаталар жибәрелгәндер. Бу исә икътисадиң аска таба тәгәрәвенә, кешеләрнең тормыш-көнкүрешләрен начарландыруга, милләтара ызгыш-талашларга китерде. Ләкин барлык кыенлыкларга һәм ялгыш-хаталарга да карамастан, үзгәртеп кору дәвам итә. Әлбәттә, яңалыкка бару көрәшсез булмый; көрәшнен мәгърифәтлесе алымнарын күз алдында тотам бу очракта. Татарстан Жомһүриятең мөстәкыйльлегә мәсьәләсен генә алийк. Авыр бара бу эш. Әмма яуланган үрләр дә аз түгел инде: Татарстан карамагына жир асты байлыклары күчте, чыгарыла торган нефтебезнең ел саен күбрәк өлеше жомһүриятебез ихтияжларын канәгатьләндерүгә файдаланыла. Әгәр 1991 елда чыгарылган нефтьнең ишбары 1,5 миллион тоннасы гына үзбездә калган булса, 1992 елда аның күләме 6 миллион тонна тәшкил итте. Быел исә тагын да күбрәк кара алтын жомһүриятебез файдасына, халкыбызның тормыш-көнкүрешен яхшырту максатларына тотылачак.

Әлбәттә, илгә 2,5 миллиард тоннадан артык нефть биргән Жомһүриятең тормышы һәм икътисади хәле бүгенгегә караганда күпкә байрак, мулрак, төбәктә яшәүче халыкларның тормыш дәрәжәләре югарырак, көнкүрешләре бәхетлерәк булырга тиеш иде дә бит. Нишләмәк кирәк, ирешә алмадык моңа тоталитар түрәчелек, һәр нәрсәне бюрократик мәркәздән

საქართველოს
პრეზიდენტი

მ. ბიძინაძე

хәл итү елларында. Ләкин бүген әлеге хәлгә сәбәпче булган гаеплеләрне эзләү белән мавыгу да нәтижәсез шөгыль булып иде. Бүген икътисади ислахны (реформаны) түземлелек белән давам итү, бу эшкә һәркемнен үз өлешен керткәргә тырышуы иң мөһим бурыч булып тора.

1992 елда жөмһүриятебез нефтьчеләре 29,6 миллион тонна кара алтын чыгардылар. Билгеләнгән бүтөн программаларны да уңышлы үтәделәр. Быел нефть чыгару былтыргыга караганда 5 миллион тоннага кимрәк булачак. Ягулык чыгаруның шулай кими баруы — безнең төбәк очен табигый күренеш. Әйе, Рәсәй хөкүмәте алдында бу кимүне нигезләү безгә җиңел булмады. Шулай да уртак фикергә килү юлын таптык һәм үзез без билгеләнгән күләмне саклап кала алдык.

Нефть чыгару төбәкләрендә тирә-як мохитны саклау һәм сафландыру юнәлешендә дә шактый эшләр башкара алдык. Бу бик мөһим мәсьәлә, чөнки шунда яшәүче һәр кешегә кагыла, һәр кешене борчый. Нефть чыгаруның һәм эшкәртүнең үзенә генә хас үзенчәлеге бар: ул табигый байлыктардан турыдан-туры файдалануга бәйле, ә мондый очракта әйләнә-тирә мохитка бернинди дә зарарлы йогынты ясамауга ирешү гәмәлдә мөмкин түгел нәрсә. Безнең бурыч — әнә шушы тискәре йогынтыны мөмкин кадәр кимрәк итү, табигатьне саклау һәм сафландыру буенча нәтижәле чаралар күрү. Турысын әйткәргә кирәк, узган елларда даими рәвештә матди чыганаclarның житешмәве, табигатьне саклау эшләренә канәгатьләндерерлек күләмдә акча бирелмәү тирә-як мохитның халәтен бик нык катлауландырды. Хәзер ул ялгышларны төзәткәргә кирәк. Шуңа күрә дә без табигатьне саклауга һәм инде бозылган кадәресең тергезүгә зур чыгымнар тотабыз. Бу эшләрне уңышлы башкару максатында «Экология» дигән махсус программа эшләнә һәм ул эзлекле төстә гәмәлгә ашырыла. Программада нефть чыгаруның скважиналар бораулауны проектлаштырудан башлап әзер продукция алуга кадәр булган бөтен эшләрне башкарганга тирә-як мохитка зарар китермәү, табигатьне саклау буенча конкрет чаралар билгеләнгән. Былтыр гына да «Экология» программасында билгеләнгән чараларны гәмәлгә ашыруга 3,3 миллиард сум акча сарыф ителде. Үзез бездәге һәм Конбатыштагы камилләштерелгән экология технологиясең кулланып төзелгән «Татойлгаз» һәм «Татекс» дигән уртак предприятиеләр булдырылды. Табигатьне саклау буенча безнең тарафтан күрелгән башка чаралар турында да тәфсилле итеп сөйләргә мөмкин булып иде, әмма бу аерым әңгәмәгә ләк мәсьәлә дип уйлыйм. Ә хәзер бер нәрсә турында гына асызыклап әйтмәкче буламы: ниһаять, без экологик халәтнең начарлана баруын туктатуга ирешеп кенә калмадык, ә бәлки аны әкрәпләп яхшырта баруны да тәэмин итә алдык. Әле әйткәнем табигатьнең барлык өлкәләренә дә — һаваны сафландыру, жир өстендәге һәм жир астындагы суларның сыйфатын яхшырту вә чисталандыру, жир өстендәге уңдырышлы туфрак катламын торгызу гәмәлләренә кагыла. Бу — бик мөһим, чөнки нефть чыгаруның тулаем циклында табигатьне саклауның бәрбөтен ышанычлы системасын булдыру дигән сүз.

Бер генә мисалга тукталыйк. Хәтерегездәдер, элегрәк елларда язгы ташулар вақытында елгаларда нинди аяныч күренеш була торган иде: су өстендә тоташ нефть катламы! Карарга чыкканыч иде хәтта. Бүген бу хәл күзәтелми бит. Яр буенда балыкчылар утыруы үзе бер куаныч. Димәк, елгаларыбыз сафланган, сулары балык үрчәрлек дәрәжәдә чистарган.

Авыл хужалыгы белән дә шөгыльләнә башладык һәм бу өлкәдә кайбер уңышларыбыз да юк түгел. Бу тармакны без алдынгы технология һәм сыналган тәҗрибә нигезендә алып барырга тырышабыз. Былтыр һәр эшче исәбенә 40 килограмм ит житештердек, хезмәтчән-нәребезне сөт һәм сөттән житештерелгән азыктар, яшелчеләр белән тәэмин иттек. Үзез бездә кин куллану әйберләре житештерүне жайладык һәм аларны үз эшчеләребезгә югары булмаган бәяләр белән сатабыз. Менә шушындый чаралар күрүбез нәтижәсендә, узган елның шартлары авыр булуга да карамастан, нефтьчеләр коллективын таралудан саклап кала адык. Бу ирешкән уңышларыбызның иң мөһиме дип саныйм. Чөнки безнең иң зур байлыгыбыз — үз эшләрән оста башкаручы белгечләр, намуслы хезмәтчәннәр бит. Аларның тырышлыгы, сәләтлелеге — бөтен казанышларыбызның төп чыганагы. Ә безнең эшчеләребез, белгечләребез турында Рәсәйдә һәм БДБ илләрендә генә түгел, Конбатыштагы хезмәттәшләребез дә мактау сүзләре генә әйтәләр. Коллективның сакланып калуына һәм тагын да ныграк берләшүенә профсоюзлар белән берлектә эшләнгән хезмәт ияләрен, аларның гаиләләрен, яшь эшчеләрне һәм ветераннарны жәмгыяви яклауның комплекслы программасы да булышлык иткәндер, мөгаен. Күп төбәкләрдә һәм халык хужалыгы тармакларында хәлләр мөшкәлләнә барганда без ирешкән тыйнак казанышлар менә шулар инде.

— Матбугатта басылган күпсанлы мәкаләләрдән, төрле статистика белешмәләреннән күренгәнчә, Мәскәү, Рәсәй житәкчелеге, Татарстанның дәүләт мөстәкыйльлеге турында Декларация кабул ителгәнчәгә кадәр булган кебек үк, икътисади бәйсезлек турында үткәрелгән референдум нәтижәләренә дә карамастан, жөмһүриятебез нефтьчеләренә һаман да гадел булмаган басым ясауын давам итә бугай. Аерым алганда, Рәсәй элеккеге талау шартларына нигезләнгән бәяләр белән бездә чыгарылган нефтьнең күп өлешен үзенә алуны дөгъвалый. Хәтта безнең нефть исәбенә чит илләргә булган бурычларын да түләргә тели. Моңы ничек аңларга һәм аңлатырга мөмкин?

— Бу очракта мин Сез әйткән «икътисади бәйсезлек» төшенчәсе белән килешә алмыйм. Аннары бит референдумга чыгарылган сорауда бу мәсьәлә куелмаган да иде. Элеккеге СССР мәмләкәтендә илдәге теләсә кайсы республиканың яки өлкәнең икътисады бүтән төбәкләреннән икътисадына бәйсез рәвештә, мөстәкыйль бер үзе генә яшәмәде бит. Бүген дә бер-берсенә тыгыз бәйләнешле ул система тулаем бербөтен булып саклана бирә. Моңы һич тә истән чыгарырга ярамый. Аннары бит дөньякүләм алганда да икътисади мөнәсәбәтләрдә төрле илләр буенча хезмәт бүленеше һәм икътисади берләшү (интеграция) алга барышның кануни алшарты булып тора.

Шундый шартларда аерымлануга, милли яки мәйдани төбәк кысаларында бикләнгә юнәлдерелгән адымнар һичнинди уңышка китермәячәкләр, киресенчә, икътисади вазгыятьнең тагын да начарлануына, димәк, икътисадта артка төгөрүгә генә сәбәп булачак. Әйтик, без — нефтьчеләр — эшбездә кирәкле жиһазларны, материалларны, эш коралларын Рәсәйнең һәм БДБ илләренең бөтен төбәкләреннән алабыз. Шуңа ук вакытта үзездә дә аларга нефть жибәрә торарбыз. Татарстан нефтьчеләреннән эш шартларындагы кыенлыкларга килгәндә, алар бөтен Рәсәй нефтьчеләре өчен дә хас. Бу кыенлыklar финанс чараларының житмәвеннән, матди-техник тәминаттагы читенлекләрдән, нефтькә бәяләреннән түбән, ә салымнарның бик югары булуынан гыйбарәт.

Менә шуларны искә алып, икътисади бәйсезлеккә ирешүгә үз максат итеп карамыйм мин, икътисад өлкәсендәге мөстәкыйльлек жөмһүриятебезнең тәрәккый үсеше, хезмәт коллективларының, һәр аерым кешенең аһәңдә яшәеше өчен зарури иң нәтижәле алшартлар тудыруга хезмәт итәргә тиеш дигән саныым.

Андый алшартлар тудырылганмы соң бездә? Әлбәттә, бүгенгә юк әле. Мәркәзнән бөтен жирдә һәм бөтенесе белән дә үзе теләгәнчә генә идарә итүгә нигезләнгән искелек ысуллары адым сәен үзен сиздереп тора. Бу Мәскәүдән торып Татарстанда нефть чыгару күләмен билгеләргә маташуда да, чыгарылган нефтьне кая һәм кемгә жибәрү мәсьәләсенә фарман юлы белән тыкшынырга омтылуларда да, ниһаять, нефть чыганаclarының язмышын хәл итү хокукын үзәктәге түрәләргә бирүне дөгъвалауларда да чагыла. Шуңа күрә дә бүген безнең өчен Татарстан белән Рәсәй арасындагы икътисади мөнәсәбәтләргә төгәл аныклаган шартнамә кабул итү, аңа якын арада имза кую һәм раслау көнүзәк моһим бурычлардан санала. Бу шартнамәне төзү буенча Рәсәй хөкүмәте белән алып барылган сөйләшүләрдә безнең белгечләр дә катнаша. Ике арадагы сөйләшүләр жиңел бара димәс идем мин: мәсьәлә үтә житди, шуңа күрә күп төрле бәхәслә сораулар туа, вазгыятьнең килеренкеләнәп киткән чаклары да була. Шулай да без ике якны да канәгатьләндерерлек килешүгә ирешербез дигән өметләнәбез. Минем тирән инануымча, бу эштә, гомумән, сәясәттә ашыгырга, уйланып житмәгән адымнар ясарга һич тә ярамый; һәр фикер, һәр карар, һәр сәясәт яки икътисади адым тирәнтен уйланган, фәнни һәм мәүжүд (реаль) тормыш ихтияжлары белән дәлилләнгән булырга тиеш. Аянычка каршы, безнең жәмгыятькә ихтилалчылык (революционерчылык) белән мавыгу хас. Без һәрвакыт үзездә безнең күңел кайткан һәр мәсләккә, ахырын-нәтижәсен фаразламыйча соңгы хәрәфенәгә юк итәргә, бер асыл халәттән икенчесенә бер мизгелдә сикерергә омтылабыз. Ә бит диалектика кануннары буенча андый күчешләр өчен зарури сыйфатлар табигый юл белән әкреләп туплана һәм микъдарның сыйфатка күчүе эволюция нәтижәсендә әзерләнә. Безгә дә моңы онытмыйсы иде.

— Мәгълүм булганча, Рәсәйнең бүтән төбәкләрендәге нефтьчеләреннән хәлләрә дә бизнескеләрикешән бер дә әйбәтрәк түгел. Алар да «Мәскәү басымы»нан зарланалар: мәркәз таләп итүне көчәйтә бара, ә менә төбәкләреннән ихтияжларың-хәҗәтләрен канәгатьләндерергә бер дә ашыкмый, матди-техник ресурслар белән тәмин итүгә, нефть сәнагате тармагының үстерүгә сәрмая салуга житди итеп карамый. Теге заманда Горбачев кына, кинәт «омартланып», Татарстан нефтьчеләренә бер миллион тонна кара алтынны үзләренә сатарга рөхсәт иткән иде, анда да әле шуңа ук шарт куйды: нефть сатудан алынган керемнен байтак өлешен СССР бюджетына күчерергә... Ул чакта шушы «алла каргаган» миллион тонна тирәсендә барган алыш-биреш хақында сөйләмәссезме икән, Ринат әфәнде!

— Яңадан да Сезнең белән килешеп бетә алмыйм. Әле Сез әйткән «алла каргаган» миллион 1991 елда 1,5 миллион, 1992 елда 6 миллион тонна тәшкит итте. Ул миллионнар республикабыз икътисадына Рәсәйнең күпчелек төбәкләрендә булганча житештерүчәнлеккә киметүгә, халкыбызның тормыш дәрәжәсен кискен мөшкелләндерүгә юл куймау мөмкинлегә бирде.

Әйе, нефть сәнагаты бүген кыенлыklar кичерә. Елдан-ел кара алтын чыгаруның күләме кими бара, бу тармакны үстерүгә дәүләт тарафыннан сәрмая бик аз бүленә, нефтьчеләреннән үзләрендә финанс чаралары юк диярлек — болар барысы да ягулык һәм чимал бирүче бу тармакны таркалу чигенә куялар. Без Рәсәй Федерациясә хөкүмәтенә әлегә кыен хәлдән чыгу юлларын билгеләүче тәкдирмә эшләп тапшырдык. Бу мәсьәләләр буенча Президент Б. Н. Ельцин һәм Премьер-министр В. С. Черномырдин белән дә, Рәсәйнең ягулык һәм энергетика эшләре буенча министры Ю. К. Шафраник белән дә кат-кат очрашып сөйләштек. Жөмһүриятебез Президенты М. Ш. Шәймиев һәм Хөкүмәтебез жетәкчесе М. Г. Сабиров белән даими

— Дөнья базарында нефтьнең бер тоннасы 120 доллар тора. Әйткәнемчә, 1991 елда Жөмһүриятебез ихтыяжларын канәгатьләндерү өчен кара алтынны 1,5 миллион тонна саткан булсак, 1992 елда 6 миллион тонна саттык. Быел бу сан тагын да арта төшәчәк. Күрәссездер, үз иркебез белән файдалануга калган ягулыкның күләме елдан-ел арта бара. Әлбәттә, моңа аңсаткына ирешелми. Бу казаныш безнең берләшмә житәкчелегенә, белгечләребезгә, Жөмһүриятебез Президентының, Югары Советының һәм Хөкүмәтенә Татарстан мәнфәгатьләрен, безнең коллективның ихтыяж-теләкләрен яклау буенча алып барылган киеренке көрәш нәтижәсе булып тора.

Халык аңлыйдыр булса кирәк, элеккеге СССРның һәм бүгенге Рәсәй Федерациясенә һәр төбәгендә диярлек икътисади житештерүчәнлек, кешеләрнең тормыш-көнүреш дәрәжәсе түбәнәй барган бер мәлдә Татарстан икътисадының чагыштырмача хәле һәм халкыбызның мәүжүд тормыш дәрәжәсе шактый тотрыклы икән, бу, беренчә чиратта, чит илләргә нефть сатудан алынган валютадан файдалану нәтижәсе дә. Без моңа кешеләрне жәмгыяви яклауга, Жөмһүриятебезнең чын мөстәкыйльлегә өчен көрәшкә нефтьчеләр керткән ласкылы олеш дип карыйбыз.

Шулай да, нефтьтән файдалануга башкачарак карау зарури дип саныйм мин. Мәгълүм булганча, нефтьне чимал килеш сатуга караганда аңардан эшләнгән әзер житештермәләргә (продуктларны) сату күп тапкыр файдалырак, табышлырак. Жөмһүриятебезнең һәрвакыт бензинга һәм дизель ягулыгына булган ихтыяжларын канәгатьләндерүдәге кыенлыктарны да искә алганда, Татарстанның үзендә нефть эшкәртү заводы төзү кичектергесез мәсьәләгә әверелде һәм аны һичшиксез төзәргә кирәк. Без үзбезе элына 400 мең тонна нефть эшкәртелерек зур булмаган завод коры башладык инде. Ул киләсе елда сафка басачак. Әмма бу мәсьәләне тулаем хәл итмәячәк әле. Шуна күрә бүгеннән үк куәтлерек шундый завод төзү мәсьәләсен хәл итәргә һәм аны кичекмәстән төзи башларга да кирәк.

— Мишем ацлавымча, «Татнефть» геологлары үзләренә исәпләүләрендә максимализм юлына басканнар, «кара кон» өчен бер тамчы да «исәпкә алынмаган» запас калдырмаганнар кебек. Балки беркадәр «саранлык» та күрсәтү кирәк булгандыр? Бу, бердән, нефть-химия сәнагатының киләчәгенә ышаныч беләнрәк карарга мөмкинлек бирсә, икенчедән, килер буышнар турында да кайгырту булыр иде. Бездән соң акылсыз әрәм-шәрәм ителгән хәзинәнең ташлан-дыклары гына калса, ай-һай, гафу итәләрме безне оныкларыбыз?!

— Белмим, 50 ел эчендә Татарстан жиреннән 2,5 миллиард тонна нефть чыгарып, аны чыгаручыларга һәм төбәктә яшәүчеләргә рәтле-башлы тормыш тәэмин итә алмауда бер геологларны гына, яки башка кемнәрне дә булса гаепләү гадел булырмы икән? Мин үзем төп гаепне аерым кешеләргә, аерым житәкчеләргә генә кайтарып калдырмас идем. Безнең бәлаләрнең төп сәбәбе — хужалык итү принципларында, милеккә булган гамәли мөнәсәбәттә. Билгеле булганча, безнең икътисад башлыча чыгымнар сарыф ителүгә нигезләнгән иде. Ә мондый шартларда икътисадның объектив канунына тиешенчә хәрәкәткә килми. Аерым алганда, житештермәләргә кыйммәт һәм бәяләргә билгеләүнең катгый канунына тиешенчә игътибарга алынмады, житештерүчеләрнең һәм аерым жөмһүриятләрнең, төбәкләрнең мәнфәгатьләре белән исәпләшәнмәдә, күләмә һаман арта барган матди чыгымнар һәм финанс сарыф итүдә, теге яки бу тармакларга сәрмая салуда фәнни һәм гамәли нигезләнгән нисбәтләр сакланмады, табигый байлыктардан файдалануда хужасызлыкка, исәп-чамасызлыктарга юл куелды. Моңың шулай булганлыгын дәлилләп торасы да юк, чит илгә сатылган әйберләр составында башлыча чимал — нефть, агач материаллары, күмер һ. б. булуын әйтү дә житә. Үзбездә житештерелгән әйберләрнең сыйфаты һәм техник күрсәткелләре түбән булганлыктан, алар дөнья базарында көндәшләренә (конкурентларына) каршы тора алмыйлар.

Тагын бер нәрсәне истән чыгармаска кирәк: Рәсәй Федерациясендәге бер генә төбәк тә, шул исәптән Татарстан да, уңыш иң югары булган елларда да үзләрен житәрлек кадәр икмәк белән тәэмин итә алмыйлар, өстәмә рәвештә сатып алырга мәжбүр булалар. Ә моңың өчен яңадан да валюта кирәк.

Менә шуна күрә дә нефть чыгаруның күләмән чикләү, ясалма рәвештә киметү жөмһүриятебез икътисадын һәлакәт алдына китерер, бу исә үз чиратында халык арасында ярулы ризасызлык тудырыр һәм «иштимагый шартлау»га сәбәп булыр иде. Мин моны һичиниди күпертүләрсез әйтәм.

Жир асты хәзинәсенәң запасларына килгәндә, бездә ул житәрлек әле. Бүген эшкәртелә торган чыганаclarдагы запаслар да шактый. Моңардан тыш, Татарстанда нефтькә бай битум ятмалары гажәп мул. Жөмһүриятең көнбатыш һәм төньяк-көнчыгыш төбәкләрендә жир астындагы кара алтын хәзинәләре аеруча мул дип исәпләнелә. Скважиналарны тагын да тирәнрәк бораулап нефть чыгаруны арттыру мөмкинлекләре дә тулы файдаланылмый әле. Жир кабыгының кристаллашкан токымнарында да нефть чыганаclarы булуы ихтимал. Күрәссез, «нефть бетсә — нәрсә эшләребез?» дип төшенкелеккә бирелердәй бер сәбәп тә юк әлеге.

Шулай да жир асты байлыгының иң төп тупланышы бүген эшкәртелә торган чыганаclarда дип уйлыйм мин. Никадәр генә мактансак та, бүгенгә скважиналар кара алтын ятмаларының нибары 35—45 процентын гына суырта алалар, димәк, яртысыннан күбрәгә, хәтта өчтән

ике өлеше жир куенында кала эле. Безнең бүгенге төп бурычыбыз — яңа технологияларне һәм фән казанышларын кулланып, катламнардагы нефтьне суыртуның арттыру. Әгәр булган кадәр жир асты хазинасен фәнни нигезләрдә суыртуны һәм хужаларча файдалануыны тәэмин итә алсак, жир мае безнең балаларыбызга гына түгел, оныкларыбызга да һәм оныкларыбызның оныкларына да житәчәк. Моңы мин бөтен җаваплылыкны тоеп тәкрарлый алам.

— **Соңгы биш ел эчендә «Татнефть» берләшмәсе җитәкчеләре һәм белгечләре дистәләрсә тапкыр нефть чыгаручы төрле чит илләргә барып кайттылар. Америкада да булдылар. Соңгы вакытларда мондый «сәяхәтләр» тагып да ешай тоште. Бу уңайдан журнал укучыларың түбәндәге сораулар кызыксындыра: Бу сәяхәтләр житештерү мәсьаләләренә һәм океан артындагы һөнәрдәшләрнең эш тәҗрибәләрен өйрәнүгә байләме, әллә чит илләргә чыгыш йөрүгә чикләүләренә йомшартылуы һәм моның өчен финанс мөмкинлекләре барлыкка килү белән аңлатыламы? Әгәр эшмәкәрлек мәнфәгатьләре белән бәйләнгән булса, бу визитлар выкытында нишди файдалы тәҗрибәләргә үзләштерә алдыгыз? Жир бораулау эшләрен оештыруда, нефтьне чыгаруның техник ысулларында бездә кулланарлык нишди алымнар игътибарыгызны җәлеп итте? Америка нефтьчеләренең скважиналарны горизонталь бораулауда ярышсы казанышлары бар, диләр. Хәер, моның идеясен заманында безнең белгечләр күтәрәп чыкканнар иде бугай. Горизонталь бораулау ысулы бездә ничегрәк кулланыла? Инде америкалылар тәҗрибәсе турында сүз күзгәткәнбиз икән, безгә дә алар кебек, нефтьне чит илгә сату урышына жир асты резервуарларына саклауга сала башларга вакыт җитмәдеме икән? Америка үз ятмаларындагы нефть белән үз ихтияжларын канәгатьләндерә алса да, бу кыйммәтле ягулыкны һәм бүтән илләрдән сатып ала, ә үзенекен кагылгысыз запаска әйләндерә. Үрпәк алырлык, файдаланырлык тәҗрибә бит. Ни дисәң дә, жир асты хазинага запаслары бетмәс-төкәмәс түгелдер. Бу тор ягулыкка һәм чималга кытлыкның котмәгәндә үзен сиздерә башлавы мөмкин.**

— Белгечләребезнең чит илләргә чыгарга мөмкинлекләр алуын, нефть чыгарудагы һәм эшкәртүдәге Көнбатыш технологиясен һәм тәҗрибәсен өйрәнәп, аны үзезездә куллану өчен шартлар тууны файдалы һәм зарури күренеш дип исәплим, моны бары тик хушларга гына кирәк. Көнбатыш эшмәкәрләре һәм компанияләре күптән инде мондый үзара аралашулардан бик оста файдаланалар; ә без, кызганычка каршы, бу юнәлештә беренче адымларыбызны гына ясайбыз эле. Доньядагы бер генә ил дә бүген үз чикләренә бикләсә кенә яши алмый, чөнки бу фән-техника һәм икътисад өлкәләрендә башка мәмләкәтләрдән бик нык артка калуга, тәдән-нилеккә (регресска) китерер иде. Чынлыкта, безнең ил белән шулай булып чыкты да.

Әйе, соңгы елларда без дә Көнбатыш дәүләтләре ирешкән фәнни һәм техник казанышларны өйрәнүгә, аларда булган уңай тәҗрибәне һәм алымнарны үзезездә дә файдалануга күбрәк әһәмият бирә башладык. Ләкин моңа берьяклы гына хәрәкәт дип карау дөрес булмас иде; чит ил белгечләре һәм эшмәкәрләре дә бездә ешрак була башладылар, алар да безнең тәҗрибәне һәм мөмкинлекләребезне өйрәнәләр. Мин әйтер идем, нефть чыгару технологиясе буенча без Көнбатыш илләреннән нич тә артта калмыйбыз, бер үк дәрәжәдә торабыз. Ә менә кара алтын чыгару һәм эшкәртү техникасы буенча америкалылар, алманнар, французлар бездән бик күпкә алда баралар. Аларның жиһазлары безнекенә караганда житештерүчәнрәк тә, сыйфатлырак та. Менә бу безнең чит илләрдәге һөнәрдәшләребез (коллегаларыбыз) белән эшлекле хезмәттәшлекне объектив зарурлык итеп куя да.

Икътисади бугалчылык, хужалык элементләренең өзгәләнүе безнең алда яңа кыен проблемалар тудырды: кайбер жиһазларны, химик реагентларны һәм бүтән төр материалларны йә чит илләрдән сатып алырга мәҗбүрбез, йә, әйбәт дигәндә, Көнбатыш техникасын һәм технологиясен кулланып, аларны үзезез житештерергә тиеш булабыз. Татарстанны гына алып: үз нефте була торып, ул үзен бензин һәм дизель ягулыгы белән тәэмин итә алмый. Эш бит шуңа барып җитә, язгы чәчү яки урак вакытында тракторлар, комбайннар өчен ягулык булмый. Авыл хезмәтчәннәре безгә киләләр һәм ялварып ягулык сорыйлар. Без хәлебездән килгән кадәр ярдәм итәбез, әлбәттә, ләкин бу проблеманы нигезле хәл итү түгел бит. Шуңа күрә дә без, алдарак әйткәнәмчә, берләшмә советы карары белән зур булмаган нефть эшкәртү заводы төзәргә булдык һәм инде този дә башладык. 1994 елның язгы чәчү вакытларына безнең үз бензинныбыз булыр дип ометләнәбез. Беренче чиратта, бу ягулык белән үз төбәгебез хажәтләрен канәгатьләндерәчәкбез, билгеле.

Яки икенче мисал. Нефтьчеләр өчен бик күп санда кабельләр кирәк. Аңа элек елларда да һәрвакыт кытлык иде. Ә хәзер, бу төр житештермәне (продукцияне) безгә җибәрүче заводлар урнашкан дәүләтләр бәйсезлек игълан иткәч, эш ботенләй дә мөшкәлләнде. Хәзер безгә кабельне дә үзезезгә житештерергә туры килә. Ә бу эш гаять катлаулы һәм мәшәкатьле бит; ләкин, нишләмәк кирәк, бу эшне дә үзләштерергә туры килә. Бу жиһазларны житештерү өчен кирәкле техника Рәсәйдә дә, БДБ илләрендә дә юк. Яңадан да, валюта түләп, әлегә заводларны Көнбатыштан алырга дучарбыз.

Болар нефтьчеләккә кагылган гамәлләр. Моңардан тыш халык кич куллана торган әйберләр житештерәсе, эшче-хезмәткәрләргә азык-төлек белән тәэмин итүне яхшырту өчен, авыл хужалыгы эшләре белән дә шөгыльләнәсе бар бит эле. Соңгы елларда без моңа аеруча игътибар итә башладык. Голландиядән, Алманиядән, АКШтан, Чехиядән, Италиядән сәт

эшкәртү жиһазлары, ипи пешерү заводлары, яшелчә саклау жайланмалары сатып алдык. Бу дорес гамәл дип саныым мин, эзер әйберләр яки азык-төлек сатып алганчы, аларны житештерүчә хәзерге заман таләпләренә жавап бирердәй техника алу файдалырак та, акылга да муафыйк бит.

Дорес, соңгы вакытта үз илебездәге кайбер эшханәләр дә, бигрәк тә оборона тармагындагылар, чит илдән кертелә торган әйберләргә алмаштырырдай житештермәләр чыгара, без биргән заказлар буенча жиһазлар эзерли башладылар. Удмуртстандагы оборона предприятиеләре бу юнәлештә аеруча өлгерлек күрсәтәләр. Без алар белән берлектә «Камнефтемашсервис» дигән ассоциация төзедек һәм үзәбезгә кирәкле кайбер жиһазларны житештерә башладык. Әгәр эшләр алга таба да шулай барса, безнең хезмәтгөшлек ике як өчен дә күркәм нәтижеләр бирәчәк. Мәнә шул базар икътисады буладыр инде: көндөшлек тә бар, үзгә файдалыракны сайлау мөмкинлегә дә туа.

Сез кызыксынган скважиналарны горизонталь бораулау ысулы турында берничә сүз. Чыңлап та, бу ысул үз заманында безнең белгечләр, безнең галимнәр тарафыннан эшләнгән иде. Әмма бу моһим ачышны киң күләмдә америкалылар файдалана башладылар, ә бездә мондый ысул белән бораулау бары тик соңгы елларда гына кулланыла. Бүгенге көнгә берләшмәдә шундый ысул белән борауланган 17 скважина бар. 1993 елда моңа тагын 34 скважина өстәләр дип торабыз. Горизонталь борауланган скважиналарның житештерүчәнлек егәрлегә гадәти скважиналарныкына караганда шактый зуррак. Мондый бораулау тирә-як мохитка да азрак зыян китерә, скважинаны урнаштыру майданы да әзрәк урын ала.

Инде чыгарылган нефтьне үзәбездә эшкәртү һәм аны чимал килеш түгел, эзер житештермә итеп сатуның файдалылыгына кирик. Алдарак бу турыда күпмедер фикер әйтелде инде, кабатлап тормыйк. Әйе, Татарстанның нефть эшкәртүчә үз заводын төзү зарурилыгы бәхәссез нәрсә. Ни өчен? Беренчедән, ул Жомһүриятең нефтьтән эшләнгән житештермәләргә булган ихтыяжларын канәгатьләндерү өчен кирәк. Икенчедән, Сез хаклы, безнең өчен чыңлап та чимал сатканчы, эзер житештермәләр (бензин, дизель ягулыгы һ. б.) сату отышлырак.

Хәзер күнүзәк мәсьәлә булып зур егәрлекле нефть заводы төзү тора. Бу мәсьәлә Татарстан хөкүмәте тарафыннан да һәрьяклап һәм җентекле ойрәнелде инде. Асрым алганда, завод төзүдә Түбән Кама «Нефтехим» комплексы егәрлекләреннән файдалану мөмкинлегә тикшерелде. Бүтән тәкъдимнәр дә бар. Әлегә бердәнбер фикергә килгәнә юк. Ләкин мәсьәләнең тиз арада хәл ителергә тиешлегә берәүдә дә шик тудырмый бугай.

— **Һәм Сезгә, Ринат әфәнде, соңгы сорау. Минне һәм «Мирас» журналы укучыларын мәнә нәрсә борчий һәм аптырашта калдыра: Соңгы вакытта чит ил компанияләре белән ургак предприятиеләр төзү модага кереп китте. Яшгырдан соң калкып чыккан гөмбәләргә хәтерләнәләр алар, чит ил эшмәкәрләренә безгә болай ябырылуы комсыз сарапчалар өерен күз алдына китерә. Нәрсә белән аңлатырга мөмкин? Безнең кунакчыллыктан файдаланып, Татарстанга үтәп керүчә океан арты эшмәкәрләре безнең жир асты байлыктарыбызны колонналь илгәрдә булганча таламаслармы? Мәскәү изүе чит илләр хакимлегә белән алышынымасмы? Алай гына да булмавы мөмкин бит. Шәхсән мин үзем безнең байлыктарыбызны ике яскы талау куркынычы бар дип уйлыйм: чит ил «аккулалары» тарафыннан һәм «бүленмәс, бердәм Рәсәй» империясе ягынан. Мәнә шушы четерекле мәсьәләгә ачыклык кертсәгез иде, Ринат әфәнде.**

— Беләсезме, Изаил әфәнде, нәрсә турында уйладым мин Сезнең бу соравыгыздан соң? Жәмгыятьебездә барлыкка килгән стереотип фикерләүләр безнең прекле яшәвебезгә никадәр комачаулык итәләр. Мәнә мәсәлән, бу очракта да, бер әйбер чит илдән алынган, атамасы латин хәрефләре белән язылган икән, ул инде һичшиксез колонналь талау дип каралырга, ә чит илдән килгән белгеч, әлбәттә инде, нинди дә булса разведканың агенты булырга тиеш. Чынлыкта һич алай түгел бит. Без әкрәнлек белән, авырлыклар аша булса да дөньякүләм икътисад монәсәбәтләренә кушыла барабыз. Соң, карагыз, дөньяда никадәр төрле-төрле дәүләтләре компанияләр эшләп тора. Кайчакта андый компаниянең кайсы дәүләтнеке икәнәй дә аңлый алмассың. Ә бит бер мәмләкәткә дә зыян китермичә яши, эшли бирәләр, һәркайсына кирәкле әйберләргә житештерәләр, кешеләргә эш белән тәммин итәләр.

Әйе, без нефть сәнаатында уртақ предприятиеләр оештыруда илдә беренчеләрдән булдык, чонки безгә дөнья базарына чыгу кирәк иде. Узган вакыт тәҗрибәсе безнең ялгышмавыбызны, хезмәтгөшлек өчен юлдашларны дорес сайлавыбызны, уртақ предприятиеләргә эшчәнлек юнәлтешен дорес билгеләвебезне күрсәтте. Уртақ предприятиеләргә беренчесе — Алмания белән берлектә төзелгән «Татойлгаз», икенчесе — америкалылар белән берлектә төзелгән «Татекс». Беренчесе нефть шламнарын эшкәртсә, икенчесе нефть саклагычлардан пар рәвешендә һавага таралучы углеводородларны тоту-жыю эшен башкара. Ә бит углеводород кыйммәтле чимал булып тора. Ул һавага очканда ничаклы хәзинә юкка чыга, өстәвенә әле тирә-яктагы һаваны да пычрата иде. Ә бит берләшмәдә нефть саклагыч парк-майданнар егерме ике, алардагы саклагыч резервуарларның саны исә 450 чамасы. Нефтьнең жиңел парланучан матдәләренә һавага очуыннан никадәр зыян күрелүен укучы тогалрак күз алдына китерә алсын өчен мондый саннарны күрсәтергә мөмкин: һәр саклагыч резервуарга 5 мең тонна нефть сыя, аларның һәркайсының парланучан өслек майданы дистәләгән квадрат метр белән исәп-

ләнә. Күз алдыгызга китергез инде саклагыч мәйданнар өстендә нинди газ томаннары барлыкка килүен! Резервуарлар янына противогаз кимичә барырга да мөмкин булмый һәм рөхсәт ителми иде. Ә бүген моңа чик куелды бит. Өстәвенә әле күпме икътисади файда алабыз. Бу начармыни?

Яки «Татойлгаз»ның эшчәнлеген алыяк. Әйткәнемчә, ул нефть шламнарын, ягъни нефть селгән жир өстен, нефтьле туфракны эшкәртү белән шөгыйльләнә. Элек бит туфрактагы ул нефть жиргә селә, жир асты суларына үтәп керә, һаваны сасытып тора иде. Туфракны эшкәрткәндә алынган ягулык бу эштә тотылган чыгымнарны тулысынча каплай, әле әйбәт кенә керем дә алына. Бу — «колониаль талау»мыни?

Күргәнгезчә, әлегәчә төзелгән уртақ предприятиеләребез башлыча тирә-як мохитны сафландыру, табигатьне саклау вазифаларын үтиләп. Әлбәттә, киләчәктә моның белән генә чикләнәп калыңмаячак. «Татойлгаз» һәм «Татекс» бүген үк инде икенче мөһим мәсьәлә — катламнарын нефть бирүчәнлеген арттыру, жир астында алынмый калган ягулыкны суырту проблемасы белән житди шөгыйльләнәләр. Сүз уңаенда әйтергә кирәк, бүген шушы ук мәсьәләне хәл итү өчен «Татнефть» берләшмәсе «Тоталь» дигән мәгълүм француз фирмасы белән берлектә төзелгән «Татольпетро» дигән уртақ предприятие дә шөгыйльләнә. Мин бу уртақ предприятиеләр хәл итә торган мәсьәләләрнең ничаклы әһәмиятле булуларына тукталып тормыйм, бары тик нефть алуны һәр процентның уннан бер өлешенә генә арттыру да берләшмә буенча өстәмә рәвештә дистә һәм йөз меңнәрчә тонна ягулык бирә. Ә уртақ предприятиеләр эшчәнлегенә нәтижәсендә инде бөтенләй «сүнсә» калган яисә егәрлеге бик нык кимегән йөзләргә скважиналарга яңа куәт бирелде. Бу безнең өчен гаять житди мәсьәлә. Катламнарын нефть бирүен арттыру технологиясе, инде әйткәнемчә, безнең галимнәр һәм белгечләр тарафыннан ижәт ителде, әмма аны гамәлгә ашыру өчен бездә кирәкле машиналар һәм жиһазлар юк иде. Ә французлар шундый техниканы булдырдылар. Шушы жирлектә уртақ предприятие барлыкка килде.

Чит ил эшмәкәрләре уртақ предприятиеләр төзүдә катнашканда беренче чиратта үз мәнфәгатьләре, үз файдалары турында кайгырталар диюегез белән Сөз хаклы, әлбәттә. Ләкин жүләр булмаган эшмәкәрнең үзенә зарар китерә торган билгесез бер шөгыйльгә малын түкмә-ячәгә һәркемгә аңлашыла булса кирәк. Әйе, ул өстәмә керем алырга тырыша, ләкин бит бу уртақ хезмәттәшлекнең безгә дә файдасы күп. «Ни үземә — ни кешегә» дигән мәсләкнең үзен акламаганын аңларга вакыттыр инде, ниһаять. Әлбәттә, уртақ предприятие эшчәнлегенең нигезенә ике як мәнфәгатьләренең бертигезлелек нисбәте салынырга тиеш һәм бу нисбәтнең бозылуына безнең мәнфәгатьләргә зарар килердәй үзгәртелүенә юл куелмау бик мөһим. Ә бу инде безнең галимнәр, белгечләр, икътисадчылар хәл итәргә тиешле бурыч. Моңа сәләтле кадрлар житәрлек бездә. Кыскасы, берләшмәдә эшләүче белгечләр, эшче-хезмәткәрләр коллективы алда торган теләсә нинди катлаулы мәсьәләне уңай хәл итәргә сәләтле дип шикләнми ышандыра алам. Кадрлар — безнең алтын хәзинәбез ул, ә бездәгедәй шундый алтын хәзинә булганда, икътисадта хакимлек яулый барган базар мөнәсәбәтләре безне һич тә өркетми. Теләк барында, дәрман булганда, максат анык икән — теләсә нинди катлаулы мәсьәләне дә уңышлы хәл итәргә мөмкин.

— Безне кызыксындырган сорауларга шундый тәфсилле, төпле, четерекле мәсьәләләрдән тайпылмыйча туп-туры җаваплар бирүгез һәм эшегез гаять тыгыз булуга да карамастан, гаять кызык килеп чыккан әңгәмәгә вакыт табуыгыз өчен Сөзгә, Ринат әфәнде, «Мирас» журналы редакциясе коллективы һәм аның күп меңлә укучылары исемешән зур рәхмәт. Авыр, җаваплы хезмәтегездә яңадан-яңа уңышлар, исәплек, сәекмәс рухи күтәрешкеклек телибез Сөзгә.

— Рәхмәт.

Әсирлектән кайткан әкиятләр

8. ӘБИ БЕЛӘН БАБАЙ

Бар иде әби белән бабай. Аларның бар иде бер улы. Бервакыт аларның улын кәрванчылар үзләре белән алып китәргә әби белән бабайдан сорый башладылар. Бик кыстап сорагач, әби белән бабай разый булып, улларын биреп жибәрделәр.

Болар чыгып китеп бер сахрага барып төштеләр дә малайны, качмасын дип, бәйләп куярга теләделәр. Малай:

— Минем сез бәйләмәсәгез дә качарга ниятем юк,— диде.

Кәрванчылар малайның сүзенә ышандылар да иркәнә куйдылар. Алар ашап-эчеп йокларга яткач, малай, як-ягына карап, срак түгел бер урман күрә. Малай күп уйламый, тора да урманга карап китә. Барып житкәч, урманда бик күп жыләклеккә очрый, жыләк жыя-жыя бу малай юлын адашып, урманның эченә кереп китә. Йори торгач, бер сукмакка килеп чыга.

Бу малай шул сукмактан бара торсын, без килик кәрванчыларга. Кәрванчылар уянып карасалар, малайдан жыләр исә. Аннан эзләп, моннан эзләп карадылар, таба алмадылар да, үз юлларына киттеләр.

Малай шул сукмактан бара торгач, барып керә бер ойгә. Өйнең эчендә берәү дә булмый, учакта ут янып тора. Барып караса, казанда ит тә пешеп олгергән. Малайның бик ашыйсы килгән иде. Бер кисәк ит алып ашады да пич астына кереп ятты.

Менә бервакытны өйгә бер күгәрчен, бер лачын һәм бер козгын килеп керделәр. Болар канатларын кагындылар да менә дигән япъ-яшь егет булдылар. Козгын:

— Адәм исә киләдер,— диде. Иптәшләре аңарга каршы:

— Үзең адәм ите ашап кайтасың да соңра адәм исә килә дисең,— диделәр.

Болар пешкән итне ашадылар да казанга янә ит салып чыгып киттеләр.

Болар киткәч, бу малай итнең пешкәннен көтеп кенә тора да, бер кисәген алып ашый да, пич артына кереп, янә урынына ята. Баягыча әлегә егетләр кайтып керәләр дә ит ашарга утыралар. Козгын һаман исәнә. Иптәшләре адәм исә килә дигәнәнә ышанмыйлар. Козгын: «Туктале, итне мин үзем салыйм»,— дип, шыпырт кына санап, казанга унбиш кисәк ит сала. Болар өчесе дә чыгып кителәр. Бу малай баягыча тора да, итне ашап, тагы пич артына кереп ята. Болар тагы кайтып керәләр дә ит ашарга утыралар. Козгын санап караса, итнең бер кисәге юк. Козгын:

— Менә әйттем бит, адәми зат бар дип,— ди.

Шуннан соң болар өчесе дә өйне тенти, карый башладылар. Малайны пич артында күреп:

— Син адәми затмы, пәри затмы, монда чык! — дип кычкырдылар. Малай:

— Мин чыгам, ләкин әүвәл сез миңа тимәскә ант итегез,— диде.

Болар тимәскә ант ителәр.

Бу малай чыга да үзенә монда адашып килгәннен барын да баштанаяк сөйләп бирә. Болар:

— Ярый, син безгә хезмәтче булырсың, без сине һөнәргә дә өйрәтербез.— диләр.

Бу малай беравыздан риза була да боларның эшләрен эшли башлый. Тора торгач, бу егеткә һөртөрлө сарайларның ачкычларын да бирәләр, ләкин анып карамаска кушалар.

Бу егет болар чыгып киткәч, бервакытны уйлап тора да: «Туктале, бер ачып

карийм, бу сарайда нәрсәләр бар икән»,—дип, сарайларны ачып карый башлаган иде, шул вакыт өч егет кайтып керделәр дә, сарайларның ачылганын күреп, малайдан:

— Ник бу сарайларны ачтың? —дип сорадылар. Малай:

— Туктагыз, әүвәл миннән җавап алыгыз. Менә мин сарайларыгызны ачып карадым да эчәндә ни бар, ни югын күрдәм, әлегә кадәр мин аларның эчәндә ни барын белмидер идем. Моннан соң ачмам да карамам,—диде.

Егетнең бу сүзләрен ишетеп, кичерәләр, соңра егетне сахрага алып чыгып йөртсә, һөнәргә дә өйрәтсә алып кайталар. Өйгә кайткач, болар малайга:

— Әйдә, иптәш, көрәшеп карыйк,—диделәр. Малай:

— Әүвәл үзегез көрәшеп карагыз, диде. Минем белән көрәшсәгез, әле мин сезне эксам, сез гарьләнерсез дә миңа зарар итәрсез. Әгәр дә сез миңа тимәскә ант итсәгез, мин көрәшәм,—диде.

Болар ант иттеләр.

Малай әүвәл күгәрчен белән көрәшсә, аны екты, батырга каршы икенче булып лачын чыкты, өченче — козгын чыкты. Козгынны малай күтәреп бәргән иде, козгынның бик ачуы килеп, малайның күзен чуқырга омтылды. Шул вакыт иптәшләре:

— Тик тор, антың башыңа җитәр,—диделәр.

Козгын бу эшеннән тукталды, шулай да козгын батырга бик оят булды. Шуннан соң козгын малай белән дуслашып:

— Син, энем, өеңә кайтасың киләме? —диде. Малай:

— Кайтуын кайтыр идем дә, бу көнгә чаклы бар да үлсә беткәннәрдә инде,—диде. Козгын:

— Юк, үлмәгәннәр, алар бар да исән, мин күреп килдем,—диде.

Малай кайтырга разый булып, кошлар, дүртесенә дә дүрт капчык алтын алып, дүртәүләшсә, малайның авылына очып киттеләр. Авылга очып барып төштеләр дә, малайны калдырып, кайтып китәр чакта малайга бер кызыл яулык бирделәр:

— Без исән булсак, бу яулыктан сәт тамар,—диделәр.

Малай боларга бер ак яулык биреп:

— Шулай ук мин исән булмасам, бу яулыктан кан тамар, шул вакыт мине эзләргә чыгарсыз,—диде.

Малай үзләренә өсн эзләп таба да анасыннан, барып, кунарга урын сорый. Әби:

— Монда йөрмә, моннан әүвәл улымны кәрванчылар алып китеп, башын югалттылар,—диде. Шулай да малай:

— Мин бит кәрванчы түгел, мин берүзем генә,—дип, күп сорый торгач, әби егетне кертте.

Болар чәй эчеп утырганда, сүздән сүз чыгып, малай турысында сөйләшә башлыйлар. Малай әбигә:

— Әби, әгәр дә син улыңны күрсәң таныр идеңме? —диде. Әби:

— Танымыйммы, башы белән пичкә керсә, күтеннән таныр идем,—диде. Малай:

— Әй, әби, бер нәрсә дә танымыйсың, тик сөйләсәң генә, менә мин каршыңда утырган — улың бит,—диде.

Алар кочаклашып күрешсәләр, бик жылашалар.

Бу егет бер заман ишек алдына чыгып, атасының бердәнбер булган корчаңгы таен күрдә һәм атасыннан:

— Бу тайны бирсәгез, мин бер жиргә барып кайтыр идем, менә фәләнчә патшаның фәрманын ишеттем, аның кызы бар икән, кем дә кем шул кызның бүлмәсенә кереп, алмаз кылычны алып кайтып патшага бирсә, патша кызын аңарга бирә имеш,—диде. Атасы:

— Әй улым, бу корчаңгы тай белән кая барың,—диде.

Шулай да, егет бик ялынып сорагач, разый булды.

Бервакытны егет патшаның сараена барып җитте:

— Менә мин алмаз кылычны китереп бирәм,—диде.

Кешеләр бу корчаңгы тайны күреп бик көләләр. Бу малай рөхсәтне алып чыгып китә.

Күп тә бармый, моның аты бер чокырлы жиргә абынып тәгәрәп китә, үзә күгәрчен булып, атын ташлап очып китә. Патша кызының сарае өстендә очып йөри. Патшаның кызы бу күгәрченне күреп бик соклана, бу күгәрченне тотарга теләп, тәрәзәне ачып, тәрәзә төбенә жим сала. Күп вакыт үтми, күгәрчен ачык тәрәзәдән кереп, жимне ашый башлый. Берәз ашагач, шап-шоп итеп кагына да егет була. Кыз алмаз кылычны алып чабарга кулын сузганда гына егет тиз генә атасының хатын биреп өлгөрә:

— Син миңа тимә, мин синске, син минеке буласың,— ди. Кыз:

— Соң сиңең нинди һөнәрләрең бар, миңа күрсәт,— диде.

Егет күгәрчен булып, кызның башына кунды. Кыз тиз генә канатының бер читен кисте дә яулыгына төенләп куйды. Егет икенче мәртәбә лачын булды, өченче мәртәбә козгын булды, соңра: «Минем һөнәрләрем шул»,— дип, алмаз кылычны сорады. Кыз кылычны биреп, өстенә бер алтын балдак та кидертеп, киткән вакытта:

— Юлда барганда бик йокың килер, йоклама,— ди.

Егет исәнләшеп очып китә. Бераз жир очып баргач, егет чыдый алмады, йокларга ятып, бик каты йокыга китте. Бу патша кызының көтүчеләре шул кырда йөриләр икән. Бу егетне күреп таныйлар да, урлап алган дип белеп, алмаз кылыч белән егетнең башын чабалар да ташлыйлар. Алмаз кылычны алып кайтып патшаның кулына тапшыралар. Патша кылычны күреп кем алып килгәнне белгәч, кызын көтүчегә бирергә сүз куеп, ашарга-эчәргә утырдылар.

Егет сахрада өч көн яткач, әлеге лачын, күгәрчен, козгыннар килеп, егетнең үлеп ятканын күреп, моны терелтергә чара эзли башладылар. Шул вакыт козгын бер ат тоягын табып ала да, шуның эченә кереп ята. Күп тә үтми, бер ала карга килеп тоякның өстенә куна. Козгын аны эләктереп ала да:

— Тизлектә мәңге суын алып кил,— ди.

Ала карга разый була. Шул ук сәгать мәңге суын китереп, бу суны егетнен өстенә сибеп жибәргәннәр иде, егет сикереп торып:

— Һай, бик күп йоклап киткән икәнмен,— диде. Болар:

— Әйе, йоклаган идең, без килмәсәк инде син мәңгегә йоклаган идең, килеп терелтмәсәк, харап булган идең,— диделәр дә саубуллашып очып киттеләр.

Бу егет тора да китә. Китә торгач, барып житә бер шәһәргә. Йөри торгач, начаргына өйгә килеп керә дә үзенә йокларга урын сорый. Монда берәр көн торгач, өй хужасы әбидән сорый:

— Йә, әби, сездә нинди хәбәрләр бар?— ди. Әби:

— Менә патшабыз үзенә кызын алмаз кылыч алып кайткан егеткә бирәчәк, туй ясарга хәзерләнеп торалар,— дип сөйләп бирә.

Соңра егет әбидән:

— Әби, сиңең берәр сазың юкмы?— диде.

Әбинен үлгән улыннан калган бер скрипкәсә бар икән. Бу скрипкәне алып, егет уйный башлый. Әби моның уйнаганын бик яратып:

— Патша туйга уенчыларны жыячак, син дә бу скрипкәне алып сарай алдына барып уйнап тор,— диде.

Бу, әбинен сүзен тыңлап скрипкәне алып, сарай алдына барып уйный башлады. Патшаның хезмәтчеләре күреп, патшадан бу егетне дә алып керергә рөхсәт сорадылар. Патша рөхсәт бирде. Егет сарайга керүгә скрипкәне уйный да башлады. Кунакларның нәүбәте белән бу да биргән шәрабны кире какмый эчте.

Бу егет шул мәжлестә кияү булачак егетне дә күреп танышты һәм анардан:

— Сезнең бу дәрәжәгә ирешерлек нинди һөнәрегез бар иде, шуны миңа сөйләп бирегез,— диде. Кияү:

— Мин көтү көткәндә чыбыркы белән сугып сыгырларның (сыерларның.— Л. Ж.) сыртларын яра идем, аннан кан чыга иде. Икенче һөнәрем: чыбыркының төбен калын, очын нечкә ишә торган идем,— диде. Егет тагы:

— Нинди һөнәрең бар, яшәрмә, сөйлә,— дигәч, кияү, жырлый беләм һәм бин беләм дип, жырлап, биеп алды.

Патшаның кызы ишек артыннан боларның сөйләшкәннен тыңлап торадыр иде. Бу кияү, кунаклар үтенгәч тә, шулай ук кунакларга да жырлап, биеп, һөнәрен күрсәткән булды. Инде нәүбәт егеткә килде. Кунаклар егеттән дә һөнәрен күрсәтүне үтенделәр. Егет әүвәл скрипкә уйнап, кунакларның исен китәрде, соңра:

— Икенче һөнәремне күрсәтәм, ләкин патшаның кызы да монда чыксын,— диде.

Кыз килеп чыккач, егет кызның тирәсендә әйләнде дә, күгәрчен булып, кызның башына кунды. Шул вакыт патша кызы яулыгын чишеп, кисеп алган канатларның очын атасына күрсәтеп:

— Менә минем киявем, алмаз кылычны да алган шушы егет булыр,— дип, кунакларга да күрсәтте.

Егеттән эшнен ничек булганын сорашып белгәчтән, көтүче ялган кияүне баганага асып, тирәсен энә белән тунап, жазалап үтерделәр.

Егет белән кызны икесен шул ук сәгать кияү өенә яптылар. Кияү жингәсә мин үзем булдым, кияү бик яшә икән— алма кебек егет, түшәкнең өстенә кара чикмән жәйдереп, мангай чәчен тешләп, айгыр шикелле кешнәп, берничә кичне кундылар.

Икенче көнне кияүнең хәлен белергә патша хатыны белән кереп, күрешкәч, егет патшадан кәләшен үз йортына алып кайтырга рөхсәт сорады. Патша рөхсәт биреп, алтын һәм гаскәрләр биреп, егетне озатып жиһәрделәр.

Берничә вакытлар юл йөрөп, үз илләренә кайтып ата-анасы белән күрешеп һәм киленне күрсәтеп таныштырып, икенче көнне бу йортларын сүттереп, сарай салдыра башлады. Моңың сарае шәһәрдәге бөтен өйләрдән артык (яхшырак.— Л. Ж.) булып чыкты. Егетнең болай күтәрелүенә исләре китеп, дуслар шатланып, дошманнар көенделәр.

Бу егет шул шәһәргә баш булды. Ун көн туй итеп, жиде мең шешә буза эчеп, мең чокырча кымыз эчеп, исереп, егетне мактый-мактый кунаклар таралдылар. Мин дә шунда булдым, бузаларының тәме әле дә авыздан китми.

Текстны ЛЕНАР ЖАМАЛЕТДИН
әзерләде.

ТУГАН ТЕЛ МӘЗӘКЛӘРЕ

Михнәтле еллар

МУЗЕЙ ЭКСПОНАТЫ

Көмешкә кайнатучыга милициядә шундый сорау бирделәр.

- Нигә дип шулкадәр зур аппарат ясадыгыз?
- Музейга куярга иде исәп...
- Алайса, әнә ул өч чирек көмешкәне нәрсәгә дип кайнаттыгыз?
- Менә тагын! Соң шунсыз аппаратның ниндилеген ничек күрсәтәсен?

ТОННАЛАР СЫЙДЫРЫШЛЫ КЕСӘ

Район үзәгеннән колхозга шалтыраттылар.

- Теге югалткан бер тонна бодаегызны таптыгызмы әле?
- Әйе, шөкер, таптык, бөртегенә тикле...
- Кайда булган?
- Кладовщик кесәсендә.

ЧҮП ӨСТЕНӘ ЧҮМӘЛӘ

Әби карчык шәһәрдәге кызы белән киявенә телефоннан шалтыраткан, ди.

— Инде дә арыдым, балакайлар, түзәр әмәлләрем калмады. Өчәү бит алар, өч ташбаш! — дип зарланган, ди.

Кызы белән кияве әбине юатканнар, ди.

— Бирешмә, әнкәй, нык тор! Син бит башыңнан сугышлар кичергән батыр ветеран! Менә сиңа ярдәмгә иң кечкенәсен, биш яшьлек оныгыңны илтәбез! — дип әйткәннәр, ди.

КАЙСЫ ЖИҢГӘН

Күрше авыл кешесе берәүнең кайгысын уртаклашты.

— Синең атаң сабан туйларында мәйдан тоткан батыр иде бит! Кара син, ә! Газраил аны да жиңгән икән!

— Юк, аны Газраил түгел, ак агу харап итте.

— Шулаймыни? Ак агу дигәнең...

— Каһәр төшкән аракы!

КӨНДӘГЕ ГАДӘТ

Әтиләре бүген дә сонгарып кайтты. Биш яшьлек улы каршысына иң беренче булып йөгереп килде.

— Әти, син бүген дә профсоюз жыелышында булдың, әйеме? — диде.

— Каян белдең?

— Аракы исеннән...

МӘЧТҮРӘНЕҢ КИҢӘШЕ

Сарык фермасы яныннан узып барганда мәчене төкә күреп алган.

— Ә, исәнме, Мәчтүрә дус! Күптән күренмисең, кайда югалдың? — дигән.

— Сезнең фермагызда миңа ни пычагым калган! Мин бит эш кешесе, көне-төне хезмәт урынында.

— Нинди эштә?

— Жылы урында, сепараторда эшлим.

— Шулаймыни? Шундый берәр жылы урынга мине дә урнаштыра алмассыңмы икән?

— Була ул. Жылы урынга гына түгел, хәтта кайнарына да урнаштыра алам.

— Кайда?

— Шашлык кыздыручыларга. Синс ике куллап алырлар.

ГАЛИМНЕҢ ҖАВАБЫ

Колхоз клубында бер галим авыл хужалыгының киләчәге хакында лекция укыган. Ә аңа бер шаяны галәмдәге кара упкын хакында сорау биргән.

Галим турысын әйткән.

— Мин ул хакта берни дә әйтә алмыйм, — дигән.

Әлегә шаян кеше:

— Сезгә ни өчен хезмәт хакы түлиләр соң? — дигән.

— Миңа хезмәт хакын белгәннәрем өчен түлиләр. Ә инде мин белмәгәннәргә түли башласалар, аңа бөтен дөнья алтыны да житмәс иде, — дигән галим.

ЛИФТ ӨЙЛӘНДЕРГӘН

Бер тирәдә яшәүче егет белән кыз берсен-берсе яратсалар да, моны тел белән әйтергә кыймыйча йөриләр икән. Бөрвакыт лифт бозылган да алар лифт эчендә икәүдән-икәү генә калганнар. Бик озак көтөп тә ишек ачылмагач, кыз беренче булып сүз башлаган.

— Тагын озакмы шулай тоткында калырбыз икән?
 — Мин гомер буена калырга да риза! — дигән егет.
 Кыз көлеп жибәргән. Озак та үтмөгән, алар никахлашканнар, ди.

ТИРӘН ЧУМГАН

Тикшерә башлагач, баш бухгалтерның шактый ук четерекле мәсьәләләренчә очын яшереп судан коры чыгарга сәләтле булуы ачылган.

Шуны сизеп булса кирәк, тикшерергә килгән инспекторга ул мәдхияләр укый башлаган.

— Кая инде ул миндә сезнеке кебек тирән белем! Финанс мәсьәләләрендә мин бик сай йөзәм, — ди икән.

— Аның каравы сез дәүләт кесәсенә шактый ук тирәнгә чумгансыз! — дигән инспектор.

ТИКМӘГӘ ЙӨРМИ

Капка төбәндәге оныклары янына бер егет килеп туктаганын күрәп, әби бабайның колагына пышылдады, ди.

— Син Мәжиткә каты бәрелмә инде, яме! Ул безнең Нәзифәгә өйләнергә ниятләп бугай, тикмәгә йөрми ул.

— Каян беләсең? — диде бабай.

— Ачык тәрәзәдән кайбер сүзләре колакка чалынды. Улыңның «Жигулие» белән кызыксынды, синең пенсияң күпме булуына тикле сорапты...

ХАТЫНЫ АЧЫКЛАДЫ

Өйдәге «күңелле серләшүләр» вакытында ир кеше бер мәлне тәмам кызып жигте.

— Өйләнгән көннән алып син миңа бер генә дә тынычлык бирмәдең, гел ат урынына жиктең! — дип ычкындырды.

— Дөрәс түгел! — диде хатыны. — Минем атка утырганым юк! Син гомерең буена ишәк булдың, ишәк булып калырсың да!

КҮКТӘ ТӘЛИНКӘ

Очучының хатыны әзер табын тирәсендә борчылып балаларына зарлана икән:

— Менә син, ә! Атагыз әзер ашны ашарга да өлгермәде ләбаса, очарга дип чакырып алдылар.

Биш яшьлек кызлары анасын юатырга ашыкты:

— Борчылма, әни. Әти ач булмас. Күктә тәмле өйберләр салган тәлинкалар оча диләр бит!

Мәзәкләрне жәпочы һәм әдәби эшкәртүче
 ГОМӘР БӘШИРОВ.

ТЫЙЫБЪ КИТАБЫ

КАН АЛДЫРУ БӘЯНЫНДА

Табигате бик салкын булган кешедән һәм бик салкын өлкәләрдә вә бик ябык адәмнәрдән, бик симез кешедән вә ак чырайлы, күшәккән кешедән һәм сары авыруы булып каны аз булган адәмнәрдән кан алдырмаска кирәк. Күп вакыт авыру булмаган кешеләрдән дә кан алдырмаска кирәк. Мәгәр каннарының бозыклығы кан алдыруны таләп итә. Бу очракта бер микъдар кан чыгаралар. Иртәнге аш белән һәм сөендерүче мәгъжүн, ягъни бал яки шикәр белән исле яки әче нәрсә кушып ясалган дару вә ширбәтләр белән куәт бирәләр. Вә дәхи көчсез әгъзалардан кан алмыйлар. Мәгәр бик күп күрем килгәндә дә кан алмыйлар. Жимагътан, ягъни жәннәт мөнәсәбәткә керүдән соң, эч йомшартучы дару эчкәч һәм көчле хәрәкәттән соң кан алу ярамы. Унике яшътән һәм алтмыш яшътән узган кешеләрдән кан алырга ярамы. Кан алдырганнан соң, жан тынычланганчы лимон ширбәте, уалган анар, ягъни гранат ширбәте кеби ширбәтләр эчәргә кирәк. Кан алдырган кешенә ашказанында эсселек артык вә үт сыекчасы күп булса, кан алдырудан элек ширбәтләренә берсенә бер-ике кисәк йомшак икмәк турап ашарга кирәк, соңыннан кан алдырырга ярый. Шул кан алдырган кешегә соңыннан алма шәрабы, яки айва шәрабы эчерсәргә кирәк. Әмма табигате салкын булган кешегә канәфер белән айва шәрабы вә дарчин (корица) шәрабы, гуд, ягъни алоз вә ганбәр шәрабы эчәргә вә аркасына ятып кан алдырырга кирәк, болай эшләү косасы килүне, күнел болгануны туктата. Кан алдырганнан соң каты ризыклардан сакланырга кирәк. Кан алдырудан элек холык-табигатенне мөлаем итәргә кирәк.

Мәгълүм булсын ки; кулдан кан алачак тамырлар—алтыдыр. Беренчесе—кыйфалдыр, ягъни тамыр. Бу тамыр—кулның эчке тарафында, бөгелә торган тамырларның өстендә, халыкта аңа «баш тамыры» диләр. Моннан кан алу димагъ, ягъни баш мие авыруларына файдалыдыр. Содагъ (чигәләр) авырту, сәрсам (менингит), шәкыйка (мигрень) кебек вә борын, бугаз, теш, тел авыруларына барысына да файдалыдыр. Икенчесе—әкхәлдер, ягъни кара күз тамыры, «мөштәрәк», ягъни «берләштерә торган» тамыр дигәннәре—шулдыр. Кыйфалның астында, кулның уртасындадыр. Гәүдәнең бик югары һәм бик түбән жирләрендә булган авыруларны тигезлидер. Чөнки бу тамыр кыйфалдан бер төркемдер. Өченчесе—басликтыр, чәкәр тамырлары дигәннәре шулдыр. Әкхәлнең астында, кулның очында булган тамырдан кан алу төрле авыруларга файдалы. Сул кулның басликыннан кан алу шешләргә һәм эч катуга файдалыдыр. Гәүдәнең аскы өлешендә булган авырулар—

га — сидек куыгында, йөрөктә, ир кешенен женес әгъзасында вә хатын-кызның женес әгъзасында, аналыкта булган шешләргә, тоз утыруларга, утыру нервларына — һәм-мәсенә файдалыдыр. Дүртенчесе — баслик батыйәдер, ягъни әкрән тибә торган тамырдыр. Бу тамыр әүвәлгә баслик астындадыр, аның бер төркемедер. Моннан кан алуның файдасы — әүвәлгә басликның файдасы кебектер. Бишенчесе — хәблүз-зирагъ, ягъни терсәк тамыры (вена). Бу тамыр баш бармак белән салават бармагы арасындадыр. Уң кулда булганнан кан алу чәкәр авыруларына вә эч катуга һәм шешләргә файдалыдыр. Сул кулда булганнан кан алу талак авыруларына, талак шешенә вә эч катуга файдалыдыр. Алтынчысы — ислим, ягъни буйсынучы тамырдыр. Бу тамыр кечек, ягъни чәнчә бармак янында булган бер бармакның арасындадыр. Уң кулда булганнан кан алу чәкәр авыруларына вә эч катуга һәм шешләргә файдалыдыр. Сул кулда булганнан кан алу талак авыруларына, шешләргә һәм эч катуга файдалыдыр.

Мәгълүм булсын ки; ислимнән вә яки терсәк тамырыннан кан алуда кулны эссе суга тыгарга кирәк.

Аяктан кан алачак тамырлар өчәүдер. Әүвәле — утыру нервысыдыр. Бу бер тамырдыр. Кан алыр алдыннан мунчага керергә кирәк. Чөнки эсседә тамырлар йомшара, кан ансат чыга. Болай итеп кан алдыру — утыру нервлары авыруына, битләр вә аяклар авыруына һәм тоз утыруга файдалыдыр. Икенче — сафандыр, ягъни йомырка капчыгыдыр. Бу сафаннан кан алуның күрем килүгә бик нык файдасы бардыр. Утыру нервларыннан кан алуның файдасы аналыкка, йомыркаларга, зәкәргә, ягъни ирләрнен женес әгъзасына файдалыдыр. Өченче — тез астындагы тамырдыр. Моннан кан алдыру — йөрөктә булган авыруларга, арка, бөөрләрдә булган авыруларга вә шешләргә файдалыдыр.

Баштан кан алачак тамырларның берсе — маңгай тамырыдыр. Бу тамыр ике каш уртасындадыр. Моннан кан алу баш-күз авыруына вә даими баш авыртуга бик файдалыдыр. Тагын берсе — шаһ тамырыдыр. Мусенның ике ягында ике тамырдыр. Жөзам, ягъни махау авыруының (проказа) башында эч пошканда, бусаланганда, бугаз буылганда моннан кан алалар. Моннан кан алу — тамак авыруларына файдалыдыр. Тагын берсе — тел астында, чигә эчендә бер тамырдыр. Эч пошканда, бусаланганда, шешләр барлыкка килгәндә аннан кан алалар. Моннан кан алганда тамырның буена таба алырга кирәк, чөнки аркылыга алсалар, кан агу мөшкел була.

Шәех Ибне Сина болай ди: «Кан алдыру — нәзек тамырдан булганда аз, ә калын тамырдан булганда күп чыга. Бәс, шулай итеп, калын тамырлы булганнарда вә симез кешеләргә файдасы аздыр. Ай башында кан алдыру тыела, чөнки канда булган катнашмаларга хәрәкәт житмидер. Ай ахырында кан алдыру тагын ярамый, чөнки канда кимчелек була. Ай уртасында кан алдырырга ярый, чөнки бу вакытта канда булган катнашмалар хәрәкәттә була, чөнки Ай нурының артык күплеге белән катнашмалар да күп булыр. Ай нуры артык күп булгач, галәмдә дымлылык күп булуы ачыктыр».

Кан алдыруның яхшы вакыты — көннен икенче вә өченче сәгәтедер. Кан алдыру эссе өлкәләрдә яшәүчеләргә бик яхшыдыр, чөнки аларның кан тамыры нечкәдер. Кан алдыруның күз кабакларына, кашларга, күз авыруларына, күкрәккә, бугаз шешенә, тел шешенә, теш итләре шешенә файдасы бардыр.

Гәүдәнәң бөтен авыруларын бетерү өчен сөлек салдыру файдалыдыр. Кан алу урынына сөлек ябыштыруны һиндстан галимнәре уйлап чыгарганнар. Сөлек ябыштырасы урынны юып, кызарганчы уалар, аннан соң ябыштыралар. Әгәр сөлек тулып төшмәсә, үзенә берәз тоз сибәләр, шунда ук кубып төшәр.

(Дәвам бар.)

ӨЗЕЛГӘН ӨМЕТ

Документаль повесть*

ХЫЯЛДА — СӘХНӘ

Шәфика бу хәлләрдән сыгылып төшми. Ул үзенең укуын давам иттерә һәм 1939 елда музыкаль училищениң вокал бүлеген, 1940 елда фортепиано бүлеген тәмамлап чыга, ике диплом ала. Шуннан соң радиокомитетка жырчы булып эшкә урнаша. Ләкин тамашачының үзен күрмичә жырлау ана артык зур куаныч китерми.

Көз'көнә Симферопольгә Татарстаннан Жәүдәт Фәйзи житәкчелегендә бер төркем музыка әһелләре килеп төшә. Алар Кырым жыр һәм бию ансамбле концертында Шәфика Котдусованың да жырлаганын ишетәләр. Жырчы белән кызыксынып китеп, Мәскәүдә булачак татар әдәбияты һәм сәнгате декадасына катнашырга тәкъдим ясылар, үзен Казанга чакыралар.

1940 елның 8 ноябрендә Шәфика Татарстанның башкаласына килеп тә житә. «Казан» кунакханәсенә урнаша. Сәгать көндәзгә 12 була. Өйдән килгән ризыкны капкалап, театрда ашкына. Театр урнашкан Галактионов урамын бик тиз таба. «Шомлы көннәр» дигән көндәзгә спектакль бара икән. Шәфика ишәк төбәндәгә контролердан:

— Нәрсә соң бу, операмы, әллә балетмы?— дип сораштыра.

Контролер хатын:

— Татар крестьяннарының Октябргә хәтле хәлен күрсәткән пьеса бу, драма,— дип төшендереп бирә.

— Опера театрыгыз кайда соң?

— Шушында ук. Бер бинада алар. Бүген драма артистлары уйный, иртәгә операныкылар. Балет дигәннәре дә шулар белән бергә.

Икенче көнне Шәфика театрда иртәнге якта ук килде, мәрмәр баскычтан менеп, директор кабинетына юнәлде. Алгы бүлмәдә секретарь кыз машинкада нидер сугып утыра иде. Шәфика директорга үзе турында хәбәр итүне үтенде.

— Болай гына керегез, тартынып тормагыз, Ильяс ага үзәндә.

Кабинетка килеп кергәч тә биш-алты ир-атны һәм үзен бик иркен тотучы хатын-кызны күрәп, Шәфика бер мизгел эчендә, бу аларның солисткаларыдыр инде, дип уйлап алды. Соры костюм кигән ир-ат яңа килеп кәргән ханымнан:

— Сөз минем янгамы?— дип сорады.

Шәфика:

— Әгәр сөз театрының директоры икәнсез, мин сезнең янга килдем,— дип җавап кайтарды.

— Барысы да көлештеләр.

— Узыгыз, утырыгыз. Ни йомыш иде?

— Симферопольдән килдем, татар жырчысы мин. Фамилиям Котдусова. Шәфика Котдусова. Менә дипломым. Сөздә эшлисем килә.

Директор Әхәдиев кунакны игътибар белән күздән кичерде дә:

— Исемегез миңа мәгълүм. Жәүдәт сөйләгән иде. Татарча сөйләшә беләсезме соң?— дип кызыксынды.

Шәфика ана:

— Сүләшәм,— дип җавап кайтарды.

— Барысы да көлешкәнне күрәп, Шәфика аптырабрак калды.

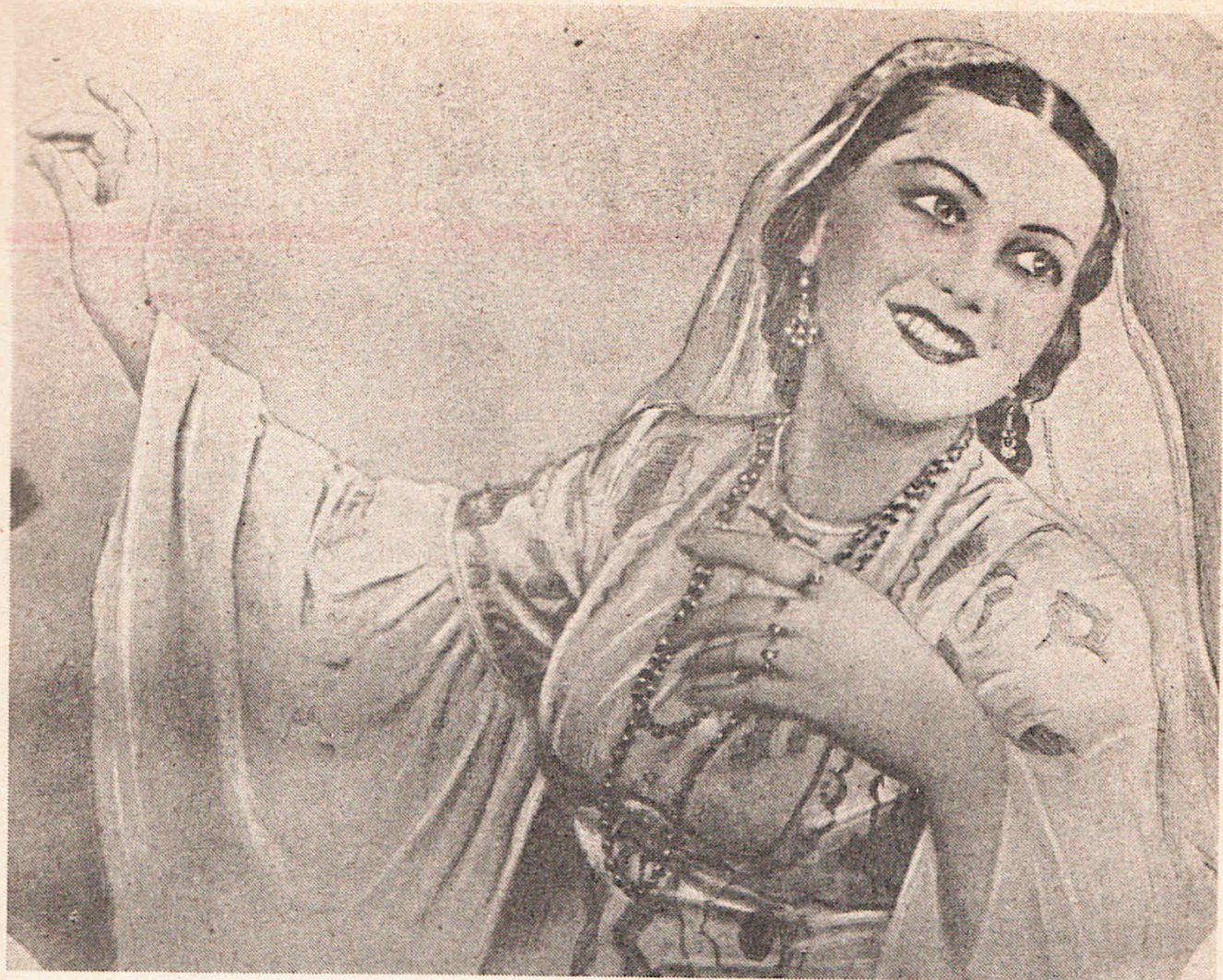
— Бер дә исегез китмәсен. Телегездә берәз мишәрчөлөк бар икән, әллә ни зыяны юк. Кайчан жырламакчы буласыз?

— Кайчан кушасыз бит.

— Хәзер үк жырлар идегезме?

— Жырлар идем.

* Давамы. Башы журналның 1993 елгы 9 санында

Үзәер Гажибәков. «Аршин мал-алан».
Гөлчәһрә ролендә — Шәфика Котдусова. 1947 ел.

— Алайса, әйдәгез, теләгән кешеләр кече фойега керәбез.

Барысы да шунда кереп утырыштылар. Якты гына, матур гына зал икән үзе. Ак ефәк тәрәзә пәрделәре залны киңәйтеп күрсәтәдер төсле. Директор озын чәчле егеткә:

— Заһид, син рояль янына утыр,— диде. Шәфикага мөрәҗҗәгать итеп:— Нәрсә жырларга исәбегез?— дип кызыксынды.

— «Пер Гюнт» драмасында Эдвард Григ язган Сольвейг жырын жырлар идем, рөхсәт итсәгез. Ноталарым менә.

Шәфика шулай диде дә, музыкага колак салып, жырлап та жибәрде. Үзен тыңлап утыручыларның, аның язмышын хәл итәсе әлегә кешеләрнен ниләр уйлаганын ул, әлбәттә, белә алмады. Ә үзенә күз алдына дингез килде, күнелкәен бөтенләй эретеп жибәрде. Әтисе исенә төште, әле менә Шәфиканың монда Казанга килеп, жырлап торуын күрсә, и-и-и сөенер иде соң әтисе... Аннары Камил абыйсын сагынып искә төшерде. Гомер бусе Шәфиканың көен көйләп йөрүче Камил абыйсы да куаныр иде...

— Тагын ниндирәк нәрсә жырламакчы буласыз? Берәр мәзәгрәк көй юкмы шунда?

— Россининың «Севильдәге чәчтаращ» операсыннан Розина ариясен жырлап карар идем, рөхсәтегез булса.

— Рәхим итегез!

Шәфиканың һич уйламаганда күңелләре күтәрелеп китте. Алсалар алалар, алмасалар юк. Ичмасам, тизрәк өенә кайтыр.

— Рәхмәт сезгә. Берәр татар көен, һичьюгы татар жырын белмисезме соң?

— Беләмен. «Тәфтиләү»не беләм.

Пианист шундук уйнап та жибәрде. Бигрәкләр тирән итеп, үзәкләргә үтәрлек итеп уйный икән. Шәфиканың хәтеренә сабий чаклары, әнисенә жырлаганы, әтисенә күзләрен мөлдәртеп аңа карап утырганы тулаем бер күренеш булып килеп басты.

— Ник башламыйсыз соң?

— Гафу итегез... Истәлекләр килеп керде... Яңадан уйный башламассызмы?

Пианист дигәнәбез композитор Заһид Хәбибуллин булып, ул искиткеч киң күңелле, нечкә хисле кеше иде. Жырчының эчке халәтен ул бик тиз шәйләде һәм, башлап жибәрү өчен ым ясаганын көтеп, аңа текәлде. Шәфика елмаеп баш какты, аннары жырлап жибәрде.

Залда биш-алты ир-ат арасында бер хатын-кыз утыра. Шәфика аларның кем икәнлекләрен белми иде, фәкать аларның көйне тирәнтен тоеп, аңлап утыруларына тошенде. Әнә берсенен күзенә нидер кәргән сыман булды — бигрәк еш йома башлады, икенчесе иреннәрен кысты, өченчесе кулъяулыгын чыгарды... Мәгърур хатын-кыз гына жырчыга нәфрәт тулы күзләре белән текәп караудан туктамады.

Шәфика жырны жырлап бетерде. Ләкин комиссия дәшми-тынмый гына утыра бирде. Шуннан берсе «н» авазы булган ике-өч сүз әйтүен үтенде. Шәфика аларга: «Таң, теләсәң, барсаң, кайтсаң», — дип әйтеп күрсәтте.

Шуннан соң комиссия директор кабинетына юнәлде. Шәфиканы секретарь кыз янында калдырып, көтәргә куштылар. Һай, авыр да соң көтеп утырулары! Шәфика әледән-әле әтисе бүләк итеп биргән сәгатенә күз салды. «Әтиңең мулла булганын әйтсәм, болар мине театрларына якын да китермәсләр. Әллә алдыйм микән?»

Кабинеттан теге тәкәббер хатын-кыз атылып чыкты, Шәфикага мыскыллы караш ташлады да коридорга атлый-йөгәрә китеп барды. Берәр минуттан Шәфиканы директор кабинетына чакырдылар. Ул курка-курка гына кәргән чагында ир-ат халкының һәркайсы уйга калып утыра иде. Директор ашыкмыйча гына, һәр сүзен үлчәп кенә болай диде:

— Без уйлаштык-уйлаштык та мондыйрак фикергә килдек. Тавышыгыз матур сезнең, бик нәфис, әйтергә кирәк, профессиональ жырчы сез. Тик менә мишәр диалекты бөтен эшнә бозып ташлый... Без бит Мәскәүгә декадага барырга әзерләнәбез... Бигайбә инде, сезне эшкә ала алмыйбыз шул... Мишәр теле...

— Мишәр телен төзәтеп була бит аны...

— Менә төзәткәч тә килерсез. Хәзергә сау булыгыз!

Шәфиканың чыкмый хәле юк. Ишек ябылган арада:

— Хатыннар сүзе белән генә йөрергә димәгән, үз сүзең булырга тиеш ләбаса! — дигән сүзләр колагына чалынды.

Әлеге сүзләрен кемнең кемгә әйткәнен белмичә, үзалдына уйланып кына, Шәфика урамга чыкты. Урамда аны бер ир-ат куып житте:

— Туктагыз әле, Шәфика ханым. Жырлавыгыз миңа бик ошады. Сезне үземә эшкә чакырмакчы буламын.

— Сез кем соң?

— Гафу итегез, әйтергә опыткамын. Фамилиям Абдуллин, филармония директоры мин. Татар филармониясендә эшләргә риза булсагыз, мин сезне хәзер үк рәсми рәвештә эшкә кабул итәм.

— Рәхмәт сезгә. Уйлап карармын да хат язармын.

— Ә мин кая язарга тиеш инде?

— Симферополь, Караим урамы, алтынчы йорт, Котдусовага. Ярый, сау булыгыз.

Шуннан соң атналар, айлар уза. Ул арада Шәфиканың башында нинди уйлар чуалганы бер Аллага мәгълүмдер. Көннәрдән бер көнне вахтер хатын аның кулына хат тоттырды. Хат Казаннан булып чыга. Шәфика ул хатны бер укый, ике укый, өченче кат укыганнан соң ныклы карарга килә. Татар филармониясенә директоры Абдуллин 1941 елның 3 мартында язган хатны Шәфика инде яттан белә:

«Хормәтле Шәфика ханым!

Сездән хат көтеп-көтеп тә бернинди хат-мазар килмәгәч, үзем язарга эҗорьәт иттем. Кырымда ничегрәк яшәп ятасыз, эшләрегез кай тирәдә?

Ник бер дә язмыйсыз? Кайткач та безгә эшкә килү-килмәвегезне язарга тиеш идегез бит. Бу мәсьәлә мине бик нык борчый. Сезне бит эстрада премьераларына катнаштырырга үземчә планнар корган идем. Безгә кайчанрак килеп эшкә урнашырсыз икән? Күченү мәсьәләсендә ниләр эшләдегез? Шуларны бәйнә-бәйнә язып эҗибәрсәгез иде.

Хатым кыска булганга ачуланмагыз. Калганын Казанга килгәч сөйләшербез. Килгәч тә үзегезгә ипле генә яшәү шартлары булдырырга, иҗади мөмкинлекләр тудырырга тулысынча вәгъдә бирәм. Декадага әзерлек чоры икәннен исегездән чыгармагыз. Сезгә үсәр очен уңай шартлар ачыла.

Гәрчә танышып олгермәсәк тә, иптәшегезгә минем сәламнәремне тапшырыгыз. Исәнлек-саулык теләп: Абдуллин. (Казан, Бутлеров ур., 30. Татар дәүләт филармониясе.)

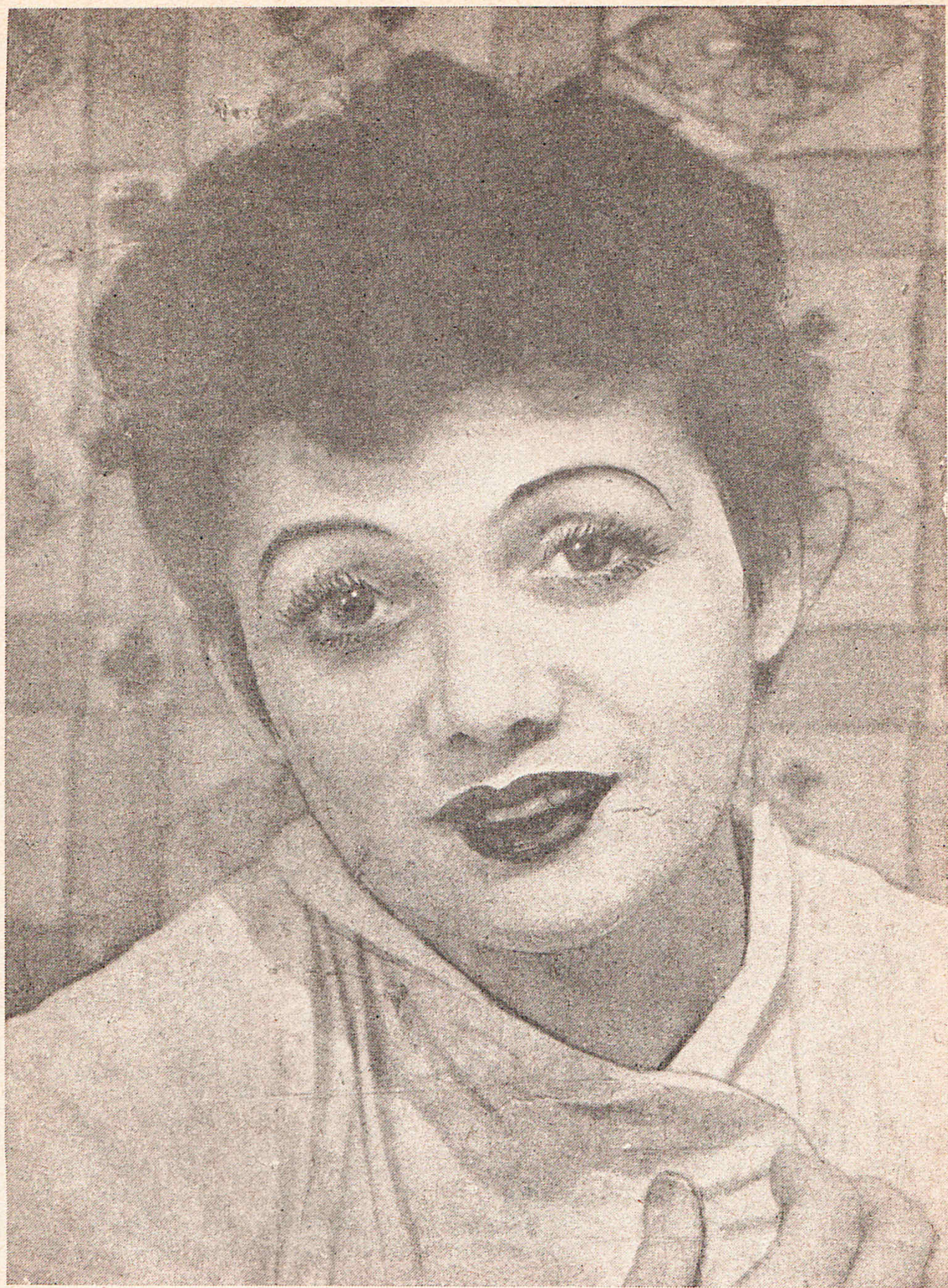
Жавабыгызны түземсезлек белән көтеп калам».

Янә дә ике көннән Котдусова исеменә РСФСРның сәнгать эшләре комитетыннан чакыру кәгазе килеп төшә. Рәсми кәгазгә театрлар башлыгы кул куйган иде. Шушы чакыру белән Казанга барсаң, театрда бәхетне тагын бер сынап карарга була бит.

Шәфика ул көнне очып кына йөрде. Кичен ире эштән кайткач, шатлыклы хәбәрне ана да сөйләде. Тик менә Абдраим гына артык куанмады сыман.

— Ике бала белән нинди театр ди ул сиңа? Жырлыйсың бик килә икән, жырда әнә ансамбльдә. Өйдән беркая китмисең. Хатынмы син миңа, юкмы?!

Шәфика аңа:

Сәлих Сәйдәшев. «Наемщик». Гөлйөзем ролендә — Шәфика Котдусова. 1948 ел.

— Ярый, алайса, мин риза. Син монда ялгызың яшә, ә мин ике улымны алам да китәм. Чакырып торалар икән, димәк, мин анда кирәкле кеше, минем урыным шунда,— дип өздәрәп әйтте.

Озын-озакка сузмыйча, жыена да башлады. Ул инде үзен сәхнәдә итеп күз алдына китерә иде: әнә аңарга кул чабалар, кабат-кабат сәхнәгә чакырып чыгаралар... Үзен жаны-тәне белән сәхнәгә багышларга дигән ниятеннән кайтамы соң ул? Һич кайтмаячак!

Тора торгач ире дә күнде. Казанда шундыйрак берәр эш табармын әле, дип эштән чыкты. 1941 елның март ахырларында, кече малайларын гына алып, Абдраимнар сәфәр чыктылар. Олы малайлары әбисе янында калды, алар Казанга укулар беткәч кузгалырга булдылар.

Шәфика Котдусова. 1950 ел.

Кече фойеда композитор Нәжип Җиһанов рояль янында утыра иде инде. Шәфика исәнләшкәч тә аңа приказны күрсәтте.

— Сөзгә рәхмәт инде. Тик менә ышанычыгызны аклый алырмын микән, юк микән?— диде.

— Утырып тыңласагыз иде. Мин сөзгә Алтынчәч темасын уйнамакчы булам.

Шулай диде дә композитор уйнап жибәрде. Җиңел нәфис көйне тыңлый-тыңлый, Шәфика үзенң бала чакларына әйләнеп кайткандай булды...

— Йә, ничегрәк? Сөзгә ошадымы?

— Бик инде, бик! Үземнең сабий чакларым исемә төште. Тып-тын аяз иртә, күк йөзе

искиткеч ачык, таулар артыннан кояш чыга, аның нурлары дингез дулкыннарында чагылып жырға әйләнә, шул чагында минем дә күнелсәмдә жыр туа, шатлыгым эчәмә сыймый.

Шәфиканың сүзе бетмәгән иде, ул тагын да ниләрдер әйтергә теләгән иде, әмма композиторның елмаеп торуын күреп, сүздән туктады.

— Музыка сезгә ошагач, мин бик шатмын. Алтынчәч образын кабул итүгез дә минем идеягә төңгәл килә. Героиняга әле унжиде генә яшь, ул табигать баласы, аның күнеле саф, керләнеп өлгермәгән. Әйләнә-тирәсендәге кешеләр аңа сөеп карыйлар. Гүя ул чәчәк атарга әзерләнгән ясмін гөл. Шәфика ханым, сез чиста суыдай саф кыз баланың гүзәл образын ижат итәргә тиешсез, менә тыңлап карагыз әле.

Жиһанов яңадан уйнап жибәрде — залга язгы кояш нурлары таралды, назлы тойгылар уятты. Уйнап бетергәч, композитор бая башлаган фикерен дәвам иттерде:

— Мин әле уйнаган күренештә Алтынчәч үзенә ахирәтләренә Жик Мәргәнне очратуын, аңа гашыйк булуын сөйли. Ми мажорга башланган бу арияне энә шулай истәлек рәвешендә бирүне мин үзем кулай таптым. Сез урман батырын очратып изге хисләр кичергәнсез, хәзер шул хисләрне күнелегездә кабат уяту, яңарту — үзе бер рәхәтлек бирә. Жик Мәргән белән очрашу, гомумән, нечкә саф күнелле, нәфис кыз баланың бөтен табигатен үзгәртеп жибәрә...

Шул чакны залга бер егет килеп керде.

— Менә Фәхри дә килеп житте. Әйдәгез, танышыгыз. Шәфика Котдусова безнең операда Алтынчәч партиясен жырлаячак, дип әйткән идем инде. Ә Фәхри Насретдиновны татарның Лемешевы дип йортәләр. Тик миңа калса, безнең Жигебез берәүгә дә охшамаган, ул урманда үскән баһадир. Хәзер, әйдәгез, эшкә керешәбез. Сез, Шәфика ханым...

— Миңа Шәфика гына дисәгез дә була.

— Ярый, Шәфика ханым...

— Шәфика!

— Ярый, ярый, Шәфика диярмен. — Композитор көлеп жибәрде. — Менә сез Алтынчәчкә Жик Мәргән белән очрашу күренешен тыңладыгыз. Ә хәзер менә Жик Мәргәннең ариясен тыңлап карагыз инде. Фәхрини мин нәкъ шуның өчен чакырдым.

Насретдинов жырлап жибәрүгә, Шәфика, сокланып, үзалдына, «тавышы бик тирән, гажәп бай, галәмәт назлы икән», дип уйлап алды.

Насретдиновның лирик теноры, чынлап та, интонациягә искиткеч бай, көмәш чишмә челтерәведәй саф, татар халкының күнел түрендәге моңын үзенә алган тавышын тибрәндереп жырлап жибәрсә, үзәкләргә үтәрлек моң тарала торган иде...

Фәхри жырлап бетергәч, автор:

— Жик Мәргән белән Алтынчәч гүя пар күгәрченгә тиң, — диде. — Мин үзем күгәрченнәрне бик яратам, тәрәздән шуларны гел күзәтәм. Күрше йортың көрнәсенә парлашып килеп куналар да әй гөлдәриләр, әй гөлдәриләр... Үзләренчә назлы сүзләр, сөю сүзләре әйтүләредер инде. Алтынчәч белән Жик Мәргәннең пар күгәрченгә тиң гөлдәрәвен ишетәсем бик тә килә. Мин язган музыкада бар ул, бар. Менә тыңлагыз әле.

Рояль яңадан телгә килде. Композитор аңлатуын дәвам иттерде.

— Саф мөхәббәт хисе кичерәләр ул гөнаһсыз балалар. Энә шул хисләрен тамашачыга илтеп жикерә алсагыз, уңышка ирештегез дигән сүз.

— Шулай диде дә ашыга-кабалана башлады:

— Һәй, сәгать ике тулган икән ләбаса! Озаккарак сузылды, ачуланмагыз инде. Менә сезгә ноталар, Шәфика ханым... Шәфика. Иртәгә сез концертмейстер Домбаева белән әзерләнәрсез. Хушыгыз!

Кунакханәгә Шәфика очып кайткандай кайтты. Абдраимның да күнеле шат иде.

— Әйдә ресторанга керәбез, тамагың ачкандыр, — диде. Шәфика елмаеп:

— Жырлайсым да килә, ашыйсым да килә, — диде.

Ресторанда кеше әллә ни күп түгел иде. Абдраимнар тәрәзә буендагы өстәлне сайладылар. Күрше өстәл янында түгәрәк йөзле яшь кенә ир-ат утыра иде. Алдында тәлинкә белән аш торса да, аның бер кулында карандаш, икеңчесендә ноталар кәгазе иде. Моңы күреп, Шәфика челтерәтеп көлеп жибәрде. Теге кеше алар ягына борылып карады да:

— Рәхмәт яусын, миңа нәкъ шундый көлү кирәк иде, — дип куйды, аннары ашарга тотынды.

Ничәдер көннән соң Шәфика үзләренәң бүлмәсеннән чыккач та шул кешегә тап булды. Теге, елмаеп:

— Хәерле иртә, ханым! Сезгә рәхмәт әйтә алмыйча йөрм, — дип сүз башлады.

— Нәрсә өчен? Рәхмәт әйтерлек берни эшләмәдем шикелле...

— Ә соң көлүгез? Бик матур көлдегез бит.

— Зинһар, гафу итә күрегез, әдәпсезрәк килеп чыкты шул...

— Миңа ул чагында нәкъ энә шундый кычкырып көлү кирәк иде. Шүрәлем көләргә тиеш иде, ә мин аны жылатып азапладым.

— Нәрсә, Шүрәле кебек көлдеммени? Рәхмәт инде...

— Китмәгез әле, сабыр итегез. Сез минем сүземне дәрәс аңламадыгыз. Мин бит бер

күренешкә образ таба алмый аптыраган идем. Сезнең көлүгез шуны табарга ярдәм итте.

— Сез кем соң?

— Бигайбә, кем икәнемне әйтмәдем бугай. Фәрит Яруллин булам мин, композитор диләр дипсөн, тик алай ук түгел бугай...

— Бик яшь икәнсез әле, мин бит сезне...

— Бер карт димәкче идгезме?

— Сез язган «Тукай маршы»н мин бит сабый чактан ук беләм.

— Имәндә икән чикләвек! Ул көйне мин дә сабый чагымнан беләм. Аны бит минем әтием Заһидулла Яруллин язган.

— Ул маршны мин бик яратам. Үзегезнең өйдәге оркестр аны еш башкара иде.

— Бигайбә, сез кем буласыз соң?

— Шәфика Котдусова мин, Севастопольдән килдем, хәзер опера театрында эшлим.

— Сөйләшүгез бер дә Кырым татарлары сөйләшенә охшамаган.

— Мишәр бит мин. Әтиларем Сергач мишәрләре.

— Минем бер дустым да Сергач мишәре. Хәзер таныштырам үзегезне:

Фәрит бер ишекне шакиды да, аннан рөхсәт-фәлән килгәнне көтмәстән, ишекне ачып та жибәрде.

— Абдрахман, өйдәме син? Якташыңны таптым әле менә. Керегез, кер!

Шәфика да бүлмәгә керде.

Фәрит кош тоткандай куанып:

— Менә, Абдрахман... Кырымнан килгән жырчыбыз синең якташ булып чыкты,— диде.

— Саумысыз! Абдрахман Кумысников. Бу минем жәмәгатем Нәймә Балтачиева була.

Без икебез дә балет артистлары.

— Мин Шәфика Котдусова булам.

Ул арада Фәрит:

— Менә булды бу. Сез серләшә торыгыз, мин хәзер чәй янына берәр нәрсә алып керим,— дип, ишеккә юнәлде.

Хужа ханым аңа каршы төште:

— Берни кирәк түгел, һәммә нәрсәбез дә бар. Мактап йөрисез икән әле, чәй эчәргә жыена идек,— диде.

Табын янында сүз иярә сүз чыгып, Шәфиканың әтисе туып-үскән Яңа Мучали авылы Абдрахманнар авылы Медянан егерме генә чакрымда икәнә беленде.

Шәфика:

— Әтиемнең сөйләгәнә бар, сезнең якта салам ягалар икән,— диде.

Абдрахман:

— Дорес шул,— диде.— Әтигез исәнме соң әле?

— Ул төрмәдә үлдә, аны...

Фәрит:

— Тсс!— дип аны туктатты.— Менә үзегезгә уйнап күрсәтим әле. Кыстатып-нитеп тормыйча, уйнап та жибәрде. Ләкин шундук пианиноны ябып куйды да:

— Яңа тема килде әле башыма,— дип, гафу үтенеп, чыгып йөгерде.

Шәфика да озак сөйләшеп утырмады утыруын, әмма күңелә бик үсенеп китте. Әллә «Тукай маршы»н искә төшерүме, әллә әтисенең якташларын очратып сөйләшүме, әллә үзенең шушындый мөлаем затлар арасында, күренекле кешеләр белән аралашып, музыка дөньясында яшәячәген уйлап алумы— нәрсәдер аны ихлас нык сөендерде.

Репетицияләр көн саен иртән дә, кичен дә була, кичке якта бик соң тәмамлана иде. Тикшерү-тыңлау дигән нәрсәгә әллә күпме кешелек комиссияләр жыела торган иде. Жик Мәргән партиясен башкарырга тагын әле Нияз Даутов әзерләнгән, тик ул репетицияне Галия Кайбицкая белән үткәрә торган иде. Нияз бер көнне Шәфика янына килде дә матур тавышы белән аңа сүз кушты.

— Бүген Галия ханым чирләүрәк тора, Шәфика, сез килмәссезме кичке репетициягә?— диде, аннары елмаеп:— Сезнең белән дә уйнап карыйсым килә,— дип тә өстәде. Шәфика, әлбәттә инде, рәхмәтгән башка берни әйтә алмады.

Режиссер Леонид Баратов репетицияне башлап жибәрергә өлгермәде, залга атыла-бәрелә Кайбицкая килеп керде. Леонид Васильевичның күзе дүрт булды:

— Мин бит сезне авырый дип ишеткән идем...

Опера театрының беренче солисткасы башын горур гына артка ташлап:

— Терелдем инде. Авыруым аркасында репетицияне өзмәм ич инде,— диде.

Баратов:

— Ярый, алайса,— диде, Шәфикага карап:— Шәфика ханым, сез берәз сабыр итә алмассызмы? Ахырдан сезнең белән дә очрашу күренешен кабатлар идек,— диде.

Галия Кайбицкаяга бу ошамады:

— Минем бүген кичем буш, икенче мәртәбәсен дә үзем белән үткәрсәгез иде. Аннары Шәфиканың монда утыруын теләмәс идем. Дублер карап торганда мин үземне бик иркән тотам

алмыйм. Теләге булса, Алтынчәч партиясендә миннән уздырып жиберсә дә, бер сүзем юк,— дигән булды.

Шәфиканың:

— Дөрөс шул... Гафу итегез,— дип әйтүдән һәм чыгып китүдән башка чарасы калмады.

Иртәгесен Нияз акланмакчы булып:

— Кичә сезне репетициягә чакырып ахмаклык эшләдем. Кем белгән бит аның шулай тиз аякка басасын,— диде.

— Акланып маташмагыз, Нияз, гаеп сездә түгел. Карап-карап торам да, монда эшләү миңа кыенга килердер төсле...

— Бер дә борчылмагыз! Мин барында сезне рәнжетә алмас.

— Ә кичә соң?

— Премьера алдыннан партнершам белән ачуланышасы килмәгән иде... Ире белән сөйләшүдән дә яхшысы булмас.

— Ире кем соң аның?

— Ильяс Әүхәдиев.

— Театрның директорымы?

— Әүхәдиев директор гына түгел, менә дигән дирижер да әле.

1941 елның 10 апрелендә театрның кече фойесендә «Алтынчәч» операсына ясалган макетларны кабул итү тантанасы булып узды. Залда артистлардан тыш спектакльне сәхнәгә куюда катнашучылар да жыелган иде. Мондый зур жыелышта Шәфиканың әле беренче утыруы иде. Театрның директоры тантаналы төстә ачып жиберде һәм спектакльнең режиссеры Л. Баратовка сүз бирде. Аңардан соң спектакльне бизәүче рәссам Б. Матронин сөйләде:

— Алтынчәч—гажәеп чибәр, саф күнелле, шигъри жанлы кыз. Аны актан киендерү мәгъкуль булырдыр, декорация дә аның сафлыгына тәңгәл килергә тиештер. Жик Мәргәннен өстендә карасу-коңгырт киек жанвар тиресе булса да ярый, ә менә Алтынчәчнең өстендә зәңгәр каймалы ак күлмәк булыр. Башына яулык-мазар япса да ярый, япмаса да... Әгәр аңа яланбаш йөрергә яраса, алтынсу чәчен капламавы хәерлерәк. Алтынчәч сәхнәгә килеп кәргәндә әле яна таң аткан була, агачлар көмешсу, агач яфраклары үтә күренердәй булырга тиеш. Ул күренештә музыка да мөмкин кадәр моңлырак яңгыраса, бик тә әйбәт булыр иде...

Шуннан соң чыгып сөйләүчеләрнең сүзләрен Шәфика әллә ишетте, әллә ишетмәде дә. Ул инде үзен рәссам тасвирлап биргән урманда йөргәндәй хис итте.

Озакламый репетицияләргә сәхнәдә чып-чын декорацияләр белән үткәрә башладылар. Әмма Шәфикага сәхнәне бирергә бик атлыгып тормадылар: андый репетициягә катнашу бәхете аңарга бик соң, фәкать премьерә алдыннан гына килде.

Икенче составтагы артистларның уйнавын карарга операныкылар да, драманыкылар да керде. Залда композитор белән бергә либретто авторы Муса Жәлил дә бар иде. Кыяфәте белән монголга охшаган Жәләл Садрижиһанов оркестрга дирижерлык итте.

Шәфикага репетиция бик тиз үткәндер, бөтенләй дулкынланырга да олгермәгәндер төсле тоелды. Анысы бер дә дулкынланмыйча гына булмагандыр инде. Үзенә сәхнәгә чыгар вакыт житкәнче, сәхнә артында беренче пәрденең ни рәвешле башланып киткәннән карап торды, бүтәннәрнең жырлаганын онытылып тыңлады. Аеруча ул үзе шикелле үк сәхнәгә беренче мәртәбә аяк басучы Халидә Зәбированың меццо-сопрано тавышына сикерләнде. Тугзак партиясен әзерләүче Мәрьям Рахманкулова белән Мөнирә Булатоваларны ишеткәнә булса да, Асия Измайлова белән Халидә Зәбироваларны моңарчы ишеткәнә юк иде әле. Бүтәннәрне сокланып тыңлый торгач, үзенә дә сәхнәгә чыгар вакыты житте. Үзенә ничек жырлаганын да, рольне ничек башкарганын да белмәде.

Репетициядән соң өскә, үз бүлмәсенә менсә, анда аны Муса Жәлил көтеп тора икәнләбаса.

— Шәфика ханым, дебютыгызны шундый да уңышлы башкаруыгыз белән тәбрик итәм,— диде ул.— Бүген искиткеч матур жырладыгыз, бик гүзәл образ ижат иткәнсез. Бу чаклы да эчке гүзәллекне, сафлыкны гәүдәләндерүегез мине бөтенләй хәйранга калдырды. Алтынчәч образын бит мин башта ук энә шундый нәфис, мәхәббәтле, бәхетле итеп күз алдыма китергән идем. Тәбрик итәм үзегезне!

Шәфика урыныннан да кузгала алмыйча торуын белде.

— Әллә рәнжеттем инде?

— Юк, юк, Муса абый, андый мактауны көтмәгән идем.

Муса Жәлил белән сөйләшкәннән соң Шәфика үз көченә, үзенә сәләтенә ышаныбрак карый торган булды. Гадәттә, ул репетициядә Фәхри Насретдинов белән жырлый иде, ә бер көнне Нияз Даутов белән жырларга чакырдылар. Кайбицкая авырып киткән, диделәр. Хәйран җаваплы репетиция икән, Мәскәүдән килгән ниндидер түрә дә карап утырасы икән. Шәфика бу тәкъдимгә:

— Аны авырый дип мине шулай чакырып карадылар инде, ул үзе килде дә керде,— дип җавап кайтарды.

Режиссер ярдәмчесе аңа:

— Сезде бит директор үзе чакыра, ничек тә килә күрегез инде, — дип төшендереп бирде. Кичке жиде тулгандарак кына Шәфика театрга килде, нәкъ жидедә репетиция башланасы иде. Аны ишек төбәндә үк көтеп торалар иде инде. Тиз генә киендерделәр, битенә грим салдылар. Аның йөрәге нишләптер үз урынында түгел иде. Шундый бер халәттә ул түбәнгә төште, беренче пәрдәне тынлый башлады. Тугзак партиясен Мәрьям Рахманкулова башкара иде. Шәфика аның тавышындагы үзгәрешләргә — тантаналы минутларда мәгърур яңгыравына да, андагы нәфислеккә дә, хәсрәткә төшкәч отыры мөлаемләнеп китүенә дә, күңелләренә тетрәндерерлек монлы булуына да сокланып туя алмады. Шул чагында янына килүченә дә абайлап өлгермәде.

— Бигрәк чибәр инде сез, Алтынчәч! — дигәнгә борылып карады һәм зифа буйлы, матур пөхтә йөзле Нияз Даутовның үзенә якын ук килеп басканын күрде. Егетнең сүзе бетмәгән икән әле: — Мин гашыйк булдым үзегезгә. Сез искиткеч чибәрсез, үзегезгә карап сокланам да, горуруланам да, алтын чәчле сылуым! — диде.

Шәфиканың йөзе комачтай кызарды:

— Нияз, сез бигрәк инде, Жик Мәргән теле белән сөйләсез, — диде.

— Жик Мәргән ич мин, ә сез Алтынчәч!

Күңелле генә көлештеләр.

— Алтынчәч сөеклем, йөзкәегез бигрәк нәфис инде, ул коңгырт күзләрегез, ул куе керфекләрегез, шушы елмаюларыгыз матурлыкны аңлаучы теләсә нинди кешене сихерли аладыр. Үзегез яшь, үзегез чибәр, Нияз буларак та әле мин сезгә гашыйкмын! Онытып жибәрмәгез, тиздән чыгасы бит сезгә, — дип актер сәхнәгә юнәлде.

Ул кичне Шәфика аеруча рухланып уйнады. Репетициядән соң Котдусованы декадага алып барырга карар кылынганы мәгълүм булды. Ниязның, гашыйк булдым, диюләре зур тәҗрибә туплаган артистның оста педагогтай эш итүен, яп-яшь, тәҗрибәсез артистканың рухын күтәрү очен әйткәннен искәрде.

Премьерага нибарысы бер ай вакыт калып килә иде. Шәфика хәзер инде Галия Кайбицкая белән тигез хокукта, репетициягә алар чиратлашып йөреләр иде. Труппа күтәрәнке күңел белән олуг бәйрәмгә хәзерләнә — декада көннәре житәргә дә күп калмады инде. Мәнә башкалага барырлар, даннары бөтен илгә таралыр, анда катнашучыларның күбесенә йә орден, йә мактаулы исем бирәчәкләр икән. Исеме артист ул инде сиңа ни житте кеше түгел, дәрәжәле, мәшһүр артист дигән сүз...

Әнә шундый күтәрәнке күңел белән декадага барасы кешеләр «Алтынчәч» операсы хакында фикер алышу очен иҗат конференциясенә җыелдылар. Опера театрының эшли башлавына ике ел тулуын да шул конференциядә билгеләп үтәргә ниятләделәр. Конференция 1941 елның 17—18 июнендә узды. Спектакль турындагы докладны Муса Җәлил ясады: либреттоның нигезендә яткан төп фикерне әйтте, операның музыкасын аңлатып узды.

Шәфиканың кулында блокнот белән ире бүләк иткән авторучка. Ул операга карата әйтелгән фикерләренә язып барырга тырышты. Муса Җәлил үзенң докладында:

— Алтынчәч — халыкчан образ, ул саф хисләр. Мин аны халыкның бәхетле киләчәккә булган якты өмете сыйфатында кабул итәм. Либреттоны мәнә ни сәбәпле Алтынчәч исеме белән атарга булдым, Җиһанов та моңа каршы килмәде. Алтынчәч образын бер дә үзгәртмичә, түкми-чәчми тамашачыга илтеп житкерергә кирәк, — диде.

Операдан алган тәэсирләре белән Асия Измайлова, Нияз Даутов, режиссер Закир Сафин, дирижер Жәләл Садриҗиһанов бүләште. Чыгып сөйләүчеләр, «Алтынчәч» операсы тамам өлгереп житте һәм аны Мәскәү тамашачысына күрсәтергә ярый, дигән фикер әйттеләр. Конференциядән һәммәсә дә татар әдәбияты һәм сәнгатенә булчак тантанасына зур өметләр баглап таралыштылар. Тик мәнә ул тантана булмый калды...

(Дәвам бар.)

ХАЛИТ КУМЫСНИКОВ.

Сөембикә ханбикә һәм ИВАН ГРОЗНЫЙ

(Тарихи роман)

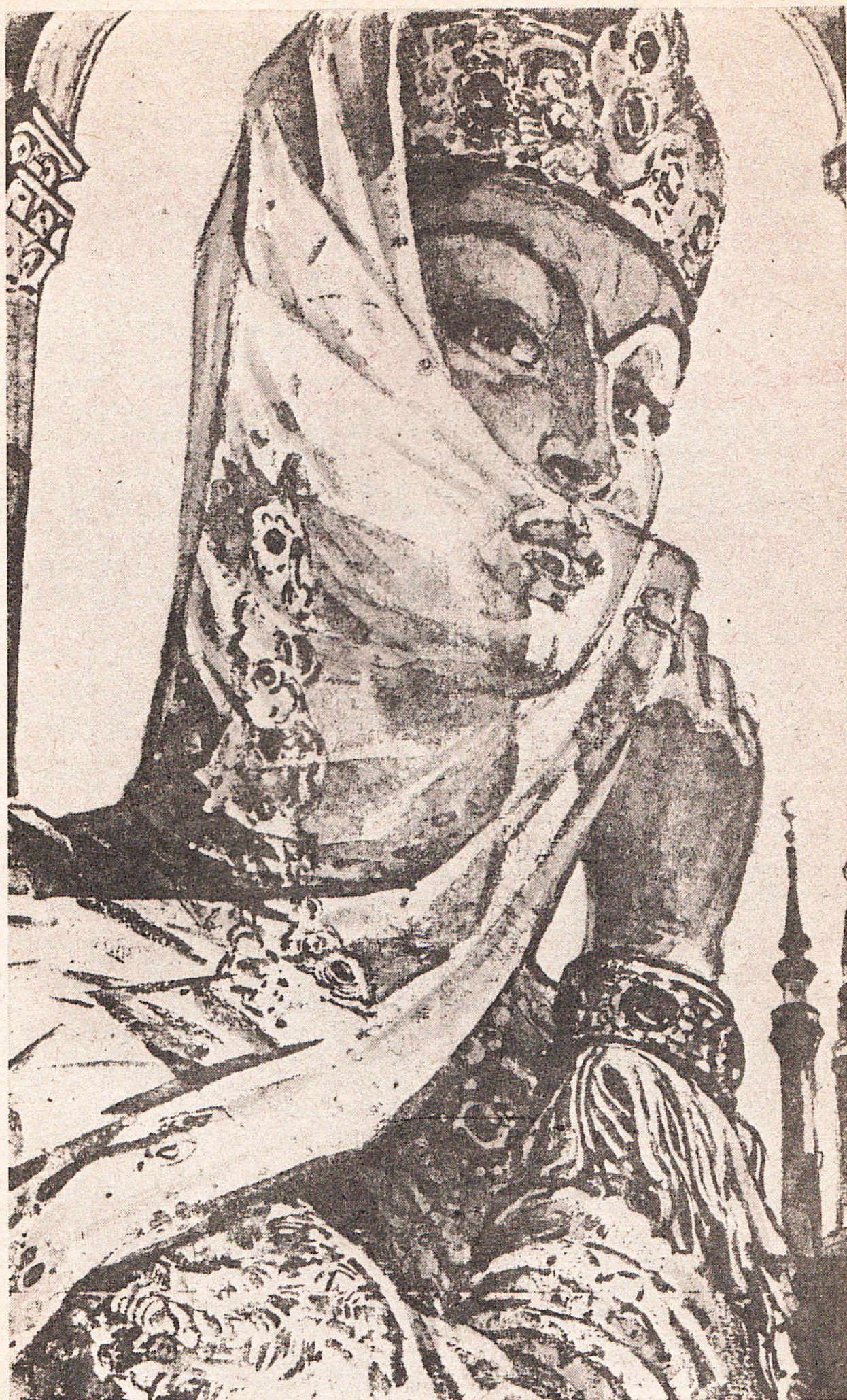
— 43 —

Үткән атнада алар кызлар авылына бардылар. Күнел ачып, ял итеп кайттылар. Алар белән Көнчак белән Мәрьям дә барган иде. Көнчакка кияүгә чыккач, Мәрьям ел үткәнне дә көтми ир-канатына ике малай табып бирде. Жиһангир хатынын кулында гына йөртми, уллары белән горурулана. Үтәмештән бер яшыкә зуррак булган Сүнчәләй атлы малае таякка атланып атта чаба, Үтәмеш ана кызыксынып карап тора. Ә бер яше тулыр-тулмас булган икенче улы бертуктаусыз күкрәк сорый, елаштыра. Үтәмеш аның янына килә дә: «Елама син, елама, менә мин еламыйм бит»,— ди. Аның сүзләреннән атасы Сафа Гәрәй хан эчен тотып көлгән иде. Күңелле ял иттеләр, яннарына угланнары Мөбәрәк килеп китте, ул инде житкән егет булган, атасыдай буйчаң, төз сынлы, күк күзле, жирән чәчле. Күп сөйли, берәз мактана да. Атасы белән кылычтан да алышып карадылар, уктан алыштылар. Сафа Гәрәй хан угланыннан канәгать калды.

Кич соң гына кайттылар. Үтәмеш атасы кулында йокыга киткән иде, карасыш кызга бирделәр дә, Сафа Гәрәй хан ни сәбәпледер аны Бакчасарайга алып китте. Көймәче утрауга төшергәч, Сафа Гәрәй хан Сөембикәне кулына күтөрөп алды һәм йөгереп диярлек өй каршына алып килде.

— Сафа жаным, авыр бит мин! — дигән булды Сөембикә, ир-канатның муенына сарылып. Ул бәхетле иде. Шундаен бәхетле иде ки, шатлыктан елыйсылары килә. Шатлыктан да елайсың икән ул. Сафа Гәрәй хан белән ул үзен илһаси хатын итеп тоя башлады. Ул аны күз карашыннан, һәр хәрәкәтеннән үзеннән нә теләвен аңлады һәм карусыз аның теләген үтәде, ичмасам, бер тапкыр да карышмады, ниндидер үзе дә белмәгән курку бар иде, гүя ул соңгы тапкыр күрә, гүя иртәгә бу якты хисләре, кайнар мәхәббәтне тоймас, барысы да юкка чыгар кебек. Шуның өчен ул ирнең талымсызлануына кайнарланып җавап бирде.

Нәкъ шул көнне шәм яктысында ятакта Сафа Гәрәй хан аның мәхәббәт миңен күрдә. Ир-ат буларак ул моңа бик үк аптырамады, ә бәлкәм моңа кадәр күрмәвенә вә абайламавына гажәпләнгәндер, хәтта бу хакта күзләрен йомып, тынып-талып яткан Сөембикәгә дә әйтмәде. Бары тик кулы белән кара мингә кагылып кына алды,

Росам РОШИТ ТОХФӨТУЛИНИ

анда да сизелер-сизелмәс кенә, мәгәр хәтта шул хәрәкәтне дә Сөембикә сизеп алды һәм зиненен яшен угы телеп үтте. Сөембикә куркынып күзләрен ачты, ләкин иренен чалкан төшөп, күзләрен йомган килеш ятуын күрөп, өстен каплады һәм башын Сафа Гәрәй хан күкрәгенә салды. Куанычы һәм мәхәббәтә эченә сыймас халәттә иде — ирнең күкрәген үптө.

Шунда Сафа Гәрәй хан:

— Синең кызык бер жирендә уч төбө хәтле миңең бар икән бит. Күрдем дә шаккаттым. Ничәмә ел бергә яшибез, күргәнем булмаган иде әле. Беләсезме, ул шәм кебек яна икән. Утны сүндереп карадым. Йолдыз кебек жем-жем итеп тора, гүя ут салганнар.

Сөембикә чалкан төште, акрын гына юрганын түшенә япты. Аңа коточкыч курку килде. Ул гелән телдән калды. Нәрсә булса да әйтергә кирәк булгандыр, ләкин теле гүя аңкавына ябышкан иде. Күз алдына инәсе Зәмзәмбану килде — әйткән сүзләре хәтерә аша узды. Ул минне күргән бер ире гүр иясе булды ич инде! «Йа аллам, — диде ул, «Нас» сүрәсен укып чыкты: — Бисмилләһир-рахмәнир-рахим. Куль әгузү бираббин-нас. Мәликин-нас. Иләһин-нас. Мин шәррил-вәсвәсил-Ханнас. Әлләзи юүвәсвисү фи судурин-нас. Минәл жиннәти уән-нас». Шуннан соң гына берәз тынычланып калды. Сафа Гәрәй ир-канаты да бу хакта сүз кузгатмады. Аллага шөкер, догасын Аллаһы тәгалә ишетте, фәрештәләренең амин дигәнәненә туры килде. Онытты миң турында ир-канаты. Тыныч йокы бир аңа, йә Рабби...

Иртән-иртүк ашап-эчтеләр дә, Сафа Гәрәй хан ауга барам дип кузгалды. Сөембикә янә тетрәнеп китте, мәгәр сүз катарга кыймады. Ирнең әллә ни уйлавы бар иде. Тәкәббер, горур, кирәк вакытта явыз да була алган ир-канатын юк-бар белән борчырга теләмәде. Нигә кеше күңеленә шик салырга. Язмыштан узмыш юк. Ниндидер карчыкның сүзенә ышанып, типсә тимер өзәрдәй ирнең күңеленә шом салсын ди!

— Поши алып кайтасым килә, поши ите ашыйсым килә.

— Йөрмәсәң иде, Сафа жаным.

— Эч поша, ауда үтмәсме дим. Кичә Мәскәү илчәсе кенәз Карповны кабул иттем. Сугышка маһир халык та соң мәскәүлеләр — кабих жаннар. Килсеннәр яу, каршы алырмын мин аларны.

— Тынычлан, Сафа жаным. Ауга барсаң, хәлләңне онытма. Жиһангырың Көнчакны гаскәре белән кала читенә урнаштыргансын икән...

— Кала халкы зарлана, Вәзир Нурғали дә, Колшәриф тә шулай кулайрак булып дигән булдылар. Үзләренә бер авыл булып утырсыннар. Халык хәзер ике мәчеткә жыела. Колшәриф мәчетенә дә, Нурғалиненә дә. Нурғали мәчетенә күбрәк килгән кунак-илчеләр жыела, Сәмәркандтан олуг сәүдәгәрләр килгән, аларны да кабул итми булмас. Поши алып кайтсам, бәйрәм итәр идек.

— Кенәз Карпов күңеленә вәсвәсә салды дип уфтанма, Сафа жаным. Шаһғали хан Ослан тавына менеп, Казан каласын күзәтәчәкмен дип мактанган икән, шуңа ачуың килсә дә ярар. Якын жибәрмәскә иде Казан тирәсенә шуны.

— Хаин кеше, мәртәт жан ул Шаһғали хан. Нә өмет итә, бер хода белә. Ауга Арча кырына таба кузгалам, бер жайдан Иделнең аръягына да чыгармын. Имеш, анда Шаһғали белән Горбатый кенәзненең дружиналары йөри икән. Үзем белән азамат егетләрем алам. Туры килсәләр, жаннарын алачакмын. Карповны каладан чыгармаска куштым. Әгәр дә мәгәр яшь патшаның Вәсил-кала тирәсендә кешеләре күренсә, миннән шәфкать көтмәсеннәр.

Сөембикә урныннан торып, инде китә башлаган ир-канатына барып сыенды.

— Сафа жаным, сак бул, үзең белән мылтыкчыларыңны да ал. Илара сөйләшүләр бара, ә бер-беребезгә ышанмыйбыз. Нә урысның, нә безнең кылган гамәлләребез орыш та сугыш, бер дә тынычлыкка таба түгел. Очрасалар, әүвәл сөйләш, баш алып орышка ташланма.

— Әллә соң сине генә илчә итеп Мәскәүгә жибәрәсе инде, Сөембикә? — диде кинәяләп Сафа Гәрәй хан.

— Мин анда үз аягым белән бармам, Сафа жаным, бәйләп алып китсәләр генә инде.

— Мин сине берәүгә дә бирмәм, Сөембикәм. Тыныч бул.

Ул аны болдырга кадәр озата чыкты. Кайчак хан кадәр хан аның белән гап-гади

итеп сөйләшә, нә теләгәнән аңлавы кыен иде, ләкин ирнең шул гадилегендә, беркатлы булырга тырышуында рухи тирәнлек һәм горурлык ята иде. Кешеләргә тиз ияләшүчән, кин күңелле Сөембикә күбрәк тормыш шартларын кайгырта, аңа бала үстерү иң кәттә бурыч булып күренә иде. Ундүрт яшкә житеп, унбишкә аяк басканда Сөембикә Казанга килде. Ул бу каланы үз итте, ияләште, кешеләрен дә, халкын да яратты. Хәзер әнә иң горур вә тәкәббер ир-аттан углан бала тапты. Аллаһы босерган итсә, кайчан да булса, ошбу бала да атасы кебек ат менәр, яу чабар, юк, яу чабарга аңа анасы рөхсәт итмәс, барымта килгән дошманга каршы чыгар, атасы кебек ауга йөрер. Кадер кичәсенә дә озак калмады, халык тылсымга бирелгән-дәй бәйрәм көннәрен көтә. Иншалла, барысы да әйбәт булыр. Шаһгали хан мөселман ич, Кадер кичәсе олуг бәйрәм килеп ятканда барымта йөрмәс, иманы куенында булса. Инде аты корып, иманын сатып барымта килә икән — үз башына булсын, ярабби.

* * *

Аңа һәрчак юлына ак жәймә дип әйтерләр иде. Кай тарафка китсә дә — аугамы, яугамы, дигәндәй. Бүген берәү дә аңламады, хан ау этләрен дә ала, мылтыкчыларын да, мөргән егетләрен дә. Иделне боз өстеннән Ослан тавы турынан чыктылар. Сафа Гәрәй хан үзе белән хәтта жиһангиры Көнчакны да алмады. Биш йөздән артык мылтыкчысы, меңгә якын жайдак егетләре, аның белән бик күп орышларда катнашкан азамат егетләр, алар арасында уттан исән, судан коры чыгучылары бар. Ослан тавына менгәч, Сафа Гәрәй хан Казан мәркәзенә күз ташлады. Мәһабәт иде башкала: әнә хансарай, Колшәриф мәчете — сигез манарасын күккә терәгән, Нур-гали мәчете күңелне хушландырып тора, олуг кораб кебек йөзә сыман һәм унтугыз капкалы кирмән-кальга. Йа хода, мәһабәт тә соң Казан каласы! Халык мул вә житешле яши, урысларга кызыкмаслык та түгел икән шул. Ачлы-туклы торган урыс халкы бөтен вә тук яшәгән казанлылардан көнләшәләр һәм барымта артыннан барымта йөриләр. Хәзер әнә чирмеш туганнарга каныктылар, яу артыннан яу килеп торалар. Бу хакта Японча килеп әйткәч, Сафа Гәрәй хан ышанмый торган иде. Кенәз Горбатый, кенәз Шуйский һәм Шаһгали хан киләләр, имеш. Каршы алыгк әле үзләрен, хан, яшеренеп торып, күрмәгәннәрен күрсәтик әле, диде Японча атакай. Шунның өчен Сафа Гәрәй хан бу хакта гаскәрбаш Ходейколга да әйтеп тормады, сакланганны саклармын дигән Аллаһы Тәгалә дип, үзе белән ау чыкканда кечтеки генә азамат егетләр алам, диде. Кечтеки дигәнә дә егетләренң жиһангирларыннан тора иде. Шунның өчен Сафа Гәрәй хан алдан багымчылар жибәреп тормады, туры Василкалага юнәлде. Японча атакай да шул тарафка килергә тиеш, шунда очрашасылары иде. Һәм очраштылар да. Хан аз гына соңга калган булып чыкты. Японча атакай үзе белән Шаһбулат бәкне, Карамыш бәкне, Яулаш бәкне алып килгән һәм Василкаладагы урысларны әсир итеп, сугышчыларын кылычтан уздырып, Казанга да озаткан икән инде. Ләкин Японча атакай Сафа Гәрәй ханга янә бер яңалык житкерде: Шаһгали хан Владимир каласында калган икән, ә Шуйский кенәз белән кенәз Горбатый үз дружиналары белән чирмеш туганнарны таларга юнәлгәннәр. Әсирләренң әйтүе хак булса, барымтага килгән кенәзләренң дружиналары ерак китмәгән булырга тиешләр.

— Бурак, алга! — дип атына дәште Сафа Гәрәй хан. Ләкин чакрым ярым да китәргә өлгермәделәр, азамат егетләре бер чапкынны тотып китерделәр. Чирмеш адәмә, Тугай морзаның чапкыны икән.

Ат корсагы астыннан түбәтәй-түбәтәй күбек тамган чаптарны хан каршына китерделәр. Каратут йөзле, билендәге каешына бары тик хәнжәр генә аскан чаптар, ханны күрүгә, атыннан төште, Сафа Гәрәйнең ат аягына егылды.

— Каян чабасың? — дип сорады Сафа Гәрәй хан.

— Туганай белән Акбарс морзалар аксакалларга хәбәр-сөенче жибәрделәр. Хан белмимени, Туганай белән Акбарс морзалар Мәскәү кенәзенә барып баш ордылар һәм илләрен кул астына алырга үтенделәр. Яшь кенәз Туганай белән Акбарс морзаларга кылыч, иярле ат, тун бүлөк итте.

— Алар кай тарафта хәрәкәт итәләр?

— Ярты көнлек юллары юар, кич якта монда булырлар, хан.

Сафа Гәрәй хан Японча атакайга карады, янәсе, нишлибез?

Туганай морза аңарда күптән түгел генә булган иде, бер дә зарланмады һәм, иң мөһиме, Мәскәү кенәзенә барамыз дип әйтмәде. Ә ул кайткан да Мәскәүгә юнәлгән, имеш, үзенә яклаучы эзли. Кемнән? Сафа Гәрәй хан нинди яманлык кылды ана? Уннан бер салым сала, Мәскәү патшасы синнән яртысын таләп итәчәк ич! Шуны белмиме ихтирамга лаек морза! Яман, яман булыр Туганай белән Акбарс морзаларга: вәгъдәләрен бозган өчен, илләрен сатып йөргән өчен.

— Хан хәзрәтләре, сатлык жаннарны хөрмәтләп каршы алырга кирәк булыр. Чаптар егет алдаган булса, аны үлем көтә, хак төгалә хәбәр китергән булса — йөз алтын ана,— диде Японча атакай.

— Көтеп алабызмы, каршы китәбезме? — дип сорады Шаһбулат бәк.

— Каршы алык. Алга! — дип әмер бирде хан һәм атын Мәскәү юлына борды.

Куштан илчеләре, ялагай морзалары белән ике меңгә якын Туганай белән Акбарс кешеләрен Сүрә елгасы янында иртән таң атканда очраттылар. Берьяктан да дошман көтмәгән Туганай кешеләре ай-вай килеп, кулларын күтәрделәр һәм каршыларына кара-күк айгырда килеп баскан Сафа Гәрәй ханның үзен күргәч, боз өстенә ташландылар. Ләкин аларны бик тиз куып життеләр, божрага алдылар. Туганай морза Сафа Гәрәй хан каршына мукәләп килде.

— Сөйлә! — диде аңа хан төксе генә.— Ни өчен Мәскәү кенәзе каршына бардыңыз?

Туганай морза торып басты. Аның өстендә Мәскәү кенәзе бүләк иткән камалы тун, билендә туры кылыч, бүреге дә камалаган.

— Мин түгел, Акбарс морза котыртты,— диде Туганай.

— Хак, мин котырттым,— диде аның артында басып торган Акбарс морза.— Котырттым, ә ул котырды. Сөз, хан хәзрәтләре шуңа ышансагыз, үз-үзем үтеререм.

Туганай морза артына әйләнәп карады һәм күз ачып йомганчы биленнән хәнжәрен суырып алды да Акбарс морзаның күкрәгенә кадады. Ханның жансакчысы Туганайның аркасына ук төбәде. Сафа Гәрәй хан кулын күтәрде.

— Туганай морза миңа исән кирәк. Мин аңа морза титулын бирдем, жәзасын да мин биререм. Казанга озатыңыз, зинданга ябыңыз!

Сафа Гәрәй хан атын янә Василкала төбәгенә борды. Поши ауларга чыгып киткән хан кешеләр аулап йөри иде.

Хәзер аңа кенәз Шуйский белән кенәз Горбатыйны табарга кирәк иде. Поши аулау кайгысы китте, Сафа Гәрәй ханга гадәти сугыш дәрте керде. Хәзер ул дошманны тапмый туктамас, илнең астын-өскә китерер, әмма барымта килгән кенәзләрнең дружиналарын табар һәм соңгы тамчы канына кадәр орышыр.

Горбатый кенәзнең дружинасы ниндидер авылны талый иде, өсләренә ябырылган татарларны күрми калдылар, күрәсен, кайсы кая кача башлады. Сафа Гәрәй алда кенәзне күрде һәм Японча атакайга:

— Кенәзне божрага алырга! — дип кычкырды. Ә үзе озын кылычы белән ыраера аңа якынлашты. Кенәз аның кулыннан ычкына алмас, бәхәссез, Сафа Гәрәй хан кулыннан ычкыган кенәзне белми әле ул. Божраны ерып чыгарга тырышкан кенәзнең батыр егетләрен мылтыкчылар туктаттылар. Сафа Гәрәй хан яман итеп кычкыра-кычкыра, кылычы белән уңга-суңга селтәнә-селтәнә Горбатый кенәзгә якынлашты. Төрөк янычарлары кебек азамат егетләре аңа кенәзгә таба юл ярдылар. Кенәзне унлап батыр сугышчы коткарырга тели, атлары белән тирәли басканнар, якын жибәрмиләр. Сафа Гәрәй хан сөңгечеләрен алга чыгарды. Йөзләгән сөңге бер тирәгә өелгән дошман өстенә очты. Шундук кенәз атын жан фәрманга чаптырып, Сафа Гәрәй ханга таба кузгалды. Сафа Гәрәй аны якынарак жибәрде дә бер-бер артлы ике сөңге атты. Беренче сөңгегә кенәз калканын куйды, әмма икенче сөңге аның уң як кулбашын тишәп чыкты. Кенәзнең аты шып туктады, кенәз ат өстеннән егылып төште.

Кенәзнең аттан егылуын күрәп, калган сугышчылары атларыннан төшәп, жиргә капландылар.

Ике азамат егет кенәзне аягына бастырды, сөңгене алдылар, шаулап кан аккан инен кысып кенәз Горбатый йөзен чытты.

— Кенәз Шуйский кай тарафта, кенәз? — дип сорады Сафа Гәрәй хан.

— Син монда йорисең, хан, ә синең каланчы кенәз Мстислав талый,— диде кенәз Горбатый.

Сафа Гәрәй хан ышанмады, янә кенәз Шуйский турында сорады. Ләкин кенәз Горбатый кинәт телдән язды, башы бер якка авып төште.

— Табиб,— диде Сафа Гәрәй хан.— Ярасын бәйлә дә Казанга алып китегез. Японча атакай, сез өскә китәсез, мин азаматларым белән астан йөрим. Шуйский ерак булмаса тиеш. Авылларны яндырадыр.

Кенәз Петр Шуйский дружинасы белән Сүрә елгасына житәрәк очраштылар. Татарлар урысларны тиз генә божрага ала башладылар, ләкин елга якын иде инде, боз өстен чыксалар, үз жирләрендә булачаклар, хәер, сонгы елларда ул чик дигән елгага теге яктан да, бу яктан да игътибар итүче юк иде инде. Боз өстенә ташланган урысларның берише жылымга элгеп, атлары белән суга баттылар. Кенәзне уртага алып, жансакчылары чигенә, ләкин берсе дә уктан да алмый, орышырга да теләми.

Японча атакай берничә жансакчыны укка алды, ә Сафа Гәрәй хан, кенәзгә аркылы тошәргә теләп, бер читтәрәк алга чапты. Азамат егетләре аңардан калмадылар. Яр кырына житеп, кар тирән жиргә туктадылар, жәяләрен тарттылар. Кенәз Шуйский боз өстенә борылды, монда да елга текәлебрәк ага, жылымга туры килүләре бар иде. Мәгәр урысларга башка чара да калмаган иде инде. Сафа Гәрәй хан кенәзнең боз өстенә борылуын күреп, атын камчылый-камчылый аңа таба кузгалды. Боз кайбер жирдә яргаланган, ястык калынлык булса да язгы бозга ышанма, дигәннәр картлар, әмма ул хакта уйлап торырга вакыт юк иде— кенәз кулдан ычкына. Менә Петр кенәз Шуйскийга йөз адым чамасы гына калды. Сафа Гәрәй хан жәясенә ук куйды. Тезгенен жибәргән ат курыкмыйча дошман өстенә барды. Шулчак кинәт ат сөрлегеп китте, боз ярыгына аягы элгеп, баш аша мәтәлдә. Сафа Гәрәй хан ат башы аша жепшек кар өстенә барып төште. Кенәз Петр Шуйский унлап сугышчысы белән ярга менеп бара иде инде. Ханнары аттан егылып төшкәч, дүрт-биш жансакчысы аның янына ашыкты. Атларынан сикереп төштеләр, ханны кулларына күтәрәп алдылар. Кенәз Шуйский бик күп сугышчыларын югалтып, котылып калды, аны куучы булмады, Японча атакай Сафа Гәрәй ханның аттан егылуын күрүгә, кире борылды. Ханны ипләп кенә яр өстенә алып менделәр, ат чүпрәгенә салдылар. Сафа Гәрәй хан башын күтәрдә һәм Японча атакайга:

— Атакай, атны суегыз,— диде.

Сафа Гәрәй ханның икенче аты аягын сындырып, әрәм булды. Кайдандыр чана табып китерделәр һәм ханны тире салган чанага яткырып, Казанга алып киттеләр. Казанга житәрәк, янә бер яңалык ишетелде. Кенәз Мстиславский атлы гаскәре белән Казанга ук барып житкән, әмма аның юнәлүсн күреп, азамат егетләре белән жиһангир Көнчак аны куып жибәргән, кенәз Мстиславский әллә ни югалтуларга дучар булмыйча, Иделне боз өстеннән чыгып, түбән таба качкан. Әмма Көнчак углан йөзгә якын сугышчыны әсир иткән икән.

Бу хакта Сафа Гәрәй ханга юлда ук килеп әйттеләр. Чанага чалкан төшөп, ятып кайткан хан бер жиренә дә зарланмады, иллә кулбаш сөяге сынган иде булса кирәк, бер кулын йөртә алмады. Аны Хан капкасыннан алып керделәр. Халык чананы уратып алды, әмма аларны Японча атакай куды, бертуктаусыз «юл, юл!» дип кычкырды.

Сөембикәгә Сафа Гәрәй ханның аттан егылуы турында бакчи Тимбай кереп әйтте. Сөембикә угланы Үтәмешне коендырганны карап тора иде, хан аттан егылган дигәч, атылып болдырга чыкты һәм өч-дүрт азамат егетнең ир-канатын күтәрәп алып кергәннәрен күрдә дә һуштан язды, аны чак кына каяндыр килеп чыккан Искәндәр тотып калды. Ханны ятагына алып керделәр, түшәккә салдылар. Сөембикә керде, мөлдерәмә яшь тулы күзләре белән иренә карады һәм күкрәгенә капланып, елап жибәрде. Сафа Гәрәй хан исән кулы белән аның башынан сыйпады, тынычланырга кушты.

— Зыян юк, Сөембикә күгәрченем, елама, үтәр ул. Ат егылды, аягын сындырды, мин егылдым. Унайсызрак төштем, күрәсең, бер кул йөрми.

Табиб килеп керде, чит-ятларга чыгып торырга кушты. Хәрәземнән килгән табиб Мәсәлим ханның өс киёмнәрен кисеп алырга кушты.

Хан шәрә калгач, аны кырын яткырды, кабыргаларын санагандай итте.

— Хан, ике кабыргаң сынган, үпкәңә кадалган, кабык куеп кысып бәйләргә туры килер.

— Аллага тапшыр, табиб,— диде Сөембикә, ул һаман лышык-лышык елый, тынычлана алмый иде.

— Бер-ике ай урында селкенми ятарга туры килер, хан,— диде табиб Мәсәлим.

Табиб Мәсәлимне Сафа Гәрәй хан Кырымнан алып килгән иде, Сөембикә тагын ике табиб дәштерде. Тегеләр килгәч, ханны бик озак капшадылар һәм өчәүләп утырып, кинәшә башладылар.

Сөембикә алар янына килде һәм:

— Ханга ашарга ярыймы?— дип сорады.

— Ярый, ләкин әлегә кымыз-сөт кебек нәрсәләр генә бирүгез хәерлерәк булыр, ханбикә,— диде өлкән табиб.

Әнә шулай итеп, Сөембикә ир-канаты яныннан чыкмас булды, ә кайчакта угланы Үтәмеш белән аталары янында сөйләшеп уздырдылар. Сафа Гәрәй хан юк чакта, ил белән идарә итүне Көнчак углан үз кулына алды. Ул башта кирмән капкаларында торучыларны алыштырды, барысын да кырымлылардан куйды, ун-тугыз капкага шактый гаскәре китте, ләкин үз дигәнән итте жиһангир. Бу хәл казанлылар тарафыннан канәгатьсезлек тудырды, әмма тәкәббер жиһангир шаулаучыларның берничәсен зинданга яптыргач, халык дәшмәс булды, дошманлык хисен эчкә яшерделәр. Жиһангирының бу фәрманын килештереп бетермәсә дә, Сафа Гәрәй хан каршы килмәде, бары тик вәзире Нурғалигә:

— Гаскәри кешеләргә дәүләт белән идарә итүне бирмәү хәерлерәк булыр, исән-имин сәламәтләнсәм, киләсе диван-мәҗлестә ил белән үзем идарә итә башлармын...

— Хак төгаләдер, хан хәзрәтләре,— диде вәзир Нурғали.— Гомер-гомергә капкаларда бары тик казанлылар гына торыр иде, үз калалары, үз илләре, ә монда бар нәрсәгә дә кырымлылар ия булды дип канәгатьсезлек белдерүчеләр бар.

— Шулар арасында син дәме?

— Шулар арасында мин дә, хан хәзрәтләре. Элек кырымлылар су бусе капкасында гына торырлар иде.

— Арча капкасында әле дә Юныс бәк сакчылары түгелме соң?

— Көнчак углан аларны да куды, хан хәзрәтләре. Юныс бәк бу хакта ишетеп, Казаннан калган гаскәрләрен дә чакыртып алды.

— Әйбәт түгел,— диде Сафа Гәрәй, яткан жиреннән кузгала төшеп.— Юныс бәк белән дөгъвалашасым килми минем. Аң бул, вәзир, Юныс бәк бездән китәргә тиеш түгел.

— Юныс бәк урысларның Василкалаларын яндырып киткән. Каланы яңабаштан күтәрү өчен Алексей Адашев үзе килә икән, имеш.

— Адашев буш кул белән килмәс, кимендә дүрт-биш дружина озатыр. Сак булыгыз. Ә Юныс бәккә минем борчылуымны житкер. Без барыбыз да төркиләр, туран кардәшләр, шәжәрәбез бер ата-бабага барып төртеләдер. Шәжәрә очы безгә килеп житкәч кенә бутала башладык. Туран-төрки дөньясында татулык китеп бара, менә нә өчен кайгырып ятам мин, вәзир Нурғали. Алтын Урда ханнары ары бәрелеп, бире сугылып йөрделәр дә муеннарына төре тагып, Мәскәү дәүләтенә хезмәт итәргә керештеләр. Хөкемдарга хәдия кылсаң, урыны барыбер жәннәттә булыр дип уйлавыдыр Адашевның. Чын урыс ислам диненә әйләнсә— әлхәмделил-ләһи дип шөкер итеп торсак, үзбез мөселманнарның муеннарына төре тагарга ирек бирсәк— кай тарафка тәгәрәрбез, вәзир... Минем янга Колшәриф кереп чыксын әле, имам-хатибләре нишләп ята икән. Еллар гарасатта, урыс ил башына килеп ояламакчы, нә кылырга тиешбез. Мәгарә эчендә ятмыйбыз лабаса, ислам илләренә варисларын жибәрсен— ярдәмгә мохтаж без...

— Мин аны дәшәрмен, хан хәзрәтләре,— диде вәзир Нурғали һәм чыгып китте.

Дорсен әйткәндә, ханның шәех белән сөйләшәсе килми иде. Тажик чокыры буендагы мәчетеннән чыкмый һәм халыкка нотык укый, хөтбә әйтә. Мәчет каршына базаркәһнәр, малтабарлар, алыпсатарлар жыела, азамат ирләр исә бик сирәк булалар. Димәк, хан кылган гамәлләргә каршы әйтү һәм қилешмәү кебек сүзләр дә халык колагына житәдер. Канлы гарасат башланса, Колшәриф шәехне Боерган шәех язмышы көтәр. Әйе, барысы да шәригатьчә булыр. Хәлфә-моғаллимнәр

балаларга сабак бирэләр. Казанга баскыннар киләсе, шул хакта балаларга аңлаталар микән? Аңлаткан хәлдә нә кылырга исәпләре?..

Шәех Колшәриф мыштым гына килеп керде, сәлам юллап, түргә узды, утырып дога кылды, янә исәнләште, сәламәтлеген сорады.

— Хан,— диде берәз торгач шәех.— Казанга үтә олы афәт килә. Нә кылырга исәбен? Шаһгали хан Ослан тавына менеп тәкбир әйтергә тели икән. Моның өстенә илдә иминлек китеп тора — чирмешләр мәскәүлеләргә елышырга жыеналар...

— Туганай морза зинданда. Син, шәех, аның янына кереп сөйләш әле. Нә тели ул бездән? Нә өчен мәскәүлеләргә барып елышырга булган?

— Хан, Туганай морзаның мәскәүлеләргә барып елышуын мин аннан сорамыйча да-беләм. Урыс кенәзләре чирмешләргә яу артыннан яу йөриләр, халык гарык була, ә без аларның иминлекләрен саклый алмадык. Юныс бәк бары тик үзе өчен генә кайгырта, урыслар белән алышмый башлады.

— Мәскәү кенәзе бүген Ливония, Литва, Швеция, Польша белән ызгышып тора, хәзер безгә дә тынгылык бирми башлады. Безгә мөселман илләреннән ярдәм сорамак кирәк, шәех. Шул тарафларга варислар жибәрсәң иде. Казан кирмәннен сакларга туплар, ядрәләр житми, мылтык тотучылар азаеп бара. Күрше-тирә халыкны яулап, шулар исәбенә халкының авызын тутырып гомер итәргә өйрәнәп киткән урыслар Казаннан ваз кичмәсләр, тагын барымта килергә жыеналар икән, чарасын күрәсе иде.

— Туганай морза, Тау ягы морзалары гомер-гомергә Казанга сыгынганнар иде, аларның вәсвәсәгә бирелүен зур югалтуга санарга мәжбүрмендер, хан хәзрәтләре. Шанлы вә гайрәтле Казан дәүләтен талый башладылар, үләксәгә жыелган козгыннар кебек үз туганнарың йөз чөерә башлады. Ахыры яман бетүе бар, хан хәзрәтләре.

— Без беркайчан да бер чәркәдән хәмер эчеп, хавызда кәнизәк кызлар белән күңел ачып ятмадык, Колшәриф хәзрәтләре. Без һәрчак Казан дәүләтенә иминлегә өчен орыштык. Алда дөһшәтле гарасат тора икән, янә каушап калмабыз. Аллаһы Тәгалә ярдәме белән аягыма бассам, мин иң әүвәл әнә шул каракош оясы Василкаланы барып жир белән тигезләргән. Бармакларым йөри башлады инде, иншалла, барысы да әйбәт булып.

Сафа Гәрәй хан торып утырды, уң кул бармакларын йөртәп карады.

— Казан тәхетендә беркайчан да яман кеше утырмады шикелле. Ә синен жиһангырың, хан хәзрәтләре, капкалардан казанлыларны алып, кырымлыларны куйган. Халык канәгатьсезлек белдерә. Алатлар беттеләр, киттеләр дип йөри идек, тагын баш калкыта башладылар. Азанилар белән Әшрәфиләрне дә тыеп булмый...

— Миңа бу хакта вәзир Нургали әйтте инде, шәех Колшәриф. Ләкин мин дивансыз жиһангырым фәрманын туктата алмыйм. Мин аңа хаста чорымда илдәүләтем ышанып тапшырган идем.

— Мин тизрәк сезнең сәламәтләнүегезне теләм, хан хәзрәтләре.

Ил түрәсез булмый, мөнәжәт әйтеп кенә илгә иминлек килмәс, аны көчле гаскәр белән дә ныгытырга туры килер. Ә моның өчен, сезнең аякка басуыгыз зарурдыр. Кар башына кар житәр көннәр житеп килә. Борынгылар әйткәннәр, жидедә житкерер зәррә суыкны, сигездә—сикертер дип, тугызда—туктатыр, уңда-уйнатыр, уңбердә—ук табан көннәре башланыр, уңикедә—бук табан, уңөчтә—юк табан, уңдүрттә—жый сабан, уңбиштә—сөр сабан, дигәннәр. Безнең Казан жирендә кышы да озын, язы да тиз генә килми, жәе дә кыска. Бер алтын бәләш—биш мыскал торса, бүген бер алтын бәләш—ун мыскал тора, көмеш бәләш—былтыр гына сигез дирһәм торадыр ие, бүген ун дирһәмгә бер көмеш бәләш табып булмый башлады. Урыс сәүдәгәрләре илдәгә алтын-көмешне үзләренә күчәрәләр, франк илләреннән корал сатып алалар. Византия империясе таркалгач, андагы епископ-имамнар Мәскәүгә килеп тулды, меңселлык империя сәясәтен урыс дәүләтенә күчәрделәр.

— Солтанат Төркия безне ташлады, Сөләйман Кануни бездән йөз чөердә дип әйтмим, әмма безне бар дип тә белми. Бар өметем, туганым Сәхиб Гәрәйгә, шәех Колшәриф,— диде Сафа Гәрәй хан кире урынына ята-ята.

— Казанга франк табиб килгән, диләр, әллә шуңа күрә карыйсыңмы, хан хәзрәтләре?

Сафа Гәрәй хан кызыксынуын белдереп, торып утырды.

— Дәшегез,— диде дә кире ятты. Азамат ирнең хәлсезләнеп калуы сәер иде. Ир-егетләрнең аттан егылулары булмыймы, аттан егылмый азамат егет үсәме? Юктыр. Хан, күрәсен, жайсызрак төшкәндер, дип уйлана-уйлана Ташаяк базарына юнәлдә шәех Колшәриф. Франк табибын ул Ташаяк базарында күргән иде. Казанга килү сәбәбен белми, мәгәр табиб бар нәрсә белән дә кызыксына дип әйтеп әйттеләр. Ханны багып карасын, кул файдасы тисә, Сафа Гәрәй хан чит-ят кеше булса да буш итмәс.

Шәех Колшәриф Ташаяк базарында франк табибын тапмады, ул бу йомышны мөридләренә йөкләде. Франк табибын табарга һәм хансарайга алып килергә.

Бу хакта ишеткәч, Сөембикә ни сәбәпләдер борчыла башлады. Башына килгән беренче шик—табибны Дүртенче Иван жибәрмәгәнме, дигән сорау булды. Ләкин табибның үзен күргәч, шиге юкка чыкты, чит илдән килгән табиб бер дә яман кешегә охшамаган иде. Кешеләргә бер күрүдә бәһа бирә торган гадәте бар иде аның һәм моңа кадәр бер тапкыр да ялгышканы булмады кебек, иншалла, бу юлы да юш килер—изге кешедер франк табибы.

Сөембикә табибны хан ятагына үзе алып керде. Үзе алдан китте, табиб аңа иярде. Бермәлне артына әйләнеп карады, карады да туктап калды. Табиб бөтен дөньясын онытып, аның йөрү кыяфәтенә сокланып тора иде. Сөембикәнең йөзен, сизелер-сизелмәс кенә елмаюын күргәч, ул берничә тапкыр баш иде һәм урысча-татарчалап, ахыр немец телендә нидер әйтте. Сөембикә аңа чиста урыс телендә:

— Мы вас не знаем, уважаемый табиб. Примите наше прощение, что вас бесцеремонно привели. Дело в том, что мой хан упал с лошади...¹

— Величайшая ханша, вы так хорошо говорите по-русски,— диде гажәпләнүен яшермичә табиб.

Сафа Гәрәй хан, табиб кергәч, торып утырды, аңа баш игәндәй итте. Комган белән таз китереп, кәнизәк кыз табибның кулын юдыртты. Шуннан соң гына табиб авыру ханны карарга кереште. Бик озак карагач, ни сәбәпләдер янә Сөембикәгә карады.

— Хан скоро встанет, ребры сломаны, но легкие не повреждены, ханша. Я ему разрешаю ходить. Да, да, ходить, ходить...

Табибны Сөембикә озата чыкты, кулына ике бөлеш алтын салды, алтын кулына кергәч, табиб туктады, Сөембикәнең күзләренә карады.

— Кичерә күр, ханша, мин шат сезне күрүгә. Сезнең кебек гүзәл хатын-кызны күргән бәхетемнән алтыннарыгызны кире алсагыз иде. Мин сезне кем белән дә чагыштыра алмадым. Аллаһы Тәгалә сезгә үз мәхәббәтен биргәндер, юкса бу тамаша гүзәл булмас идегез. Хушыгыз, ирегез аякка бассын, ә алтыннарыгыз кире алыгыз...

Табиб Сөембикәнең кулына алтыннарны салды да тиз-тиз болдыр баскычыннан төшөп китте. Сөембикә аңа хансарай капкасыннан чыгып киткәнче карап калды. Ул бәхетле иде. Чөнки ул аңа ышанды—ир-канатының кабыргалары үпкәсенә кадалмаган, аңа торырга ярый...

Сөембикә кабаланып хан ятагына керде.

— Сиңа торырга, йөрергә ярый, Сафа жаным,— диде елмая-көлә.— Житте, күп аунадың. Тор.

Сафа Гәрәй хан әкрен генә торды, аякка басты, ләкин башы әйләнүдән чак кына егылып китмәде, Сөембикә аны тотып калды.

— Ашыкма. Башта Сөембикәңә таянып тор.

Шулай берәз торгач, алар икәүләп Үтәмеш ягына чыгып керделәр. Куанычлары эчләренә сыймады. Сафа Гәрәй хан хатынының битләрен учларына алды да бит-мангайларын, күз-керфекләрен үбә башлады.

Аннары алар чалкан төшөп, уйланып яттылар. Сафа Гәрәй хан үзалдына сөйләнгәндәй ятты.

— Һәр бина баганаларда тора, дәүләт исә—өске каттагы кешеләрдә. Мин күп дәүләтләрнең барлыкка килүенә, жимерелүенә шаһит, Сөембикә. Мин кылыч тотып

¹ Хөрмәтле, табиб, без сезне белмибез. Әрсез рәвештә сезне килтерткән өчен гафу итенез. Минем ханым аттан егылган иде...

илләрне яуларга керешмәдем, мин бары тик Казан дәүләтенең иминлеген сакларга теләдем. Йа Алла Мөхәммәд рәсүлүллаһ, бөектерсең Син, вә ләкин Синең көл-ларың — ханнар да түбәндә утырмыйлар, аларга син көч-гайрәт бирдең, кулларына кылыч тоттырдың. Мин илем кылыч белән якларга керештем. Күпсанлы туран-төрки кардәшләрем карап тордылар. Ничекләр мин бөтен Аурупаның көч-куәтен кулына төшергән Византия империясенең бер кыйпылчыгы, Алтын Урда калдыгы белән көрәшим, гәрчә мин үзем дә Алтын Урда империясе санында йөрсәм дә, дошманым Казан кадәр Казан калама керергә ирек куйдым. Бүген мин аларны кудым, иртәгә алар тагын да куәтләнә төшебрәк килерләр — мин башкаламны берүзем саклай алмый башларым. Мин ярдәм сорап кардәш туран-төрки ханнарына чаптарларым жибәрермен, тик алар мине аңламаслар, ярдәм итмәсләр, ә тора-бара каракош аларны да чукий башлар. Мәгәр инде соң булыр. Илемне саклап калу өчен миңа акыллы кешеләр кирәк, Сөембикә, көнчеләрдән, ялагайлардан мин котылырга тиеш. Тик шуннан соң янымда кем генә калыр икән. Синең абысы Юныс бәк үзенә-үзе ия булып яшәмәкче, атаң Йосыф бәк үзенә, Исмәгыйль морза әллә кайчан Иваннарның итекләрен алыш.

— Син соң нигә абаң Сәхиб Гәрәй ханга илчеләрен жибәрмисең, Сафа жаным?

— Жибәрдем. Бар өметем аңарда. Көтәм. Өмет итәм. Минне Нургали вәзир белән Колшәриф шәех борчий, Сөембикә.

— Ә гаскәрбаш Ходайкол?

— Ул гаскәри кеше. Бездә хәзер акыл сугышы бара. Кем жиңәр?

— Син аларны жиндең бугай ич инде?

— Алатларны — әйе, жиндем. Хәзер әнә Азанилар баш күтәрә. Әшрәфиләр әлегә дәшми, ләкин алар арасында да болгану бара икән инде. Миңа барысын да житкереп торалар, Сөембикә.

Сөембикә белә иде, ир-канаты канында күчмә төрки халкының мәңге жуелмас сагышы бар, ул сагыш Сөембикәнең үзендә дә вакыт-вакыт тавыш бирә, дала бүрсә кебек кай якларгадыр чакыра, даша, йөрәккә шом сала. Ләкин бит Казан утрак тормыш дәүләте, мең еллар буена бу төрки халык шушы төбәктә иген игә, тимер эретә, бакыр кайната, тире или, көн күрә. Ә синең каныңда күчмә халык сагышы, Сафа Гәрәй хан, минем дә. Шуңа күрә, бик ихтимал, вакыт-вакыт безгә синең белән моңсу булып китәдер...

Сөембикә белә иде, бары тик ул гына ир-канатының сагышын аңлай, ул гына хәленә керә ала. Йөрәге белән тоя ул ир-канатының кайгы-хәсрәтен. Аның күңелендә беркайчан да ошбу кешегә карата капма-каршы фикер тумасы — ул аны бөтен жаны-тәне белән ярата һәм үлгәнчә яратачак. Хатын-кыз буларак аңа бер генә кеше дә Сафа Гәрәй хан кебек мул итеп бәхет бирә алмады. Алмас та. Хайвани хискә бирелү булмады, аллага шөкер, әмма каракоштан чебиләрен саклаган Сәмрау кош кебек ул аны берәүгә дә бирмәс. Ул аның мәхәббәтен кире кага алмады, тылсымлы елмаюы, канатлы гыйшык азамат егетне, юк, ирне әсәрләндерде, гайрәтләндерде. Мәхәббәттә ир-ат гайрәтләнәргә тиеш, Сөембикә аңа шушы сыйфатны бирә алды. Ул гайрәти сыйфат һәр ир-атта бар, тик аны кузгата белергә генә кирәк, әмма ул талант, ул сәләт, ярату хисе вә тойгысы, күрәсең, бар хатын-кызга да бирелмидер, ә Сөембикәдә ул ташып тора, нәүмизләнә, чарасызлана яратты ул аны һәм күрде-сизде: моңа кадәр йоклап яткан кайнар хис ир-атта да кузгалды. Әнә шулай алар бер жан, бер тән булып яши башладылар. Һәм күп тә үтми Үтәмеш туды. Бу углан алар өчен урта бәхет иде. Гәрчә Сөембикә аларның икесе өчен дә кайбер чакта, хәтта төннәрен дә куркынып уянып китсә дә, ул белә иде, аны сөйләр, яраталар — икесе дә: ире дә, угланы да — әлегә сабые. Күңеле, хисе, уе-нияте вә теләге белән ул аңа жәннәт китерде. Һәм үзе дә шушы жәннәттә яшәде. Бәлкәм, курку шушы жәннәтне югалтудан туадыр? Бит ул бәхетле, бик тә бәхетле! Адәм баласы шул хәтле бәхетле була микән! Була икән. Менә ул бәхетле, шул чиккә житеп бәхетле ки, кайчак кычкырып жибәрәсе килә. Һәркөн хәрбиләрне вә гаскәриләрне күрү аңа авыр. Килер бер көн — аның сөйгәне вә бердәнбере орыш кырынан әйләнеп кайтмас. Шуңа котлары алыныр иде. Бала тапкач, берәз тынычлана төште, әмма куркуы тагы да артты гына. Чөнки ир-канатын югалтуга, ул гелән ятим калачак иде: улы да, үзе дә. Өлгергән хөрмә кебек тулы тәнән ул бөтенләе белән аңа бирде, күңелендә кер заты да калмас иде. Хис-тойгысы шул чиккә житәр иде ки, яктысы нурлана башлар. Ул

шул нурларга төрөнөп ятыр, косныр, ләззәтләнәр иде. Сөембикә өчен тормыш ул яуга китү белән бетәр, сүтелер, мәгънәсен югалтыр иде. Шул чакларда күнелә белән яшьлегенә — Жаск буйларына юнәләр, кош булып югарыдан андагы тормышны күзәтер иде.

Шулай тик ятканда Сафа Гәрәй хан сорап куйды.

— Үтәмеш ханны кайсы казыйга сабакка бирәсең?

— Йа хода, Сафа жаным, бала гына бит әле ул. Казый аны, ул казыйны аңламас. Мин аңа сабакны...

— Искәндәргә тимә, ул минем янымда булып, — диде хан.

Сөембикә терсәгенә таянып күтәрелә төштә, төкереген йота алмый торды.

— Мин аны Жәмиләгә бирәм.

— Хатын-кыз итәргә исәбенмә әллә угланың. Үтәмеш — хан буласы, ил белән идарә итәсе кеше. Минем аны баһадир, галим, философ итеп күрәсем килә. Казый аңа нәрсә ярый, нәрсә ярамаганны өйрәтер, галимнәр белем бирер, философлар акыл өйрәтер.

— Мин син дигәнчә итәрмен, Сафа жаным.

— Ә хәзер миңа киёмнәрем китерсеннәр, — диде хан һәм атна-ун көнгә якын урында кымшанырга да куркып ятмаган кебек торып китте.

— Хәзер, хәзер, Сафа жаным.

— Хәрәкәттә — бәрәкәт. Ятып буыннар гына катар, мин үземне яхшы сизәм.

Беренче эшә итеп, тәхеткә утыру белән хан чирмеш морзасы Тугайны китерергә кушты. Ул аның белән озак сөйләшмәде, кенәз биргән бүләкләрен кире кайтарып бирергә боерып, Туганайны иленә кайтарып жибәрде. Моңа ышанмаган Туганай морза, кыйммәтле бүләкләрен киеп, каладан чыгып китте. Шуннан соң Сафа Гәрәй хан диван-мәжлес жыйды һәм ислам динен кабул итмәгән урысларны илләренә кайтарып жибәрергә дигән фикер әйтте. Мәжлес әгъзалары арасында ханның бу әмере белән килешкәннәре булды, килешмәгәннәре, әмма каршы әйтергә берсе дә кыймады.

Үзләрен әсир итеп күргән урыс халкы, хан әмерен төрләчә кабул итте, китәргә теләмәүчеләр табылды һәм аз түгел, бик күп. Рәсәй дәүләте илчәсе ары чапты, бире: христианнар, акылыңыздамы сез! дип кычкырынып йөрдә, әмма шуна карамастан, әсир халыкның өчтән бер өлеше мәчеткә юнәлдә, ә берише: «Безгә болай гына калырга ярыймы?» — дип Сафа Гәрәй ханга варисларын жибәрделәр. Сафа Гәрәй хан аларга кирмән читенә утырырга рөхсәт бирде, олуг шәех Колшәриф урыс христианнарына чиркәү салырга мөмкин булып, дигән фикер белән Сафа Гәрәй ханга мөрәжәгать итәргә кушты. Сафа Гәрәй хан Казан дәүләтендә калырга теләгән кешеләрне әсирлектән азат итте.

Моңың төп сәбәбен берәү дә белмәде. Иң әүвәл ханның бу фәрманына Искәндәр аптырый калган иде. Мәжлес карарын житкерергә Сафа Гәрәй хан нәкъ менә аны жибәрде һәм урысчага тәржемә итеп, бөтен булган әсирләргә хан карарын житкергәч, аны чак кына кулда күтәреп йөртмәделәр.

Кичке якта Казаннан китәсе әсирләр Хан капкасыннан чыгып, ил тарафларына юнәлделәр, калганнары кайсы-кая төплөнү нияте белән илгә таралдылар.

Ханның киң күңеллелеген төрләчә аңлаучылар булды. Берәүләр шикләнәп карады, бәгъзеләре курка калды, беришләре таш ярылып су чыкмагае дип изгегә омет тоттылар.

Өченче көнне Сафа Гәрәй хан гаскәрен барларга кереште. Тәхет ягына ул Ходайкол һәм Көнчак угланнарны, Юныс бәкне, Япанча атакайны дәштерде. Яшь патшаның Казанга яу йөрергә жыенуы чыңга әвереләп бара иде. Егерме яше яңа тулып килгән Иван Дүртенче Казан дәүләте турында хәбәрдар булса, мөстәкыйльлеккә вә бәйсезлеккә йөз тоткан Сафа Гәрәй хан да Мәскәүдә булган хәлләр турында хәбәрдар иде. Ике арада йөрәп торган сөздәгәрләр, алыпсатарлар, малкуарлар, моңың янына, ышанычлы шымчылардан һичнинди сер сакларлык түгел иде.

Юныс бәк мәжлескә килмәде. Сафа Гәрәй хан күп уйламый, куштаңнарын жыйды да үзе Арчага юнәлдә. Нияте кунак булып кайту иде. Хатыны Сөембикәне дә алды, угланы Үтәмешне дә. Көнчак жиһангир да үзе белән хатыны Мәрьямне һәм балаларын да алган иде. Әлбәттә инде, тәкәббер хан тылмачы һәм киңәшчесе Искәндәрне дә калдырмады.

Багучылары кайтып әйткәч, һич тә моны көтмәгән Юныс бәк кунакларны каршы алырга килде, яңа салган күпер аша үзе алып чыкты.

Бәкнең чын йөзен белүе кыен иде, шуның өчен сарай рәвешендә итеп салынган өйгә керүгә, Сафа Гәрәй хан тәхарәт алды, кич кояш бәсп барганга, ястү намазын укырга утырды. Шуннан соң гына ауга түгел, каснагасына кунакка килүе хакында әйтте.

Юныс бәк мул табын хәстәрләтте, корбан чалдырам дип, яткырып бер яшьлек үгез суйдыртты. Кыскасы, бәк кунакларны кадерләп чатыр чабып йөрсә дә, күнеленән бер уй китмәде: хан нигә килгән? Ни өчен? Әйе, чакырмый-нитми?.. Уйланырлык иде Юныс бәккә. Соңгы вакытта ул Тау ягы жирләренә кул суза башлады, кул сузып кына калмады, хәтта салым жыйрга да кереште. Чөнки Тау ягын сакларга алынган иде.

Табын янында ашадылар, эчтеләр, күңел ачтылар, сәяси тормыш бер читтә калды. Хатын-кыз бер төбәккә жылып серләште, ир-атлар бер төбәккә. Әйтерсенлә бер мәшәкәт, бер кайгы белән дә яшәмиләр иде. Алай да хатын-кызлар белән ир-атлар әңгәмәсендә аерма булды. Ир-ат сәяси хәлләргә кереп китте, һәркем үз хакыйкатен эзләде, расларга тырышты. Әче бал эчеп, йөзләре кызара башлаган ир-егетләр шаулаша ук башладылар. Мәрьям белән Сөембикә аларга эчә-эчә сөйләшегез, дип төнәтмә китерделәр, әмма ир-атлар әче бал да сорап алдылар, ул да түгел, кемдер, кай тарафтандыр урыслардан алып кайткан фрәзин шәрабы китерде.

Катылыгын, зәһәрлеген тосп, кинәнә-кинәнә эчтеләр. Күз яше кебек шәрабны эчкәч, бөтенләй тынычлык китте. Мәгәр берсе дә күтәрелеп тә китмәде, артык чирәшмәде дә, һәркем үз хәлен белеп эчте. Сафа Гәрәй хан да эчү чамасын белә иде, күп чакта чәркәләрдән баш тартты, гәрчә Юныс бәк кунакларын кыстаса да, хәтта жырлап биргәләсә дә.

Таңга кадәр жырлашып утырдылар, бала-чагалар йоклаганнар иде инде. Таң атып, кояш күренүгә, Сафа Гәрәй хан ни сәбәпледер Казанга жыена башлады. Ул ашыкты, хәтта кабаланды, һични аңламаган Сөембикә Үтәмешне юрганга төреп, йоклаган килеш чанага алып чыкты. Сафа Гәрәй ханга ул бер сүз дә әйтмәде, гәрчә үпкәләргә хакы булса да. Юныс бәк, өстенә ташлаган тунын жилбәгәй жибәреп, кияве янына килде.

— Ашыкмаска иңез, балалар да йоклыйлар иде әле,— дигән булды. Сафа Гәрәй хан аңа туры карады, йөзе нигәдер ап-ак иде, Сөембикә курка калды.

— Нигә син Тау ягыннан салым жый башладың, каенагай?— диде Сафа Гәрәй.— Хәер, жый, барыбер тиздән урыс жый, һич югы син жый.

— Мин аларны саклыйм, хан. Морзалары алдында ант итем. Василкаланы яндырачакмын, андагы урыс оясын туздырачакмын.

— Анда кенәзләр түгел, Юныс бәк, Шаһгали хан килеп утырачак, соңыннан ул Казанга юнәләр.

— Безгә берләшергә кирәк, хан.

— Мин синнән бу сүзсә кичәдән бирле көтәм, Юныс бәк. Әйе, берләшергә кирәк. Тик минем синең фрәзин шәрабыннан соң хәл китеп тора. Күп тә эчмәдем кебек.

— Үтәр ул. Явыз эчемлек,— диде Юныс бәк.

Сафа Гәрәй хан ат өстендә кайтмады, Сөембикә янына кереп утырды. Япмалы чана эчендә жылы иде, Сафа Гәрәй ханга начар булып китте. Ул япманы ачты, башын якты һавага чыгарды.

— Сөембикә, әйт әле, тизрәк кайтыйк,— диде ул ишетелер-ишетелмәс. Кара сакалыннан аерылып торган йөзе кәгазь кебек ап-ак иде.

— Сина начар, Сафа жаным. Табибың да алмагансың...

— Алмадым,— диде Сафа Гәрәй хан.— Чөнки ул берни дә белми.

Ашыктылар, Казанга Арча капкасы аша керделәр. Сафа Гәрәй хан көч-хәл белән чанадан төште, ярдәм итәргә ташланган жансакчыларына:

— Мин сезнең ярдәмгә мохтаж түгел!— дип селкеп кенә жибәрде. Сөембикә угланы Үтәмешне юрганга төргән килеш хансарайга алып керде, Искәндәр:

— Кая, ханбикә, үзем алып керим,— дисә дә, бары тик:

— Үзем, үзем, әнә ханга булыш,— дип кенә әйтте.

Үтәмешнең йокысы туйган, уянган иде инде, каравыш кызга бирде дә Сафа

Гәрәй артыннан китте. Килеп култыклады, болдырдан менәргә ярдәм итте, ятагына кадәр икәү керделәр.

— Тәхәрәт аласым килә, Сөембикә,— диде хан.

Таз-комган, сөлге тотып, каравыш кыз керде, Сафа Гәрәй хан кулын юды, битен сыйпагандай итте, шул чак ул кинәт йөзтүбән капланды: бит-борыны кара көйгәндәй булды. Сөембикә каравыш кыз белән бергә ханны ятагына күтәрәп салды һәм каравыш кызга тиз генә табибны чакырырга кушты.

Сафа Гәрәй хан сулыш ала да, алмый да кебек иде. Авызы янына көзгә куеп карадылар — тирләмәде көзгә. Сөембикә баскан урнында сыгылып төште, табиб аңа ниндидер үлән төнәтмәсе эчерде.

— Табиб, табиб, ул шулай ук вафат булур микәнни, шулай тиз, кинәт?!

— Йөзенә кан сауган, сөлек куйдык, коткарырбыз, иншалла. Сөз үзегезне саклагыз, ханбикә.

Ятак ягына Нургали вәзир, шәех Колшәриф килеп керделәр. Имам-хәтиб ясин укырга кереште, ятак ягы тын калды. Бары тик Сөембикә генә торып-торып шыңшып куяр иде.

Мәскәү дәүләтен куркытып, Казан илен яуларга ирек бирми килгән баһадир вә жиһангир, курку белмәс дәншәтле Сафа Гәрәй хан 1549 елның изге Рамазан аенда вафат булды. Кырык ике яшендә якты дөньядан киткән, казанлыларның ышанычы вә таянычы булган ханың үлем хәбәрән жиденче көндә Мәскәүгә житкерделәр. Казан иле, Казан халкы ил терәге булган Сафа Гәрәй ханның жидесен уздырганда, аның үлеме куанычыннан Мәскәү кенәзе фрэзин шәрабы эчеп утырды.

Толбикәнә аның тагын да ныграк күрәсе һәм үзенекә итәсе килде. Толбикәнә генә түгел, бай һәм мул яшәгән Казан халкын да, ил байлыгын да, жир-суларын, урман-кырларын, болыннарын, тугайларын да.

— 44 —

Сафа Гәрәй ханның кырыгын уздырганнар гына иде, Сөембикә сөңлесе янына Юныс бәк килеп керде.

— Нишлибез, сөңлем, хансыз калдык? — Жавап көтмәде, киресенчә, Сөембикә уйлап торгалаганчы әйтте. — Үзем утырам тәхеткә, үзем хан булам!

— Син бер тапкыр утырып карадың түгелме инде, Юныс бәк?

— Ташу китте, жирләр ачылды, яңа ел башланды, яңа хан килер кон житте. Мин Шәүвәл аенда туганмын, бу ай миңем ай!

— Ай синеке, тәхет Үтәмеш ханныкы.

Арлы-бирле йөрәнгән Юныс бәк шып туктады, күзләрен акайтып, сөңлесенә карады. Бу хәлгә ышану мөмкин түгел иде.

— Нургали вәзир, шәех Колшәриф, гаскәрбаш Ходайкол, Көнчак углан фатихаларын бирделәр инде. Мәжлес-диван шулай хәл итте. Юл төшү белән Мәскәү кенәсенә шул хакта хәбәр иттерәм. Миңем Мәскәү белән тату яшисем килә. Мәжлес тә килеште.

— Атамыз нә диде, чаптарын жибәргәнсендер?

— Атамыз риза булды, Юныс бәк.

— Димәк, Казан тәхетенә ике яше яңа тулып узган Үтәмеш хан утыра?

— Балигъ булганчы мин утырыммын тәхеттә, Юныс бәк.

Юныс бәк ишекле-түрле йөрәп килде, ханбикә каршына туктады, бертын аңа карап торды.

— Ул балигъ булганчы, сөңелкәем, урыс патшасы Казанның астын-өскә китерер. Дөрөс әйтәләр, хатын үлсә — түшәк китәр, ир үлсә — йорт китәр, дип. Казан тәхетә хәзер синеке дә, минекә дә түгел, Сөембикә. Шәех Колшәриф Казан мәркәзен үз кулына алмакчы. Хәлакәт вә фәлакәт килер Казанга. Хуш, Сөембикә. Кылганы булып. Алай да туганың онытма, авырга килсә, хәбәр ит. Ярдем итәргә тырышырмын. Урыс кенәзләре гомер-гомерләренә судан таш калкып, колмак батса гына бер-березбегә яу йөрербез дип ант-вәгъдә итә килсәләр дә, һәрчак ул антларын боза килделәр. Ташның су өстенә калыкканын, колмакның су төбенә батканын миңем күргәнем булмады, ә менә урысларның борын заманнан бирле биргән антларын ел сасан бозуларына үземә инанырга туры килде, Сөембикә. Бихуш, ханбикә, сиңа игелек теләм...

Сөембикә аны туктатасы итте, хәтта ымсынып куйды, иллә туктатмады, сабыр итәргә булды. Һәм бик ялгышты бугай, чөнки туганыс Юныс бәк аның өчен нык терәк буласы иде.

* * *

Жәй уртасында зур жыен булды һәм бәкләр, морзалар, тарханнар, угланнар, шәех һәм имам-хатиблар Үтәмеш Гәрәйне хан итеп ак киездә күтәрделәр. Углан бала балигъ булганчы аңа күз-колак булырга анасы Сөембикә каралды. Көнчак углан гаскәрбаш урынын биләде, Сафа Гәрәй ханнан калган азамат егетләр хәзер жиһангир Көнчакка буйсыналар иде. Ханбикә Сөембикә Үтәмеш Гәрәйнең Казан тәхетенә утыруы хакында Мәскәүгә рәсми хәбәр жибәрде. Ләкин сугышчан ниятләр белән рухланган Мәскәү хөкүмәте рухи атакай Макарий коткысы белән Казанга яу йөрергә хәзерләнә иде.

Яңа гына Казан тәхетенә утырган Сөембикә өчен авыр вә кыен көннәр башлана.

Юк, Сөембикә тик ятмый, ул гаскәрне ныгытырга ниятли. Яшь патшаның митрополит Макарий башында туган киң колачлы ниятләрен тормышка ашыра башлавына шиге калмый, чөнки аңа бу хакта үз кешеләре аша мөгаллимә һәм киңәшчесе Искәндәр хәбәр итеп тора.

Сәне 1550 елда урыслар Түбән Новгород аша Казанга юнәлә. Урыс гаскәрләре белән бергә үз чирүе белән Шаһгали хан, Әстерхан ханзадәсе Ядигәр дә килә. Исәбен-хисабын алырга кыен булган коточкыч зур гаскәр бары тик Шигъбан аенда гына Казанга якынаялар. Шигъбан-февраль аеның унбишләрендә Казанны камау башлана. Гадәттәгечә, сугышчыларны рухландыру өчен гаскәр белән Дүртенче Иван үзе дә килә. Ләкин яшь патшаны тагын бәхетсезлек көтә: көннәр кинәттән жылыта һәм яшь патша бик күп сугышчыларын югалтып, тупларын су астында калдырып, Мәскәүгә кадәр ачлыктан, чирдән, төрле хикмәтләрдән үлгән мәетләр тезеп, тиз генә Мәскәүгә кайтып китә.

Сөембикә ханбикә генә түгел, бөтен Казан халкы ошбу яман фажига-афәттән Аллаһы тәгалә генә безне коткарды дип мәчетләргә жыелып, гыйбадәт кылалар.

Ләкин Сөембикә ана белән өч яшьлек Үтәмеш Гәрәй ханга Казан мәмләкәте белән тыныч кына идарә итәргә ирек бирми Мәскәү кенәзе — 1551 елда янә Казан тарафына таба яу кузгала.

«Урыс — Казан сугышлары арасында барган бәхәстә Рәсәйнең нәрсәгә омтылганы жәйрәп ята: буйсындыру, мөселман мәмләкәтен юк итү. Казан дөүләте Мәскәү түрәләренә һич кенә дә тынгылык бирми. Өченче Иван заманында казанлылар урыс мәмләкәтенә ясак салу белән канәгатьләнсәләр, 1521 елда Өченче Василий шул ук борынгы заманнардагы төртипне саклый. Сәер хәл, татарлар үзләре урыслар өстеннән хакимлек иткәндә бары тик ясак түләтү белән генә чикләнсәләр, Мәскәү дөүләте исә Казан мәмләкәтенә бөтенләй кул салырга ниятли. Заманында татарлар урысларның сәяси мөстәкыйльлегенә дә, кенәзләренң хакимиятенә дә, аларның гаскәрләренә дә, диннәренә дә, телләренә дә беркайчан да кул сузмыйлар. Хәтта Василий Темныйны әсир иткән Олуг Мехәммәд тә Мәскәүдән даими рәвештә ясак салдырып тору белән генә чикләнә. Хак, бу татар бәкләрен, ханзадәләрен урыс жирләренә ия итеп куюга ирешә, әмма үзе вафат булгач, бу хәл бик тиз юкка чыга. Киресенчә, Касим хан кебек ханнар аның угланнары вә оныклары Мәскәү кенәзләренң мәнфәгатен яклауга керешәләр, Казан мәмләкәтенң кан дошманына әвереләләр. Шаһгали хан, әйтик, үзе генә дә Казан тарафына дүрт-биш тапкыр яу йөри...», — дип яза тарихчы.

Сөембикә ханбикә боларның барысын да белә, барысыннан да хәбәрдар була. Ул тиз арада Тау ягын югалта, урыслар һәм касимлылар Зөя елгасының Иделгә килеп кушылган төбәгендә кирмән-кала салалар, Сөембикә хәтта шул кала-кирмәнне дә туздыра алмый. Тау ягы халкы: чирмешләр, чувашлар илтабарлары белән урыс хөкүмәтенә барып сыгыналар. Сөембикә мөгаллимә һәм киңәшчесе Искәндәр хан Мәскәү хөкүмәте белән элемтәгә керергә тырыша. Әллә киңәшче Искәндәр

моны теләми, әллә урыс хөкүмәте ниятен тизрәк тормышка ашырырга омтыла — ике арадагы илчелек бернинди дә уңышка ирешә алмый. Ул гынамы, Сөембикә ханбикә Казан түрәләренең ышанычын югалта, аның турында гайбәт сата башлыйлар. Имеш, Көнчак углин белән урала. Моны раслый алмыйлар. Бу гайбәт берәз гына тынып тора да яңасы калкып чыга: гаскәрбаш Көнчак Үтәмеш Гәрәй ханны үтәргә тели икән һәм үзе хан булырга ниятле, ягъни Сөембикәгә өйләнергә. Гайбәт, авыз чайкаулар урамнарда тарала, базар халкына барып ирешә. Халык Көнчак углин каршы күтәрелә. Казанда кырымлыларны эзәрлекләү башлана. Көнчак углин үзе белән ышанычлы кешеләрен, гаиләсен алып, жыйган байлыгын төяп, качып китәргә мәжбүр була. Сөембикә ханбикә Казанда терәксез кала. Мәскәү дәүләтенең илчеләре төмам әрсезләнәләр, Казан куштаннарына: «Әгәр дә мәгәр сез ханбикәне угланы белән патшага жиберсәгез, Мәскәү сезне тынычлыкта калдырарак. Ханны үзегез сайлап ала аласыз. Әйттик, Шаһгали ханны тәкъдим итәргә була». Бу үзенә күрә Казан хөкүмәтенә элмәк ташлау кебегрәк сәясәт була. Ләкин Казан куштаннарының башка чаралары калмый — алар Сөембикәне угланы Үтәмеш Гәрәй хан белән Мәскәүгә озатырга ризалык бирәләр. Казан мәмлөкәте күзгә күренеп жимерелә башлый. Моны, әлбәттә, ил башында торган шәех Колшәриф тә, вәзир Нурғали дә аңлыйлар, иллә алар да килеп чыккан хәлләрдән котылу чарасын күрмиләр — риза булалар.

1551 елның август-сәфәр аенда Сөембикә ханбикәне угланчы Үтәмеш Гәрәй хан белән Мәскәүгә Дүртенче Иван карамагына озаталар.

Казан халкы моны зур фажига итеп кабул итә.

Һәм халык хаклы була.

Казан тәхетенә Шаһгали хан килеп утыруга, барысы да асты-өскә килә. Чонки хан бар булган үзенә каршы түрәләрдән үч алырга керешә. Шаһгали ханның кылычынан Казан мәмлөкәтенең аксоякларын суюдан кан кипми. Ул гынамы, ошбу күңелә тулы мәкер йөрткән хан хөкүмәт куштаннарын мәжлескә чакыра һәм урыс кенәзләре белән берлектә аларның барысын да диярлек кылычтан уздыра. Бу коточкыч фажига халыкка ирешә һәм халык шаһгалилеләргә һәм урысларга каршы күтәрелә. Калада тиңе булмаган суеш башлана. Кирмән капкалары бикләнә, кораллар барлана, төрки-мөселман доньясына Казан мәркәзенә хан сорап мөрәжәгать таратыла. Урыслар шаһгалилеләр белән бергә Казанга килә торган юлларны һәръяклап сакласалар да, Әстерханнан Ядигәр атлы яшь ханзадә үзенә атлы гаскәре белән Казанга килеп житә, аңа Хан капкасын ачалар һәм корылтай-жыен уздырып, ханзадәне хан итеп күтәрәләр.

Бу хакта Сөембикәгә Мәскәүгә килгән якиннары житкерделәр һәм сирәк-мирәк булса да янына килеп киткән мөгаллимә Искәндәрдән Сөембикә Көнчак язмышы белән кызыксынды, Искәндәр аңа булганын-күргәнен сөйләп бирде.

Көнчак угланни Кырым юлында урыслар белән берләшкән шаһгалилеләр тоталар. Катты орыштан соң Көнчак угланни әсир ителәр һәм биек кенәз каршына алып кайталар, әлбәттә инде гаиләсен дә. Ислам динен кабул иткән хатыны Мәрьям ике угланы белән шундук чукуна һәм син дә чукуң дип ире алдына егыла. Әмма Көнчак углан аңа бик озак карап тора һәм бары тик бер сүз әйтә: «Ләгыйн, югал күз алдымнан!»

Икенче көнне Көнчак угланни башын кисәләр, ә чукуңган балалары белән кире Мария атына күчкән дъяк Варлам кызы атасы йортына кайта. Искәндәр ишеткән хәбәр хак булса, Мария бер дә дъяк Варлам кызы түгел икән, ә бөтенләй башка кешенекә. Имеш, Марияне яшь патша балалары белән үз сараена хезмәткә алган...

Сөембикәгә дә яшь патша шарт куйды: әгәр дә мәгәр ханбикә христиан динен кабул итә икән, ул аны кенәгинә итәчәк һәм аңа Касим каласын бирәчәк. Тик Сөембикә моңа риза булмый. Шуннан соң биек кенәз Дүртенче Иван аңа елганың аръягына ике катлы өй салдыра һәм сакчылар куеп, шунда урнаштыра. Казан мәмлөкәтенең ханбикәсе әсир дә, әсир дә түгел икән, шул ук вакытта кайда булса чыгып йөрергә дә хакы юк, патша сакчылары аны бик нык саклыйлар икән, дигән хәбәр доньяга тарала. Һәм әлбәттә инде бу хәбәр атасы Йосыф бәккә дә барып ирешә.

Сөембикә үлемнән курыкмады. Үлем ана ошбу мәсхәрәле афәттән котылу гына булып иде. Ана буларак ул бары тик угланы Үтәмеш очен генә әсир сурәтендә яши. Ана баласын югалту бер үлем генә түгел, ике үлем булып иде. Ул утыз елга якын яшәү гомерендә берәүгә дә яманлык кылмады шикелле, урыны ожмахта булып, иншалла. Үтәмеш угланы, Аллага шөкер, әлегә үз янында. Ләкин Искәндәр әйтте инде, баланы аңардан аерырга һәм чукундырырга телиләр икән. Кем? Әлбәттә инде мөселманнарның кан дошманы митрополит Макарийдыр. Ул кешене Сөембикәнән күргәнә юк, күрергә язмасын дип йөри иде, иллә язмыш аны ошбу кеше алдына үзе китердә. Йөрәк парәсе Үтәмешен шул кеше чукундырачак. Нә эшли ала ул моны кылдырмас очен? Бит ул аны үзе тапты, үз күкрәк сөтен имезеп үстердә. Йөрәк парәсен аңардан аерып, чукундырып кына калмаслар, ары таба муенына тәре таккан Үтәмеше урыслар кебек мөселманнарны суеп йөрер, аннары чиркәүгә кереп, кылган явызлыкларын жуйдырыр һәм аның бәләкәче, һич булмас димә, көннәрдән бер көнне үз анасын суеп китәр. Һәм тагын чиркәүгә кереп, гасбен жуйдырыр — балакайның кылычыннан кан кипмәс.

Ә бит ул аны үз күкрәгеннән имезде, инәйләргә бирмәде, үзе коендырды, үзе тәрбияләде, әти-әни сүзләрен үзе әйтергә ойрәттә. Сафа Гәрәй ханга кияүгә чыкканда яш, бик яш иде. Киң далада үскәнгәме, аның һәрчак күкрәге тулы сөт булып иде. Шуңамы, бала таза-сәламәт үстә, бер тапкыр да авырмады, анасы кайгы-хәсрәт белмәде. Әгәр дә мәгәр аларны аермасалар, тиздән ул анасыннан сорар: «Әнием, нигә без монда, нигә Казаныбызга кайтмыйбыз?» — дип сорар. Нә әйтә алып ул аңа?! Ә бит ул ханбикә!..

Ничекләр куанган иде ул балага узгач, ничекләр шатланып беренче хәрәкәтен көткән иде. Эчендә тибешә башлагач, йөрәге күкрәк челтәреннән чыгып, кош булып очып киткәндәй булган иде. Бит ул аны тапканда да бик тә жиңел котылды. Ул юраган иде инде — ир бала булырга тиеш. Һәм юраганы юш килде — кендек әби сабийның кендеген бәйләде дә баш очына күтәрәп: «Ир бала, ханбикәбез ир бала тапты! Ханыбыз туды, ханыбыз!» — дип кычкырган иде. Шул тавышка ятак ягына Сафа Гәрәй хан атылып килеп керде. Килеп керде дә Сөембикә янына килеп, кулыннан алды. Авыр иде Сөембикәгә, хәле калмаган иде, ләкин ул ир-канатына елмаерга тырышты, зәгыйфь кенә тавыш белән: «Сафа жаным», — диде. Бары тик. Ул шат иде, күзеннән бәхет яшьләре акты. Сөембикә сүзендә торды, мәхәббәтенә-сөйгәнә таштай-тукмактай малай табып бирде. Һәм, шатланган иде дә соң Сафа Гәрәс! Балалар кебек сикергәләнгән иде.

Аннары аларның барысын да кендек әби куып чыгарды. Сөембикә ишетеп ятты: хансарай йортында сорнайлар кычкырды, боргылар улады, шөлдер гөрләде, дәвал-базлар кактылар.

Бер атнадан аны, өр-яңа киёмнәр киендереп, баласын кулына тоттырып, шәех Колшәриф алдына чыгардылар. Бала атлы булды — Үтәмеш дип атадылар. Сафа Гәрәй үзе бирде улына исемне.

Үтәмеш тиз үстә. Нугай даласында каймаклы үлән ашап тукланган дөяләрнен сөтен эчеп үскәнгәме, Сөембикәнән күкрәк сөте баладан артып та калып иде. Күрмәде ул баласының үскәнән, башкалар күрдә, башкалар гажәпләнде вә сокланды, әлбәттә инде атасы. Сөембикәнән бөтен дикъкате балада иде, шуңамы, гүя серле вә бәхәссез дөньяда яшәде, явызлык күрмәде, күзләрен шатлык нуры каплаган иде. Ә бит бу чорда урыс белән ике арада канлы сугышлар барды. Ике яктан да бертуктаусыз явызлыктар кылынды, таш һәм дымсу зинданнарда аяклары богауланган коллар, тоткыннар ятты.

Ике илдә дә кан кою дәвам иткән. Һәр илдәге тәхет сукмаклары дуамал аксөякләрнен каннары белән салават күперенә әверелгән. Тәхет очен көрәш беркайчан да туктамаган. Һәр хөкемдар үз хакимиятен үзе ныгытырга тырышкан, мәрхәмәтсез булган, күп очракта бинахакка дус-дошманнарының башларын кистергән. Явыз-надан вә гафил хаким тора-бара үзе дә хакимиятнең колына әверелә барган. Бу коточкыч хакыйкәтне Сөембикә үз күзләре белән күрдә. Ул белгән һәр тиран һәм хөкемдар теге йә бу туган-тумачадан, нәсел-нәсәбадан гына түгел, илдән, халыктан, диннән үчнә тагын да яманрак итеп алырга тырышкан. Янәсе, сабак

булсын. Ә дөнья тәгәрмәче әйләнә дә әйләнә. Аның туктаганы юк, туктамас та. Әмма килер-бер көн, бүген буйсындырган халык ирек даулый башлар, баш күтәрер. Тагын үч алу, тагын кан кою башланыр. Тагын да яманрак, тагын да хәтәррәк жәзалар уйлап табарлар. Кем туктатырга тиеш моны? Кайчан бу ике халык акылга килер дә бер-берсенә кул сузар? Кайчан берсе-берсеннән өстен икәннән раслаудан ваз кичәр?..

Кисеп кенә әйтү кыен иде.

Әйтүләре хак булса, бүген Үтәмеш Гәрәй хан артыннан килергә тиешләр. Яшь патша Дүртенче Иван аның бәгырен карагруһ митрополит Макарий кулына тапшырыр. Житмешне куып килгән карт үз динен генә өстен күрер, кан коя-коя мөселманнарны христиан диненә күндөрүдән кайчан ваз кичәр?.. Шул кешеме Алла колы, шул кешеме изге атакай?! Салкын кышта аның баласын бәкедәгә суга тыгып алырлар, аннары чиркәүгә алып барып чукундырырлар. Ичнни аңламаган балакае күз яше белән елар: «Әнием, әнием кая, әниемне бирегез!» — дип өзгәләнер.

Башына энә шундыйрак уйлар килгәч, Сөембикә каравыш кызын Искәндәр артыннан жибәрде. Мөгаллиме көттермәде, килеп тә житте.

Керде, сәлам юллады һәм бүлмәнең ишек келәсен элде. Сөембикә аны түргә дәште, каршына утыртты.

— Искәндәр, син минем монда бердәнбер якин кешемдер. Әйт әле, хәмер эчүдән, барымта йөрүдән, хатын-кыз белән азып-тузудан башы чыкмаган Иван патша чынлап та минем Үтәмешемне чукундырырга телеме?

— Шулай, ханбикәм, патша балага исемне сайлаган инде — Александр, ягъни Искәндәр.

Сөембикә түземе жуелып, торып китте, кулларын кая итәргә белми йөрөнөп килде.

— Нигә Иван патша минем белән кинәшми?! Кем баласы турында сүз бара! Аныкымы бала, минекеме?..

— Синеке, ханбикәм.

— Син тагын муеныңа төре тактың, Искәндәр?

— Тактым, ханбикәм. — Искәндәр күлмәк якасын яба төште, утырган жирендә борсаланып алды, торып ук басты. — Алар мине Казан мәмләкәте тарихын язарга мәжбүр иттеләр, ханбикә, ә исемем сызып ташладылар. Яшь патша үзе каләм тотып укыды, мин аларны мактарга мәжбүр булдым, ханбикәм. Кичер мөгаллимен, кичерә алсаң...

Искәндәр ханбикә алдына килде дә аягына төште.

— Тор, Искәндәр! Патшаңа әйт, ханбикә баласын чукундырырга бирмәчәк, диген.

Искәндәр тезләнгән килеш ханбикәгә күтөрелеп карады.

— Мин аңа бу хакта әйтә алмамдыр, ханбикәм.

— Алайса, син мине урла, Искәндәр. Минем атам йортына кайтасым килә.

— Ханбикәм, атаң Йосыф бөк сине һәм угланыңны Иван патшадан кат-кат сораткан. Ләкин патша һаман ризалыгын бирми, митрополит рәхсәт итми икән, диделәр.

— Мин аны шулай дип уйлаган идем дә, ил белән митрополит идарә итә дип. Хак икән.

— Ханбикәм, сине хәзер Шаһгали хан даулый икән. Ханна Казаннан куганнар. Кирмәнненә кайткан, имеш. Патшага сине сорап кергән, диделәр.

— Урла безне, Искәндәр, урла! Мин сине үзем белән атама алып китәрмен. Син анда ил тарихын яңабаштан язарсың.

— Бу мөмкин хәлме, ханбикәм?!

— Чын ир-ат өчен мөмкин булмаган хәл юк, Искәндәр. — Сөембикә дә тезлән-де, Искәндәрнең күзләренә карады, кулы белән битенә кагылды. — Урла, коткар безне, Искәндәр...

Искәндәр ханбикәнең кулын тотып алды, уч төбен үпте һәм кайнарлашып:

— Мин сине коткарырмын, ханбикәм, — диде.

— Безне, Искәндәр, безне, улым белән мине!

— Сезне, ханбикәм, сезне. Тик син мине ташламассың, ханбикәм, минем синең янында үлсәм килә.

— Син минем мөгаллимем, киңәшчем, Искәндәр. Аллаһы тәгалә, мөгаен, сине миңа үзе биргәндәр. Мин сиңа ышанам. Мин беләм бит, сиңең дә монда ышанычлы кешеләрең бар.

— Бар, ханбикәм, бар. Мин сине алып китәргә рөхсәтне митрополитның үзеннән алырмын, йә булмаса дъяк Сильвестрдан.

Ул ханбикәнең битләреннән үпте, Сөембикәнең күз яшьләрен ялады.

— Мин сиңа беркайчан да хыянәт итмәдем, Искәндәр. Коткар безне. Кыл бер изгелек. Алып кит угланым белән Нугай даласына. Казан йорты таланды, жәберләнде, мәсхәрәләнде, үземне әсир иттеләр. Канатларым булса, туган якларыма кош булып очып кына китәр идем дә бит...

Ханбикә чарасыздан үкси башлады, битләре буйлап яшь акты, Искәндәрнең битләре, куллары чыланды. Тозлы, тансык иде ханбикәнең күз яше. Искәндәр сикереп торды. Барып, ишекне ачып карады, янәсе тыңлап торучы юкмы. Ул катгый нияткә килгән иде, Сөембикә моны ир-затның йөзеннән үк тойды.

Күңелгә өмет кошы килеп кунды.

Качарга!

— Искәндәр, бүген үк, хәзер! Иртәгә Үтәмеш ханны чиркәүгә илтеп чукуындырачаклар. Мин моны теләмим, теләмим, Искәндәр!..

— Көт! — диде Искәндәр һәм шундаен иттереп әйтте ки, Сөембикә чак кына аның артыннан ташланмады — үбәсе иткән иде, ләкин Искәндәр чыгып киткән иде инде.

Ул ашыга-кабалана жыенды. Һәм кинәт куркынып, туктап, уйланып торды. Ышануы кыен иде, ләкин ышандырды ич, ышандырды. Ниһаять, әсир ителгән, изелгән, кимсетелгән һәм рәнжетелгән, мәсхәрәләнгән күңеленә кечтеки генә шәм яктысы төште, ләкин чарасызлануы шул чиктә иде ки, торган саен әсәрләнде, торган саен нәүмизләнде, сабырсызланды. Ярсынган йөрәк максати хәлнең тизрәк хәл ителүен тели иде. Бүген ул йә мәңгегә ошбу ил тарафыннан алган жәбер-золымнан котыла, йә шушы кяфер арасында ятып кала.

Тышта кыш. Ай яктысы якты. Сирәк-мирәк кар бөртекләре тәрәзәгә килеп орына — аларга да ирек юк, аларны жыл әсир иткән, кая тели — шунда илтеп ташлый. Аның туган якларында кыш болай иртә килми. Карлы-буранлы якларга ул унбиш яше тулар-тулмас килде. Унбиш елга якын гомерен шушы салкын кышлы якта уздырды. Нә тапты, нә күрде. Барысын да күрде: кан да, түрә вә хаким дә булып алды, менә хәзер үзе әсир ителде.

Һәр тумыш көнне ул атасыннан, йә абасыннан хәбәр көтте — коткарырлар дип өмет итте. Юк, хәбәр килмәде дә килмәде. Исмәгыйль абасына мөрәжәгать итте, анысы бөтенләй җавапсыз калдырды. Кем өчен яшәргә тиеш ул хәзер? Жанкисәгеннән аергач, кемне бәхетле итә алыр? Юк, булмас ул. Аңа яңа утыз яшь тулып ята, гүзәллеген, зифалыгын жуймаган гына түгел, аны күрергә әллә кемнәр булып китте инде: боярлар, кенәзләр, дъяклар, сарай куштаннары. Аңа сокландылар, күрү белән гашыйк булмасалар да, кызыктылар. Ләкин ул алар арасында бары тик бер кешене — Искәндәрне күрде. Чөнки ул аны белә иде.

Йа хода, ул аңа туганы кебек ич! Бары тик. Әллә соң бичара, ул да бер-бер нәрсә өмет итәме? Әйтик, ул да ханбикәсенә гашыйкмы?! Тик булмас ул, үлде, сүрелде, көлгә әверелде мәхәббәте. Кайтмас ул әйләнеп, адәм баласы бер гомергә ике тапкыр мөлдәрәмә тулы бәхет тоя алмый; тоя алам, алдым, дисә дә ул үз-үзен, йә ишләрен генә ялганлай...

Сөембикә аны хәзерләнеп көтте. Аның үзе белән бер генә хезмәтчесен дә аласы килмәде, шикләнүләре бар иде. Каравыш кызга да бер сүз дә әйтмәде. Безне патша чакырткан, шуңа жыенып торабыз, бар, борчылма, ят, диде. Үтәмешне ул үз янына алды. Башта баланы киендерде, киендергән килеш, йокларга салды. Ничек алып чыгып китәр Искәндәр аларны? Өй-каралты тирәли сакчылар тора, хезмәтчеләре арасында да тугры булмаганнары бардыр. Бүген, бүген китәргә тиешләр алар. Иртәгә соң булып куюы бар.

Һәм ул килде. Шаулап килеп керде. Сөембикә һични сорашмады, алар хөкеменә бирелде. Йоклап яткан баланы кара мыеклы, таза егет күтәреп алып чыгып китте, Сөембикә аңа иярде. Йөрәгә дөп-дөп тибә, күңеле ашкына иде.

Чыктылар, чаналарга утырдылар. Капкалар ачылды. Сөембикә артына ка-

ерылып карады, капка төбөндә гүя Иван патша басып тора иде. Сакчыларына кадәр патшаларына охшаганнар, дип уйларга өлгерде.

Нигәдер Иван патшаны күз алдыннан жибәрә алмады. Төн булса да тире юрганга баласын төрә төште, үзе бөркөндә.

...Башта аның янына митрополит Макарий килде. Ул аны тылмач аша христиан диненә сыгынырга үгетли башлады. Сөембикә саф урысчалап ана:

— Нет владыка, не бывать этому!¹ — диде.

Митрополит Макарий моңа аптырабрак калды, әмма ары таба үгетләмәде, башка нәрсәләр турында сөйләшеп утырдылар. Шуннан соң икенче көнне Иван патша үзе килде. Яшь иде әле патша, ләкин инде тешләре черегән, сакалы сирәгәйгән, чәче коела башлаган. Бөкре борыны бөтен йөзен каплап тора сыман, эчкә баткан яңаклы, чак кына бокресе чыккан, күзләре соры, тирән утырган, кашлары сирәк, тырпаеп тора. бугаз төсрә чәмәй кебек төртөлгән. Патша аны митрополит кебек христиан диненә димләмәде, бары тик:

— Толбикәне рәнжетмиләрме, яхшы ашаталармы? — дип сорады.

Сөембикә патшаның һәр соравына җавап бирде, үзе сорашты, көтелмәгән нәрсәләргә ачыклык кертте. Патша моны ханбикәдән котмәгән иде, күрәсен, бик озак, уйланып, дәмми утыргалады, ахыр сабуллашып чыгып китте.

Сөембикә аны карашы белән озатып калды. Мең еллар буена Идел буенда мөстәкыйль дәүләт булып яшәгән татар халкына вакытсыз бокресе чыга башлаган, чукуна-чукуна маңгаена тап төшергән диндар кеше богау сала — буйсындыра. Ә бит яшәү дәверендә Идел буендагы төрки болгарлары вә татарлары үзләрен генә түгел, урыс мәмләкәтен дә туйдырып яталар.

Дүрт-биш елга бер ачлык кичергән урыс халкы күрше татарлардан бернинди дә михнәт күрмиләр иде югыйсә. Ә юк, яуларга, буйсындырырга кирәк була. Хәзер инде бу ачлык Идел буе халыкларына да барып житәр. Чөнки уе-теләге басып алуда, барымтада булган халык хезмәттән бизәр, башка халыклар исәбенә яшәргә омтылыр. Шул ук вакытта иле-жире, дине-теле, горесф-гадәте, яшәү гамәле, кала-мәркәзе булган халык беркайчан да баш бирмәс, һәрчак Азатлык, Ирек өчен баш күтәрер. Гәрчә Дүртенче Иван Казан каласындагы һәр ир-атның башын кистергән булсаң да, мөселманнарны каладан куган булсаң да, калган карт-корыны, бала-чаганы Болак артындагы сазлыкка кусаң да, ә аларның мәһабәт бишаларын, иркен утарларын үз воеводаларыңа өләшеп бирсәң дә, сугышчыларыңнан кала халкын өч көн, өч төн талаткан булсаң да, синең халкыңа беркайчан да ит кунмас. Чөнки жир-туфрақ, жир-ана бары тик бер халыкка гына ияләшә, бары тик бер халыкны гына ярата. Баскыннар өчен ул яттыр, алар жирне яратмалар, бик тиз кадерсезлән-дерерләр. Шуннан янә Рәсәйгә ачлык килә башлар. Идел буе Болгар дәүләтенә кемнәр генә кызыкмаганнар. Аурупаны яуларга ташланган Батый хан да башта шунда туктый. Болгар халкы бер-бер артлы баш күтәрә башлагач кына, Иделнең түбән ягына төшеп, башкала салырга мәҗбүр була. Василий Темный да, Өченче Иван да, Өченче Василий кенәзләр дә, Аксак Тимер дә, Булат Тимер дә, Туктамыш хан да, әмир Идгәй дә, Олуг Мөхәммәд хан да Казан мәркәзенә кул салалар, ә кайберләре шунда шәһит була. Әмма аларның берсе дә мәһабәт каланы Дүртенче Иван кебек жир белән тигезләми, халкын кылычтан уздырмый, меңләгән хатын-кызын әсир итеп алып китми. Иң мөһиме, дәүләтнең тигезен сүтми.

Басып алучыларның татарларны күндәм, сабыр итеп күрәселәре килә. Тик ялгышалар. Әйе, татарлар сабыр вә күндәм һәм кунакчыл халык. Мәгәр бу халык беркайчан да бәйсез һәм мөстәкыйль яшәүгә омтылудан баш тартмас. Азатлык өчен бу халык мең еллар үткәч булса да көрәшүен ташламас. Татарларның Азатлык байрагы жилфердәр көннәр алда әле. Ә сине, Дүртенче Иван, тора-бара татар гына түгел, хәтта үз халкың да каһәрләргә керешер, чөнки син үз халкыңа да бик күп җәбер-золым китердең. Син ашыгып яуладың Казан мәмләкәтен, Дүртенче Иван. Кылган явызлыгың өчен үкенү сиңа килмәсә, оныкларыңның оныкларына килер. Чөнки татар халкының рухы бөек, ә һәр халык рухы белән куәтледер. Жире-иле,

¹ Юк, хакым, булмас ул!

теле-дине булган халык баскыннарга баш имәс, мең еллар үткәч булса да, Азатлык байрагын күтәрәп чыгар һәм теләгенә ирешер.

Тарих шуны раслый, баскынлыкка йөз тотып, ил-дәүләтләрне яулап һәм талап гомер итәргә исәп тоткан халык иртәме, соңракмы барыбер фажигага дучар булып. Чөнки тиранн хакимият кул астында яшәгән халык хыялдан мәхрүм ителер, гафил вә надан түрәгә иярүдән надан калыр, елдан-ел упкынга таба төгәрәр. Борынгы греклар дөнья халкына гүзәл сыннар ясап калдырганнар, яһүдиләр изге китап бүләк иткәннәр, гарәпләр халыкларны әле булса моңлы телләре белән сихерлиләр. Синен йөзөндә дөнья халкына нәрсә бирә милләтең?! Әйт, яшь падишаһ!... Жан вә кан коюдан башка нинди изгелек кылдың халыкларга?! Хак әйткәннәр борынгылар, акыл белән көн күргән кайгысыз яшәмәс, дип. Бүген минем халкым кайгы-хәсрәт кичерә. Син аны китерден, яшь падишаһ, минем халкыма. Минем тырыш вә хезмәт соючән халкымны жир-малыннан, урман-суларыннан мәхрүм иттең. Ләкин рухы нык, гақылы жимле булган халык яши-яши гакыл камиллеген барыбер раслар, халкың татарларны танырга, хөрмәт итәргә мәжбүр булып. Әйе, син бүген көчле, күрше-тирә дәүләтләргә барымта артыннан барымта йөрисең, ләкин онытмасан иде, яшь патша. Аллаһы Тәгалә беркайчан да көчленең көчсезне жәберләвен як-ламаган, аның каһәре синен башына да житәр әле...

Соембикә шулай уйлады, әмма бу хакта яшь патшага авыз ачып әйтә алмады. Жиңүләрдән башы әйләнгән, горур вә төкәббер, үзен Аллаһы тәгалә йөзөндә күрә башлаган яшь патшагамы моны аңларга! Хәер, Соембикә әйткән-уйлаган кадәресеннән дә канәгать калган иде. Гақылы булса, аңласа, нә бу дөньяда, нә теге дөньяда, нә ахирәттә, нә ахырмаманда тыныч тормыш булмас аңа. Каберендә кат-кат әйләнер, торган сәен табутын кузгатырлар, сөякләрен иләрләр, чөнки ошбу кеше башы яшь булуга карамастан бик күп явызлыктар кылды, бик күп жан-кан койды һәм беркайчан да дусны дошманнан, дошманны дустан аермады, аның өчен алар барысы да дошман иде, хәтта үз халкы да.

* * *

Берәү дә аларны туктатмады. Ниндидер авылларны үттеләр, инеш-елгаларны кичтеләр. Соембикәнең шатлыгы эченә сыймады. Чана жиңел, кар тирән түгел, пар ат жилле элдерә. Алар уртада. Алдан бер чана, арттан бер чана бара. Үтәмеш — йөрәк парәсе янында. Тиздән ил чигенә житәрләр. Рәсәй дигәннәре артта калыр.

Үтәмеш уянды, борсалана башлады. Туктадылар, атларны берәз ял иттереп алдылар. Искәндәр тавык ите, тутлаган каз, казылык өләшәп чыкты. Капкалап алдылар да кузгалдылар. Искәндәр алар чанасына күчеп утырды һәм:

— Котылдык, котылдык, ханбикәм! — дип кычкырды.

Соембикә аның күкрәгенә башын төрттә дә елап жибәрде. Мөгәен ул ана нидер әйтергә тиеш булгандыр, әйтә алмады, үксәе басылмады, хәтта бәләкәй Үтәмеш әнисен юатырга теләде. Күзләреннән яшен сөрттә, елама, әнием, тагын аша, диде. Шунда гына Соембикә яшь аралаш көлеп жибәрде һәм баланы кочагына алып:

— Искәндәр мөгәллимебездә рәхмәт әйт, улым! — диде.

Кич якта ниндидер авылга туктадылар — кунып чыгарга булдылар. Татар авылы икән, Касим хан заманында ук күчеп килгәннәр дә төпләнеп калганнар.

Аларны хужабикә жылы гына каршы алды, Соембикәгә түр яктан урын бирделәр. Ашап-эчкәч, Искәндәр аның янына килеп утырды. Түр як диварына шәмаил элөп куйганнар. Аллаһүммә салли догасы. Үтәмеш бик арыган икән, ашагач та йокларга ятты, әнисе янындагы мөдәргә борынын төрткән, Искәндәр килеп баланың өстенә тун юрган япты, аякларын төрдә. Һәм дивардагы шәмаилгә сөйләгән-дәй:

— Хужабикә сине, ханбикәм, минем хатыным дип белде бугай, синен кырыңа кертәп жибәрде, — диде.

— Мин һаман куркам, Искәндәр. Безне куа килмәсләрме?

— Без алардан котылдык, Соембикә. Ышан.

Искәндәр калтыранган куллары белән Соембикәнең битенә кагылып алды.

Искәндәрнең күңелендә нинди хисләр дулаганын аңлавын тоюга, ана оят булып китте. Ул үзенә артык еракка кереп баруын абайлады бугай. Сөембикә аның кулыннан тотты, җиңелчә үз итеп кысты. Искәндәр шушы мәхәббәтә хакына егылып үләргә әзер иде. Ул ханбикәсен шул хәтле гонаһсыз вә илаһи көч белән ярата иде ки, аның өчен үләсе килде. Мәхәббәтен раслау өчен бу хәл бердәнбер чара булып күренде. Сөембикә аның беренче мәхәббәтә иде, гәрчә унбиш ел бергә булып та ана бу хакта бер тапкыр да әйтергә кыймаса да, бу шулай иде — ул аны, бары тик аны ярата. Ләкин ничек ана бу хакта әйтергә, ничек жөрйәт итәргә?

Сөембикә аның икенче кулын да учына алды һәм Искәндәрнең күзләренә карады, һәм:

— Мин сиңа шундаен рәхмәтле, Искәндәр, шундаен рәхмәтле, — диде.

Гадәти дәшү түгел иде бу, саз моңы килде. Искәндәрдә, хәзер бәхеткә тисенәчәкмен, дигән өмет утын кабызып жибәрдә. Бу тавышта вә дәшүдә сагыш тулы аһәң дә, көмеш кыңгырау зенләвә дә, гарәп имчеләренен сихри тел моңы да бар иде.

Мондый очракта ул үзен ничек тотарга белми иде, гомер буена аксөякләр даирәсендә уралса да, алар белән якынлык кылмады, кылмады гына түгел, бу хакта авыз ачып сүз әйтергә дә куркып йөрдә. Хис ташкыны кешене ихтиярсыз итә, хис ташкыны нәфрәттән дә, ярсудан да өстен. Кеше күңелен бу халәттә бары тик гүзәл күренешләр генә биләп ала. Ул аны кочты, сөя, назлый башлады.

Ишек бикле, почмактагы түмәрдә шәм яна. Ул шәмне сүндермәде, ул аның зифа сынын, тылсымлы тәнен күрәргә теләде. Һәм күрдә. Беренче булып мәхәббәт миңен күрдә һәм аны күргән һәр ир-ат кебек өнсез калды. Чынлап та сәер иде, миңнән нурлар балкый кебек иде. Искәндәр акрын гына миңгә кагылды һәм кинәт кулын тартып алды — аның уч төбенә ялкын сулышы кагылып киткәндәй булды...

* * *

— Искәндәр, — диде ханбикә тәгаен аны үз итеп. — Синәң бу кешеләренә ышанычлымы?

— Ханбикәм, мин аларга унар алтын түләдем. Ука елгасын чыгарып жибәрергә вәгъдә бирделәр. Мин аларга ышанам.

— Мин сиңа ышанам, Искәндәр. Гомеремә ышандым. Син урыс янында — урыс, татар янында — татар, христиан янында — христиан, мөселман янында — мөселман. Шуны гына аңламый интегәм.

— Ханбикәм, патша галижанәпләре сиңа ул мөмкинлекне биргән иде кебек.

— Минем сиңа әйткәнем бар, дин адәм баласына аң белән керә, жан белән чыга дип. Мин каберемә дә үз динем белән ятырмын. Син нишләрсен, син?

— Ханбикәм, ике дин дә бер тамырдан чыккан. Аллаһы тәгаләбез бер, пәйгамбәрләребез дә.

— Мөхәммәд галәһис-сәламдәме?

— Ул да дип әйтмим, әйтик, Муса, Гайса пәйгамбәрләр.

— Лә иләһә илләл-лаһу, диген Искәндәр. Китик, Искәндәр, юл кешесенәң юлда булуы хәерле.

Атлар янә буран туздырып җилле генә алып киттеләр. Ял иткәннәр, ашаганнар, пошкырынулары ук башка.

— Сөембикә, тиздән Ука елгасына житәрбез. Аннан без иректә, азат!

— Бирсен ходей, лә иләһә илләл-лаһу Мөхәммәдүр расүлуллаһ.

Көн икенче яртыга авыша башлаганда Искәндәр арттан куа килгән җайдакларны күрдә. Юк, Искәндәрнең алай дип уйлыйсы килмәде. Мәскәүлеләр түгел икәннән ул белә иде, андагы түрә-куштаннарның барысын да диярлек сатып алды — килештеләр. Кем булыр? Шулай ук?..

Җайдаклар күзгә күренеп якыная башлады. Сөембикә ханбикә юрганга төреңгән дә йокымсырап бара. Әйтмәскә, ярамый.

Искәндәр егетләргә атларны жан фәрмәнгә куарга әмер бирде.

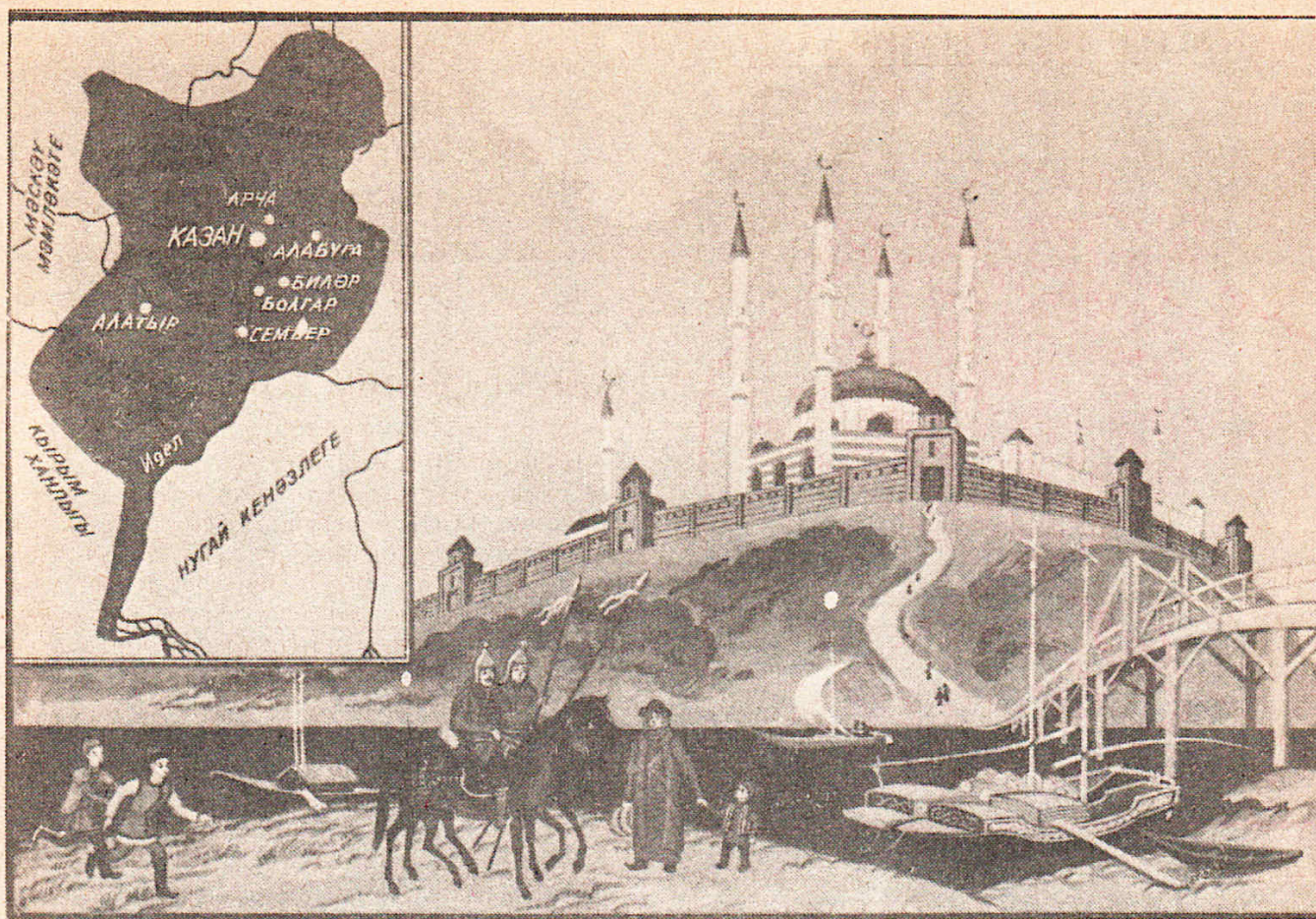
Ләкин җайдакларның атлары куәтлерәк булдылармы, ара торган саен кыскара барды.

Рәссам И. РЕПИН. Иван Грозный һәм аның улы Иван.

Таныды куа килүчеләрне Искәндәр, шик юк, Шаһгали гаскәриләре иде. Хәтта Шаһгали үзе бугай әле. «Димәк,— дип уйлады Искәндәр,— Иван патша Сөембикәне Шаһгали ханга вәгъдә иткән».

Ул жәясен алды, ук салды. Аның жәягә ук салуын күреп, алдан чапкан Шаһгали хан артка калды. «Курыктың, куян йөрәк!» — дип Искәндәр беренче укны жибәрде. Һәм чак кына урра кычырып жибәрмәде. Гаскәриләрнең берсе аттан мөтәлөп төштө. Ләкин укның икенчесен куйгалаганчы куучылар тагын да якыная төштеләр. Шаһгали хан гаскәриләренең артыннан килә иде. Искәндәр тагын бер укны жибәрде, тагын бер жайдак туктап калды. Күпме гаскәрине ука ала алды ул, хәтерләми, санамады, санар халәттә түгел иде. Кинәт аның күкрәгенә ук кадалды, шул мәлдә үк атлар кисәк борылды һәм чана ауды. Сөембикә белән Үтәмеш юрганга төрөнгән килеш тәгәрәп киттеләр, Искәндәр күкрәгенә кадалган укны сындырып, чалкан барып төштө. Төшкән жайдан ул тормакчы итте, уң кулын күтәрде, мәгәр шундук авыз читеннән кан саркып чыкты, икенче мәлдә инде күзләрен зәңгәр күккә төбәп, тынып калды.

Юлчылар янына жайдаklar килеп житте. Искәндәр белән Сөембикәне озатырга ялланган егетләрнең муеннарына аркан ташладылар да сөйрәп алып киттеләр. Чанадан мәтәлеп төшкәннән соң һуштан язган ханбикәне Шаһгали хан чанага салып, алып китәргә әмер бирде, ә Искәндәр гәүдәсен икенче чанага салырга дип кузгалган азатына:

— Калдыр, эткә—эт каdere, илен-динен сатып йөргән кешегә кәфен-табут кирәкми,—диде. Һәм атын борды да, юрганга төргән баланы алдына алып, китеп барды.

Йөклап-йокымсырап барган жирдән чанадан очып төшкән Сөембикә бары тик ниндидер йортка күтәрәп алып кергәндә генә исәнә килде һәм күзләрен ачуга:

— Балам кая, балам, Үтәмешем?!—дип, коты алынып сорады.

— Ханбикә,—диде аңа аны күтәрәп менгерүче азамат егет.—Ханбикә, угылын исән, балаңыз исән-сау. Борчылмагыз, аны хан алып китте.

— Нинди хан?

— Шаһгали хан.

Шаһгали исемен ишетүгә, Сөембикәнең башы бер якка авып китте.

Икенче тапкыр аңына килгәндә ул ниндидер ятакта ята иде инде. Сөембикә бүлмәгә күз йөртеп чыкты да, жиңелчә баш әйләнүен тоеп, торды, ауман-тәүмән килә-килә тәрәзәгә капланды. Ишегалдына бакты һәм тәмам исе-акылы китте: йорт уртасында кара айгырга атланган килеш Шаһгали хан тора, янәшәсендә Фатыйма бикәсе. Шаһгали хан бикәсенә нидер аңлата, камчы сабы белән ул караган тәрәзәгә күрсәтә.

Сөембикә аларны күрде дә, тәмам чарасыз калып, ике кулы белән йөзен каплады һәм буш капчыктай идәнгә ишелеп төште.

Аны янә әсир иткәннәр иде.

Казан. 1985—1992 еллар.

ҺӘЙКӘЛ КАЙЧАН БУЛЫР?

Хормәтле «Мирас» редакциясе!

Узган елларда үткөрелгән «Хәтер көне»ндә татар мәмләкәтенәң мәркәз каласы Казан-ны Явыз Иван илбасарларынан саклап шәһид киткән ерак бабаларыбыз истәлегенә һәйкәл кую турында сүзләр булган иде. Хәтерем ялгышмаса, «Хәтер көне»ндә катнашучылар һәйкәл корылачак урынга таш та куйганнар иде бугай. Бик мәслихәт, бик кирәкле эш бу. Югыйсә кызык килеп чыга бит: Казан-каланы шартлаткан, яндырган, жимергән, халыкны асып-кисеп канга батырган Явыз Иван гаскәрләренә һәйкәл куелган, ә үз бәйсезлеген яклап каһарманнарча һәлак булган бабаларыбызга бүгенге көнгә кадәр истәлек тактасы да юк. Бу — гаделлекмени? Иң күркәм урында үз Ватаннары өчен шәһид булганнарның рухларын сөендерерлек мәһабәт һәйкәл куелырга тиешлек бүген бәхәскә алынмыйдыр дип уйлыйм.

Шул уңайдан, кадрлар «Мирас», бернәрсәне ачыкласаң иде.

Бүген ул һәйкәлне коруга әзерлек ничек бара? Һәйкәлче рәссамнар аның үрнәк макетын әзерлиләрме? Иң яхшы үрнәккә конкурс та ыгълан ителгән кебек иде. Һәйкәл төзү өчен акча да жыеладыр шәт? Без дә катнашырга теләр идек. Ул акчаны кемгә атап жиберергә икән?

Кыскасы, быелгы «Хәтер көне»ндә әлегә һәйкәл мәсьәләсе, ниһаять, гамәли хәл ителсен, һәйкәлне төзү эше ашыктырылсын иде, дигән теләктә калабыз.

Сәгыйдулла ХӘМЗИН,
Чирмешән районы.

БОЛГАРСТАННЫ ТОРГЫЗАСЫ ИДЕ

Болгарстан мәмләкәте, Казан ханлыгы кебек үзенәң мәстәкыйль дәүләте булган татар халкы нинди генә авыр шартларда да янадан милли дәүләтчеллеген торгызуга өметен өзмәде. Ниһаять, 1990 елның 30 августында, Татарстанның дәүләт суверенлыгы турында Декларация кабул итеп, ул үзенәң ничә гасырлар күңел түрендә саклаган өметен гамәлгә ашыру юлына басты. 1992 елның 21 мартында үткөрелгән референдум Татарстанның суверен дәүләт, халыкара хокук субъекты булуын халык исемненән катгый раслады. Мәстәкыйль дәүләтнең яңа Конституциясе кабул ителү бәйсезлеккә ирешү юлында яңа бер адым булды (гәрчә референдум таләпләренән беркадәр чигенешкә юл куелса да).

Аянычка каршы, бөекмәмләкәтчел фикерләү хөкем сөргән Рәсәй хакимияте даирәләрендә милләтләрнең үзбилгеләнү хокукынан файдаланырга омтылышларына өнәмәүчелек карашы яшәп килә, ничек кенә булса да халыкларны «бүленмәс һәм бердәм» империя составында ирексезләп тотуга омтылыш көчәя бара. Ләкин бу искелеккә ябышып ятудан башка һичнәрсә дә түгелдер, димәк, андый сәясәтнең киләчәге дә юк. Моңы Рәсәйнең үзендә барган «суверенлашу» процесслары да ачык дәлил. Әмма Рәсәй житәкчеләре моңа теш-тырнаклары белән каршы, алар мәстәкыйльлек урынына халыкларга өстән мәжбүри төшерелгән «федератив шартнамә»не тактылар. Дөрөс, ул шартнамәгә имза куюдан Татарстан һәм Чәчәнстан баш тарттылар. Башкортстан да шартнамәгә аерым искәрмә шартлар нигезендә генә кул куйды. Әмма Рәсәй житәкчеләре ул «Искәрмә шартлар»ны шартнамәгә кул куюның икенче көнендә үк «оныттылар» һәм Башкортстанның «Искәрмә»не үтәү дөгъвасына колак та салмый башладылар. Бу инде Рәсәй житәкчелегенәң сүзенә һәм вәгъдәләренә бер тиешлек тә ышаныч булмауны күрсәтә.

Бу «вәгъдәсезлек» куркынычы Татарстанга да яный. Әлегә безнең жәмһүриятебез үз юнәлешеннән тайпылмаска тырышса, Әмма Рәсәй басымына, аның империячел омтылышларына бер ялгыз гына каршы тору бик авыр булачак. Шуңа күрә дә, минем уемча, мәстәкыйльлеккә омтылучы күрше халыклар үз көчләрен берләштерергә, суверенлык мәсьәләсендә Рәсәй диктатына бердәм каршы торырга тиешләрдер. Берләшү мәсьәләсен Идел-Урал төбегендә яшәүче халыклар, жәмһүриятләр һәм өлкәләр күтәрәп чыксалар әйбәт булыр иде. Моңың өчен тарихи вә сәси жирлек тә, икътисади вә мәдәни уртаклыклар да бар. Мәгълүм булганча, урта гасырларда Идел Болгарстан мәмләкәте Идел һәм Урал

буендагы бүгенге өлкәләреннән һәм жөмһүриятләреннән байтагын үз эченә алган булган. Чуваш, удмурт, мари халыкларының төп өлеше әле Казан ханлыгы чорында да татарлар белән бер мәмләкәт булып, якин туганнардай дус яшәгәннәр. Бу дуслык хисләре, бу бергәлек омтылышы әле бүген дә сүнмәгән.

Идел-Урал халыклары берләшмәсеннән конфедерация шәкелендә (аны Болгар Конфедерациясе дип атарга да мөмкин) төзелү мөмкин булырдыр кебек. Идел-Урал бус жөмһүриятләрендәге ижтимагый хәрәкәтләр Ассамблеясы оештырылуны булчак конфедерацияннән нигезе дип карарга мөмкин. Конфедерацияннән башкаласы итеп Чаллы шәһәрен сайларга була.

Минем тирән инануымча, Болгар Конфедерациясен төзү Идел-Урал халыкларының икътисади, сәяси, мәдәни элементләрен ныгытуга зур этәргеч булып, төбәктәге халыкларның тарихи дуслыгын яңартыр һәм ныгытыр, бүтән халыклар өчен дә катлаулы икътисади һәм сәяси мәсьәләләрен чышудә үрнәк булып иде.

Мидхәт ИЖБУЛАТОВ,
тарих һәм география укытучысы,
*Татарстан Республикасы,
Зеленодольск районы.*

ТАТАР МОРЗАЛАРЫ МӘҖЛЕСЕ

Май асның матур көннәрендә Уфада татар морзаларының республика жыелышы үздирилды. Мәҗлес Корьәннән сүрәләр уку белән ачылды. Тәбрикләү вәгазән БДБ, Балтик бус һәм Себер мөселманнары Диния Нәзарәте рәисе шәйхелислам мөфти хәзрәт Тәлгать Тажетдин сөйләде. Рәшит морза Биглов татар морзалары тарихы турында тәфсилле доклад ясады. Жыелышка Казан вәкиле булып татар әдәбияты аскалы, Гаяз Исхакый исемендәге бүләк лауреаты Әмирхан морза Еники килгән иде.

Мәҗлүм булганча, татар морзаларының язмышы, татар милләтеннән тарихы кебек үк, фажигале һәм аяныч. Татар халкының дөүләтчеләге юк ителгәч, бу рәхимсез сугышлардан исән калган морза нәселләре урыс дөүләтенә хезмәт итәргә мәҗбүр булганнар. Ләкин аларның мотлак күпчеләге үз милләтенә һәм ислам диненә тугрылыклы калган. Шул сәбәпле 1713 елда Петр I чукинудан баш тарткан татар морзаларын утарларынан һәм биләмәләреннән мәхрүм итә. Мәскәү хөкүмәте аларны эзәрлекләү сәясәтен көчәйтә. 1718 елда татар морзалары урыс дөүләтеннән флотын төзү өчен урман кисеп ташу эшләренә җаваплы итеп беркетеләләр. Бу «жәза» татар халык авыз ижатында «лашманчылык» дип йөртел-

гән. Соңрак «башимәс» морзаларны «казна крестьяннары» катламына кертәләр һәм төмам бөлгенлеккә төшерәләр.

Рәсәй тәхетенә Екатерина II утыргач, татар морзаларының хәле унай якка үзгәрә: 1784 елгы фәрман нигезендә, алар хокукый яктан дворяннары катламына кайтарыла, ләкин жирләре-биләмәләре кире кайтарылмый. Шунлыктан халык аларны «чабаталы дворяннары» дип йөртә. Рәсәй үзәгендәге Тамбов һәм Пенза вилаятьләрендә яшәүче татар морзалары, хакимият эзәрлекләүләреннән һәм жирсезлектән качып, XVIII гасыр урталарында Уфа якларына күчәләр, башкортлардан жирләр сатып алып, яңа ватаннарын үзләштерә башлыйлар. Морзалар, укымышлы шәхесләр буларак, шунда яшәүче татар һәм башкорт халыклары арасында аң-беләм тараталар: мәктәпләр салдыралар, аларда мөгаллим вә мөгаллимәләр булып, мәҗрифәт яктысы тараталар. Морзаларның Октябрь инкыйлабынан соңгы язмышы укучыларга яхшы мәҗлүм.

Уфада үткәрелгән һәм 8 ыруг (Акчурин, Биглов, Еникеев, Кудашев, Мәмлиев, Сакаев, Терегулов һәм Чанышев ыруглары) татар морзаларының 450 вәкиле катнашкан бу жылыш морзалык катламын торгызуга юнәлтелгән беренче адым булды. Мәҗлестә катнашучылар бу хәрәкәткә яш буын морзаларны җәлеп итүне, татар милләте мәнфәгатьләрен кайгыртуны, аны урысладан саклауны, татар халкының тарихи үзәгын үстерүне үзләреннән төп максатлары итеп куйдылар.

Сәид морза ЕНИКЕЕВ бәк,
Татар морзалары мәҗлесе рәисе.
Уфа шәһәре.

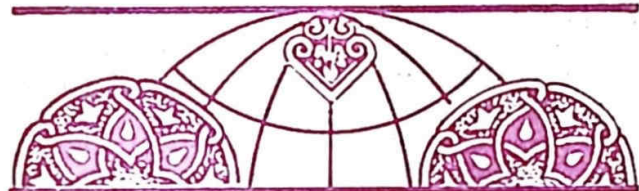
ЯҢА ДИНИЯ НӘЗАРӘТЕ

Украина Министрлар кабинетының дини эшләр буснча Советы карары нигезендә Украина мөселманнарының Диния Нәзарәте теркәлдә. Яңа Нәзарәтнең дин башлыгы итеп шәех Әхмәд Тамим билгеләнде.

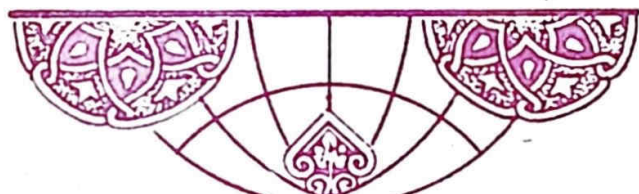
Күптән түгел Нәзарәт инициативасы белән «Үзгәртеп кору башланганнан соң ислам дини һәм Украина мөселманнарының элеккеге СССРдагы дин кардәшләре белән үзара элементләре» дигән темага фәнни-гамәли конференция үткәрелде. Конференциядә БДБ илләрендәге төп мөселман үзәкләре өһелләре, Алжир, Иран, Төркия илчеләкләре вәкилләре катнаштылар.

Зөләйха ӘБИТ.
Киев шәһәре

ХРОНИКА,

ВАКЫЙГАЛАР,

ФАКТЛАР

Август башында Милли Мәҗлес Президиумының киңәйтелгән утырышы булды. Анда милли мәҗариф мәсьәләләре тикшерелде. Депутатлар мәҗариф мәсьәләсә буенча Рәсәй белән төзелгән килешүне кискен төнкий-төләделәр һәм аның Татарстан Конституциясенә хилаф булуын өйттеләр. Бу килешү һәм аның буенча Татарстан Җөмһүрияте Министрлар кабинеты кабул иткән карар нәтижәсендә татар халкының милли мәҗарифе системасы тулысынча Рәсәй мәҗарифе системасына буйсындырыла. Бу бигрәк тә югары белем бирү һәм белгечләр өзерләү мәсьәләләренә кагыла. Килешүдә һәм карарда билгеләнгән чараларны гамәлгә ашыру милли мәҗариф өлкәсендә соңгы елларда ирешелгән кайбер уңышларны да юкка чыгарачак. Милли Мәҗлес президиумы бу мәсьәлә буенча тиешле низамнамәләрен һәм карарларны Министрлар кабинетына жибәрергә һәм Хөкүмәткә ышанычсызлык белдерергә карар бирде.

Президиум утырышында Милли Мәҗлеснең чираттагы сессиясен чакырырга һәм аның кон төртибенә «Мәҗариф» концепциясен гамәлгә ашыру мәсьәләсен кертәргә, дигән карар кабул ителде. Моңардан тыш сессиядә Татар халкы Милли Мәҗлесенең сайлаулар турындагы положениесы проектын тикшереп кабул итәргә төкәдим ясалды. Утырышта Алтын Урда мәмлөкәтенең 750 еллык юбилее уңае белән үткөрелгән фәнни конференциягә уңай бәя бирелде.

Август аенда Казанда «Алтын Урда: тарихы һәм мәдәнияте» дигән халыкара фәнни конференция уздырылды. Рәсәйнең һәм БДБ дәүләтләренең төрле фәнни-тикшеренү институтларыннан һәм академияләреннән, шулай ук АКШтан, Төркиядән килгән галимнәр Алтын Урда мәмлөкәтенең тарихта тоткан урынны, Алтын Урда белән татар мәмлөкәте арасындагы мөнәсәбәтләр, Алтын Урданың

Идел-Урал буе халыкларына ясаган сәясий-икътисади-мәдәни йогынтысы, Алтын Урда мәмлөкәте тарихының бүген әдәбиятта яктыртылуы кебек мөһим мәсьәләләр буенча фикер алыштылар, фәнни бәхәсләр алып бардылар. Конференциядә, гомуми утырыштан тыш, «Тарих», «Археология, этнология һәм сәнгать», «Тел, әдәбият һәм фольклор» дигән секцияләр эшләде. Аларда йөзгә якын доклад тыңланды һәм җанлы, бәхәслә фикер алышулар булды.

Алтын Урданың 750 еллыгына багышланган өлгә фәнни конференция Татарстанда гуманитар фәннәрнең үсешенә куәтле этәргеч булып дип ышанырга кирәк.

Август аенда Казанда булган төрки яшьләре көннәре анда катнашучылар күчелендә истәлекле хатирәләр калдырды. Конгресста Халыкара төрки яшьләр оешмасының штаб-квартирасын Казанда булдыру турында карар кабул ителде. Татар яшьләре килгән кунакларны үз сәнгатьләре, горәф-гадәтләре белән таныштырдылар. Төрки халыклар яшьләрендә татарларның милли бәйрәме — Сабан туге зур кызыксыну уятты. Анда алар үзләре дә катнашты.

Татарстан Җөмһүриятенә Министрлар кабинеты Казан елга порты базасында «Татфлот» компаниясә төзү турында карар чыгарды. Яңа статус елгачылар коллективына икътисади мөнәсәбәтләренә киңәйтәргә, транспорт өлкәсендә коммерция оешмаларының киң хокукларыннан файдаланырга мөмкинлек бирчәк. Транзит йокләрне турдан-туры диңгезгә алып чыгуга җайлаштырылган система безнең өчен бигрәк тә әһәмиятле булачак. Мөғлүм булганча, Татарстанда Төркия, Иран, Кипр, Италия, Греция, Германиянең эшмәкәрләрен кызыксындырырлык сәнагәт җитештермәләре (продуктлары) байтак. Ә яңа статус ул илләр белән элементләренә ныгыту өчен зур мөмкинлекләр ача.

Мәскәүнең «Мир» галереясендә танылган рәссам Равил Хәлиловның күргәзмәсә оештырылды. Узган гасыр азагында Кытайга күчеп киткән бай татар нәселеннән булган бу егет 1941 елда Гөлжә шәһәрәндә туган. 1956—1963 елларда Пекин милли сәнгать институтында укыган, әмма, Кытайда «культура революциясә» башлану сәбәпле, аны төмамлый алмаган, Чимкент шәһәрәнә (Казакстанда) кайткан. Соңыннанрак Ташкент театр сәнгате институтында белем алуын давам иттергән. 1978 елдан бирле Мәскәүдә яши.

Р. Хәлилов балалар өчен нәшер ителгән бөрничә дистә китапны рәсемнәр белән бизәгән. 1941 елда балалар китапларын бизәүчеләр күргәзмәсәндә аңа «Алтын роза» премиясә бирелгән.

РЕЗЮМЕ

Октябрьский номер международного журнала «Мирас» посвящается 441-летию национальной трагедии татарского народа — падению Казанского ханства в 1552 году и последствиям этой трагедии. Ровно 441 год тому назад войска и сателлиты Ивана Грозного после длительной и кровавой осады штурмом взяли город Казань и уничтожили сильное национальное государство. Взятие города Казани сопровождалось большими разрушениями и кровавым геноцидом. Было убито большое количество мирного населения — старики, женщины, дети, разгромлены и сожжены прекрасные дворцы, библиотеки, мечети и медресе. По словам князя Андрея Курбского, одного из предводителей похода Ивана Грозного на Казань «...зело много было убито и разрушено».

После этого чудовищного геноцида число татарского народа уменьшилось в несколько раз, а духовная и материальная культура была отброшена на два столетия назад. Таким образом, некогда процветающее и сильное государство в Евразии перестало существовать ...

В статье «Слово главного редактора» объясняются цель и задачи специального номера.

Под рубрикой «Литературное наследие» журнал продолжает публикацию поэмы «Шахнамэ» Фирдауси. В этой же рубрике поэма Мухамедьяра «Нуры содур», стихи Кул Шарифа и др.

В рубрике «Поэзия» выступают поэты Нажар Наджми, Рифгат Ахметзян.

В новой рубрике «Отечественная война татарского народа» публикуются статья «Борьба за независимость» Равиля Амирхана, статья «Неизвестные страницы истории Казанского ханства» Дамира Исхакова, статья «Падение Казанского ханства» Салима Алишева, статья «Военное искусство Казанского ханства» Искандера Измайлова.

Под рубрикой «История национальной государственности» печатается статья «Туктамыш хан» Ризаэддина бине Фахруддина.

В рубрике «Историческое наследие» печатается эссе писателя Миргазияна Юнуса.

В рубрике «750 лет возникновению Золотой Орды» публикуется статья «Защитные сооружения булгар в период Золотой Орды» Айрата Губайдуллина.

В рубрике «Национальная политика» выступает со статьей «Конституция Татарстана и политическая борьба» Касим Фасахов.

В рубриках «Народное творчество», «Национальные анекдоты», «Народная медицина» публикуются материалы Ленара Замалетдина, Гумера Баширова и табиба Мухамеда Хасана бине Хусайна.

В приложении «Религия и нравственность» выступают известные ученые, философы, богословы и религиозные деятели.

В рубрике «Библиотека «Мирас»» журнал завершает публикацию исторического романа «Суюмбике ханбике» и Иван Грозный» писателя Мусажид Хабибуллина.

Традиционно в «Почте «Мирас»» выступают наши читатели.

В своих письмах они поднимают острые проблемы нашей действительности.

В заключение «Мирас» знакомит читателей с короткими сообщениями, рассказывающими о разнообразных событиях в жизни татарского народа, проживающего в разных странах мира.

SUMMARY

The October issue of the «Miras» (international) is dedicated to the 441-th Anniversary of the national tragedy of the Tatar people — the fall of the Kazan khanate in 1552 and the results of this tragedy.

Just 441 years ago Ivan Grozny's troops and his satellites after a long and bloody siege captured Kazan by storm and destroyed a mighty national state. The capture of Kazan was followed by great demolition and bloody genocide. Lots of peaceful inhabitants — old people, women and children, wonderful palaces, libraries, mosques, and medreses were burnt down. According to Andrey Kurbsky — one of the leaders of Ivan Grozny's campaign against Kazan «...very many people were killed and destructed».

After this awful massacre the number of Tatars became many times less. Spiritual and material culture were thrown two centuries backwards. Thus, once a prospering and strong state in Euro-Asia ceased existing.

In the «Editor-in-Chief's Word» article the aims and problems of this special issue are explained.

In the «Literary Heritage» rubric of the magazine we continue publishing Firdausi's poem «Shahnamah». Here Muhamediar's poem «Nure Sodur» and some poems by Kol Sharif are placed.

In the «Poetry» rubric poets Najar Nadjmi and Rifgat Ahmetzian are presented.

In our new rubric «The Patriotic War of the Tatar People» one can find the following articles: «The Struggle for Independence» by Ravil Amirkhan, «Some Unknown Pages of the Kazan Khanate History» by Damir Ishakov, «The Fall of Kazan Khanate» by Salim Alishev, «Military Art in the Kazan Khanate» by Iskander Ismailov.

In the «History of the National Statepower» rubric Rizaetdin bine Fahrutdin's article «Tuktamish Khan» is published.

In the «History Heritage» we placed Mirgazianoun's essay.

In the «750 Years of the Generation of the Golden Horde» rubric Airat Gubaidullin offers his article titled «Fortifications of the Bulgars during the Golden Horde Period».

In the «National Policy» rubric Kazim Fasahov appears with his article «The Constitution of Tatarstan and Political Struggle».

In such rubrics as «People's Art», «National Anekdotess», «Folk Medicine» articles by Lenar Zamaletdin, Gumer Bashirov, and tabib Muhamed bine Husain are placed.

In the «Religion and Morals» supplement well-known scientists, philosophers, theologians and religion agents take the floor.

In the «Library of the «Miras»» we conclude the publication of the historical novel by Musagid Habibullin «Suyumbike-Khanbiki and John (Ivan) the Terrible».

Traditionally in the «Mail of the Miras» we publish Letters of our readers who raise different problems of our reality.

In conclusion the magazine informs its readers about various events taking place in the life of the Tatar living in different countries of the world.

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

1994 ЕЛНЫҢ БЕРЕНЧЕ ЯРТЫСЫ ӨЧЕН ХА-
ЛЫКАРА «МИРАС» ЖУРНАЛЫНА ЯЗЫЛЫРГА
ОНЫТМАДЫГЫЗМЫ?

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
„Союзпечать“

АБОНЕМЕНТ на газету **73955**
Международный журнал
(наименование издания) „МИРАС“ (индекс издания)

Количество комплектов

на 19__ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место ли- на газету **73955**
тер журнал (индекс издания)
Международный журнал
(наименование издания) „МИРАС“

Стои- мость	подписки	руб.	коп.	Количество комплек- тов:
	пере- адресовки	руб.	коп.	

на 19__ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

МӨХТӨРӨМ УКУЧЫЛАР!

ХАЛЫКАРА «МИРАС» ЖУРНАЛЫ ГАЗЕТА
ҺӘМ ЖУРНАЛЛАРНЫҢ ҮЗӘК КАТАЛОГЫНА
КЕРТЕЛДЕ. ИНДЕКСЫ—73955. АҢА БӘЙСЕЗ
ДӘҮЛӘТЛӘР БЕРЛӘШМӘСЕНЕҢ БАРЛЫК
ЭЛЕМТӘ БҮЛЕКЛӘРЕНДӘ ҺӘМ БДБ ДӘҮ-
ЛӘТЛӘРЕ ИЛЧЕЛЕКЛӘРЕНЕҢ МАТБУГАТ АТ-
ТАШАТЛАРЫНДА ЧИКЛӘНМӘГӘН КҮЛӘМДӘ
ЯЗЫЛЫРГА МӨМКИН.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

1982 г. Обл. тип., г. Кострома

КУЗГАЛ, УЯН, ТАТАР ХАЛКЫ!

Рәссам Мансур РӘХИМОВ

Һәр ынадан биек булып, күкләргә ашты башың, ♦ Бер заман синең намаз укыганнар хан иде,
 Мин беләм, белдермәсәң дә: агадыр күздән яшен, ♦ Татар кауме һәм төркинең урыны Казан иде.
 Бу хәлеңнән шикәйт кылды синең һәрбер ташың, ♦ Ул вакытны тасвир итсәң — ни гүзәл заман иде!
 Ырәгемне меңгә телдә шул гүзәл Хан мәчете... Ырәгемне меңгә телдә шул гүзәл Хан мәчете...

Син өмет өзсәң, дә бездән — без өметне өзмәдек,
 Тыштан гына түзсәң тә без — күңләбездән түзмәдек,
 Жаһил булган бер заманда кыйммәтсезне белмәдек.
 Ырәгемне меңгә телдә шул гүзәл Хан мәчете...

Мәжит Гафури

Күп чиркәүләр уртасында ялгызың, калдың ничен? ♦ Бөрвәкыт синаң торары әлде ислам гаскәре,
 Илтифатың, вез тәгәрәң сүн, ыңа, алдың, ничен? ♦ Шөүкәтсез, белтә бу көндә, калмады мөнәннән бере,
 Әлде ислам ырагана сүн хәсрәт салдың, ничен? ♦ Башкаларның, жире булды ошбу көн ислам жире.
 Ырәгемне меңгә телдә шул гүзәл Хан мәчете... Ырәгемне меңгә телдә шул гүзәл Хан мәчете...